प्रवेश सं० ४८८७१ विषय वेद. क्रम सं०

नाम आपस्तम्बश्रौतसूत्रविवृति. ग्रन्थकार श्रीरामाराडार.

पत्र सं० ५०-१०५, १०५-१०७, १०९-१३८, १४०-१४६.

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्तौ) ४३. पंक्ति सं० (पृष्ठे) ११.

आकार ९.६"×४.३" लिपि दे॰ना॰. आधार का.

विशेष विवरणम् 001801 आ. ७६९५.

पी० एस० यू० पी०—[illegible]—५०,०००

व्याख्यातः घातं त्र्योण धात्वर्थनिःपादकत्वाख्या कर्तृत्वमिति चेन्नेति न प्रयत्नाख्याया भावनायाः कर्तृव्यापारत्वा
त्प्राधान्योक्तिनिनामसवज्ञावृनात्व निनामस्य ... तत्त्वरूपेण कर्मणोपस्थाप
दित्याशयः। कर्मव्यापारस्य धातुनाशाधान्योक्ति कर्मव्यापारस्य भावनात्वे सति प्रत्ययार्थत्वेन धात्वर्थमात्रः प्राधान्येन कर्मोपस्था
नायोगोऽन्यार्थत्वं च नार्थ्यते नेत्यन्यत्कर्म व्यापारानस्य भावनात्वे ... तद्व्यापारप्राधान्योक्तिर्न संभवति किं तु वेतन
पकत्वं स्यात्तत्वेन दर्शितत्वाशयः। न केवलमोदनस्य कर्तृत्वापत्तेः तद्व्यापारप्राधान्याभावे चोदनाख्य कर्तृव्यापारस्य पुव्या
प्रवर्तकनियोगविषयत्वायोगादपि त्वाहाख्यातेति पुंव्यापारप्राधान्याभावे चोदनास्य कर्तृत्वापत्तेः पुंसश्चप्रधानभूतव्यापारवत्त्वस्य कर्तृत्वलक्ष
पारेणाभिमतायोगाद्विवृतव्यापारतयोदनस्य कर्तृत्वापत्तेः ... कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाख्य कर्मलक्षणा
त्यभावेनाकर्तृत्वप्रसक्तेरोदनस्य कर्तृव्यापारेणाप्यमानत्वायोगात्कर्तृभावेन कर्मत्वहान्यापत्तिर्यदि
भावेनाकर्तृत्वप्रसक्तेरोदनस्य कर्तृव्यापारेणाप्यमानत्वमभानत्वायोगात्कर्तृभावेन ... विकरणप्रत्ययस्य ङ कर्मत्वेन
कश्चिदृशादिविकरणायाश्रित ङकर्तृत्वेन संख्याभिधानशक्तिकल्पनावच्छिविकरणपाश्रित ङ कर्मसंख्याभिधानतया नागेन्द्रा
संख्याभिधानशक्तिकल्पनापरिहारं वदेत्तेयाप्योदनस्य याविकरणात्तिङ्कर्मसंख्या ... स्यात्किन्त्वोदनः पचनामिति
स्थिकरणति ङाख्य कर्तृसंख्यान्वयस्यन्यायत्वान्नोदनः पच्यतामिति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰त॰४ एवमेवेत्याहतथापारणवेतिफक्किकाद्वयेप्यन्यथाहीत्यनुषक्तव्याशंकामुपसंहरतितेनेति। दोषसाम्या
पादनेनतावत्परिहरतितुल्यतेइतिद्वयाश्रयमपिदोषमकोशमपित्वपर्यनुयोगतमीमांसकसुविचारकुश
५० लत्वाक्षमविदुमशाक्यइतिसूचयितुंविचारयन्नित्युक्तंपरिहारसाम्यापादनेनपरिहरतिसर्वत्रेतिलक्षणः
शब्दस्यव्यवस्थाकारणवाचित्वाद्यभवत्यत्रैककर्तृवाच्यत्वेशाब्दप्राधान्यकमणोवावाच्यतेवासर्वप्राधा
न्यव्यवस्थाकारणतन्मत्यत्नेवाच्यसंख्यान्वयव्यवस्थाकरणंभविष्यतीत्युक्तेवाच्यत्वपक्षेविकरणभेदभिन्नश
ब्दशक्तिवशादेवव्यवस्थासिद्धेर्व्यवस्थाहेतुत्वंतत्रानपेक्षमाशंक्यसर्वकारकाणामन्यलभ्यत्वाद्विशेषपिकचि
त्कर्तृवाचिनएवशाब्दस्यप्रयोगःक्वचित्कर्मवाचिनएवेतिव्यवस्थासिध्येवाच्यत्वपक्षेपिहेतुपक्षाम्नीतिसू
चयितुंसर्वत्रेत्युक्तंभवत्यत्रेत्कर्तोपत्वक्षणःकर्मवायत्वक्षणमदभिधीयतेतत्वक्षणस्यैवकर्तुःकर्मणो ५०
वासंख्यापंत्यक्तेभिधीयतइत्यर्थः। दोषसाम्यात्क्वयर्थमाद्यश्लोकेव्यावष्टतद्यदीतिव्याख्यापक्रमसूचनार्थं
तत्रशाब्दार्थतदित्यव्ययंपरिहारसाम्योक्तद्वितीयश्लोकसंक्षेपतस्माव्याचष्टेत्रयेतिविस्तरताव्याचष्टेतदे
तदितिभवनप्रकृतिरूपत्वाद्भावनायाभवनोपादानेविनाभवितृरूपभाव्यायानयानुपपत्तेर्भाव्यव्यापारस्य

4

आपस्तम्बश्रौतसूत्रविवृतिः रामाग्नि[illegible] १६ [illegible]। वे॰ ६४

भवनस्यभावनाशब्दोपादानार्थेतिमुलक्षणालक्षितकर्तृप्राधान्यस्यशाब्दत्वेनशाब्दसंख्यान्वयेतल्लोपपत्तिस्य
नायभाव्यांशेनेत्युक्तेभत्वतिकर्तृशब्दरूपेणप्राधान्येवस्तुलक्षणलक्षकर्तृप्राधान्यस्यभाव्याकांक्षाका
लेप्रतीतेर्भावनास्वरूपावगतिकालेर्तृप्राधान्यप्रतीत्युक्तकालत्वेनपरतयासमाप्तिःशाब्दार्थःइतिन्यायाद्वि
वक्षोचित्येप्राधान्यइतिशाब्दव्यवहारेणोक्तेकर्तृप्राधान्योपपादनार्थंतिङ्धातुभ्यांयथासंख्येनाभिधीयमा
नोप्राधान्येभूतोसामान्यविशेषरूपौव्यापारौव्यापारोयस्यकर्तुस्तज्ञावरूपप्राधान्यइत्युक्तेसर्वधात्वर्था
नुरंजनार्दत्वात्सामान्यात्मकभावनाविवक्षिताद्विशेषणत्वाद्विशेषोक्त्याधात्वर्थः।कर्तृप्राधान्याविवक्षायांतथा
पारप्राधान्योक्त्यानर्थकमाशंक्यकर्तृत्वविशिष्यर्थत्वसूचनार्थंव्यापारप्राधान्योक्तिमात्रेणकर्तृत्वलाभेनतताप
त्युक्तेवेपाकनामतेकर्मणिमीमांसकमतेसंख्यायांतिङःस्युरितिव्यवस्थायाशब्देनसूचिता।अकर्मकाधात
वोविशेषोक्ताधात्वर्थेणोकर्मकेषुभावेलभावाजानेपिवाश्रयाजनाभावादविवक्षायामपिभाव्यात्मकर्मनिष्ठता
भावनायाभावनाकर्मणोकर्मणोकर्मकेषुधातुष्वत्रैककादित्यप्युक्तेइत्याशंक्यसकर्मकेषुश्रुतयाद्वितीयासु
पाद्याश्चकामःशेतेइत्यादिषुवाकर्मकेषुस्थास्वकामयतइत्यादिविग्रहलभ्यपास्तुपाकर्मप्राधान्याभिव्यक्ति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰ त॰ ४ कर्मत्वेपि संख्यान्वये महता प्रबंधेन संख्यान्वये कर्तृरुपाधारापोक्तेरात्रव्यस्य माशंक्य करणादीनां संख्या
न्वयनिगमार्थे सूचयितुमाह करणादीनां त्विति शवादिनि करणानामिति ।। कर्तृगतसंख्यावाचित्वेपन्विक्रि
५९ यास्तु कर्मगतसंख्यावाचित्वे विशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्यैव विशेषणभूतकर्तृकर्मणोरुपसिद्धेर्यदा क्रियानुगत
व्याप्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारागम्यतश्शिभाष्ये भावनागम्यत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशयेनाशंमते केचित्तु न
पुनरिति कर्तृत्वानवगतो तद्विशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वगत्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयापत्तेः शंकानुपपत्तिमाशं
क्य शोणादिशब्दे विशेषणबुद्धिं विनापि विशिष्टबुद्धिदर्शनाद्विशेषविशेष्ययोरेकप्रमाणगम्यत्वाभावाद्वि
शिष्टबुद्धेर्विशेषणबुद्धिपूर्वकत्वनियमो न सर्वत्रेति सूचयितुं दृष्टान्तमाह तथेति शोणादौ शब्दा - दाभावादे
कस्य वशादस्यैकशक्तिकल्पनेनाभिधेयाविनाभावादनेकार्थप्रत्यायकत्वसंभवेनैकशक्तिकल्पनापो
गाश्वत्वादेश्चान्यतोवगत्ययोगात् द्विशिष्टस्य गुणस्य वाच्यत्वे तदन्यथानुपपत्त्या च विशेषणस्य ताश्चलाघवगति
रिति यदुक्तं कर्तृत्वस्यान्यतोवगतिसंभवेदितद्विशिष्टायाः संख्यायाः वाच्यत्वमभ्युपगमेस्ति ५९
कर्तृत्वायेनशनादावपि गंधादिविशिष्टस्यैव संख्यादेर्वाच्यत्वमभ्युपेयतेनैव गोत्वाद्युपसिद्धेर्वाच्यत्वापत्तिरित्य

भिप्रायेण नाशंकां निरस्यति तथा सतीति । एतदेव ... दर्शविष्णोरिति कथमिति श्लोकं व्याचष्टे एतावतीवेदिति ।। प्रत्रका
दोषादित्यन्त ... लाघवगतिसिद्धेरेकपदोपादानाच्चान्योन्याच्चयनियमसिद्धेरेकस्य शब्दस्य गोत्वादिविशिष्टसंख्याध
क्तिशक्तिकल्पनायोगेनातिप्रसक्तिपरिहारेतु कर्तृसंख्यादिष्वपि विशिष्टविषयशक्तिकल्पनां विनाप्यन्वयनियम
सिद्धेर्यज्ञवादिषु श्रुतसंख्याभिधानमभ्युपगतं तदेवाभ्युपगंतव्यं तत्तत्संख्यया कर्त्रा लेपायोगाशावनया लेयान
भ्युपगमेनाभिधेयत्वसिद्धांतहान्यापत्तेः सोष्वभावनागम्यतोक्तेत्याशयेनाह । यात्विति यत्नदृष्टांत...नशंकोत्या
नन्वुक्तं तत्रापरेणैव बुध्यानन्यतेयेन विशेष्यं तद्विशेषणमित्येवंलक्षणस्य विशेषणस्याज्ञातस्य विशेषणत्वायोगात्सर्व
त्रविशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानपूर्वकत्वनियमाभावात् शोणशब्दस्याश्वत्वरक्तत्वयोरभिधायकत्वाभ्युपविकल्पदृष्टांत
तदाह । तत्रेति श्लोकार्थमुपपादयति यद्यपीति यस्माच्छोणशब्दवाच्यरक्तत्वजातिविशिष्टोश्ववर्णो गुणत्वाद्गु
णिनमश्वं गमयिष्यतीति तस्मात्तु शोणश्ववेत्तद्विशिष्टप्रत्ययो नापतत्याशंकते रक्तेति गवादौ रक्तत्वस्य व्यभिचारा
न्नाश्वगमकता युक्तेति परिहरति नेति व्यभिचारेपि मामान्यस्य विशेषगमकत्ववद्रक्तत्वस्याश्वगमकत्वात्याश्व
गमकत्वोपपत्तिमाशंक्य शोणशब्दान्निश्चितरूपाश्च बुद्धिर्जायते न विशेषबुद्धिवत्संदिग्धरूपा न व्यभिचारिणो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ निश्चितबुद्धिहेतुतात्पर्यात्याशयेनपरिहरति एकांतिकेइति यद्यप्यगमकत्वे गुणत्वे हेतोः क्वचित्तदच्यमात्रागमकत्वे हेतु
५२ र्न तद्विशेषइत्याह इत्यादिदच्यमात्रेति तिस्रोकार्थोपपादनमुपसंहरति तस्मादिति रक्तत्वस्याश्वत्वागमकत्वेप
स्व्यस्य रक्तत्वगमकत्वसंभवे द्वयोर्वाच्यत्वायोगमपत्ते स्वनिरासार्थंमन्योन्येत्यक्तं अन्योन्यगमकत्वायोगोपि वस्तु
तद्व्याप्तिर्वा नित्वेन ह्यानिशातुकालेवगतस्याश्वत्वस्यरक्तत्वत्वेवाशाशायोगकाले शद्वानपेन्नज्ञानसंभवेद्व
योरव्याप्यत्वापत्तस्वनिरासार्थं वक्ष्यंतरेत्यक्तं तत्तणशालोपस्थापनायागमुपपादयतिमाहनहीति केवलाश्व
त्वोपस्थापनेतावदताशक्यतेवपयात् तत्र शोणशद्वेन त्वेतपत्कादिवस्तुतरसाधारणत्वेन दच्यत्वं रक्तत्वेनेको
ततोज्ञातितेनाश्वत्वेनकेनचिदेकांततोज्ञापितमित्यर्थः इत्यान्व्यातत्त्वस्पैकांतिकतयेकशशास्पामु
ज्ञोकतर्हमुवक्षं तथोपस्थापितस्य ग्रहणमेपवात्रतिहुव्यतेत्यक्तमेवार्थंख्यातिनेकार्यमारयति कर्त्तुः पुनरितिका
रकातरागामप्रतिभावनायोपस्थानेनात्कर्तुः संख्यावयति यमायोगापत्ते. तत्तिर्ष्येवाश्वत्वकल्पनानांशक्यविशेषरू ५२
पेणोपादानेप्रातितेशद्वस्योशारणेनवाच्यवक्षोव्यापानगादनाहृतो ख्वारणत्वावच्छिन्न नुपपत्तेः हर्षापनीस्तं
वा अन्वयबुद्धिजनकत्वायोगेन साध्यविकलत्वापत्तिरोमात्मवमतेनशोणशद्ववाच्यगुणविशेषस्याश्वत्वैकांतिकत्वा

तद्गमकत्वमुक्तं सांख्यायामस्तु प्रतिजातिविशिष्टगुणविशेषाभावेन क्वचिदैकांतिकत्वाभावान्नकर्त्तृगमकतामुक्तेति वै
यर्थ्यं वक्तुमुपक्रमते अथवेति नात्र शद्वेश्वत्वाभिधानं विना सार्थः तथापि न तद्व्यातेन सांख्यायाः कर्तृगमक
तामुक्तेति वाक्यशेषः एकार्थसमवायित्वेनाश्वत्वविशिष्टाभिधानमुक्तमिति प्रांत्वामन्यानः हर्षातिकयम्भिति श्रोति
तिनिरस्यन्नुत्तरमाहोच्यत इति नक्त गुणस्यन्तुत्तरमाहोच्यत इति रक्तगुणरक्तत्वाजातेः जात्यंतरमनंतरमेतद्वी
णत्वंद्वभावादश्वत्वात्र्वयं प्राप्तमिति तत्त्वाशकोत्यश्वत्वं गमनितव्विनिशेषः श्वेतिनेकेमुखेनोत्तरांशंव्याचष्टे
यदि हीति अन्येनानुपात्तेप्यश्वे तद्गतं गुणंवदन्नितिवान्नैकोक्तएकदेवशद्वस्याश्वत्वविशिष्टरक्तत्वाभिधान
पक्षे शोणशद्वोश्वत्वेन विशेषणनाकांक्षते तच्छोणोपिनैववाजित्वमनुक्त्वा तद्गुणमभिधत्ते वा न्नैकोक्तेवाविशेष
णविशेष्यरूपार्थद्वयाभिधानपक्षे शक्यं तत्समाकांक्षतेत्यक्तं किमर्थमित्यपेक्षायां येन विशेषणेन शक्यं
तरेण वाकृत्वा शोणशद्वः स्वयमेवाश्वत्वैकार्थसमवायिरक्तत्वं वदेदिति विशिष्टोक्तिः प्रयोजनमुक्तमन्य
पमुखेन व्याचष्टे अश्वं त्विति इत्यस्याभिप्रायस्तेतोः शोणत्वजातितोप्यश्वं प्रतीयत इति प्रतीत्यक्तं केनिश्चितप्रती
तिविषयत्वस्याश्वपत्वात्रक्तत्वकत्वादितोश्वत्वे संशयो भवतीत्ये कमित्यक्तं चेत्वन्नाण्यानुमलभनायां तरजा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.५ तिवेलक्षण्यवद्वंदनादौ वंशोऽभ्याधं वांतरजातिवैलक्षण्यवदङ्कत्वादीनामभिधानात् द्रव्यजात्यवांतरजातिवैलक्ष
ण्यनिपुणतानिरीक्षमाणैरुपलंभात् तत्पक्षवासंभवतीत्याशयेनोन्नमाहोच्यत इति जयाकुसुमादौ रक्ताघ
५३ वांतरजातेर्वीवकुशोणाभावेनाभाव भासं शंकं शोषका विशद रहितानामपि कीपघंवांतरभेदानामनेकशो
दर्शनात्सामान्यतो निश्चलेनापि वच्यवहारसिद्धे विंशेषशब्दाभावप्य वांतरजात्य पक्षपानेन गमूवनायोत्त
रार्द्धश्लोकं व्याचष्टे तच्चेतिगोत्वैकार्थसमवायिन्यो उरक्तावांतरजातौ लोके विशेषवाचिमाभुरोहिणीशब्दा
भावेपि रोहिणीकेत्यपभ्रंशादर्शनात्रान्यत्रापि सर्वथाविशेषवाचिशब्दाभाव इत्याह तथेति रोहिणीकाशब्द
स्य त्वेकार्थसमवायिरक्तावांतरजातिवाचितामुपपादयितुमाह न कदाचिदिति शोणादिशब्दस्याभिधेयावि
शिष्टत्वेकार्थसमवायिरक्तावांतरजा
नाभावेनाभिधानादेर्वाच्यत्वाभावमुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति अश्वत्वैकार्थसमवायिमुक्तावांतरजातिः पुं
तिः कर्कत्वं मनुष्यत्वैकार्थसमवायिमुक्तावांतरजातिर्गौरत्वम अंत्वैकार्थसमवायिमुक्तावांतरजातिः पुं ५६
डरीकावांतरजातिः कोकनदत्वमित्याद्यादिशब्दाभ्यामुक्तं प्रतीतिमात्रावच्छेदादिशब्दः योगोपपादनार्थी
दृष्टांतः नित्यविशिष्टवाचितां शोणादिशब्दानां दृष्टांतत्वेन रक्तेकुमारादिशब्दानां दृष्टांतत्वाशंकानिरा

मार्थं शोणादित्याद्येतेषु नि दिशतिएते नैवेति मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनीकरनत्वं हस्तित्वैकार्थसमवायिनीवाल्या
वांतरजातिः कुमारत्वं उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनीकरभत्वं हस्तित्वैकार्थसमवायिनीकलभत्वं अश्वत्वैकार्थसमवायि
नीकिशोरत्वं गोत्वैकार्थसमवायिनी वत्सत्वं महिषत्वैकार्थसमवायिनी प्राणिजाति बाल्यावांतरजातिभेदं बाल्यगत
नीकिशोरत्वं गोत्वैकार्थसमवायिनीवत्सत्वं महिषत्वैककरत्वप्रतिप्राणिजाति बाल्यावांतरजातिभेदो नत्वे
स्वमेवं शब्दस्वरवर्णवैलक्षण्यात्साधयितुमाह तथा हीति पुंवद्वयोरपि प्रतिप्राणि जात्यवांतरजातिभेदो नत्वे
वालत्वादावित्यादिशब्दः शोणादिशब्दानां रक्तादिषु णा वांतरजातिवाचित्वानंदविनाभावेनापि अश्वत्वादीना
प्रतीतिसिद्धे स्वात्वात्मकपशमेगवादिप्रातिपदिकानामप्येकवचनाद्य तु रहीनां गोत्वाद्येकार्थसमवाय्य वाल्या
दिसंख्यावांतरजातिवाचित्वानंदविनाभावेन गोत्वादीनामपि प्रतीतिसिद्धेर्वाच्यत्वोपपत्तिरित्याशंकानिरास
र्थतिङ्गाच्यवा संख्ययाकर्त्तृणां केचित्तु नत्वित्याद्विवाक्यार्थप्रवर्त्तितथासत्यर्तं नैवन्यायेनेत्यादि
वार्त्तिकोक्तानुभाषणं एवं निरस्यति प्रथे तिगजादिजातिभेदेपि संख्यापार्थवैलक्षण्यानुपलंभेनावांतरजा
ति भेदाभावादेकस्य वृत्तिनम्रव्यापारयोगेन सर्वाभिधानेन वाक्यद्वयबुद्धिजननत्वस्यासंभवतो प्रसक्तेनानिष्टा
पत्तिरित्याशयः व्यतिरेकमुखेन तावत्श्लोकं व्याचष्टे यादिदीति गोत्वसंख्याकारविभक्तावयवेकशाब्दीप्रामा

रा॰त॰४ ईयोर्मध्ये यद्यव्यभिचारितया हेतुत्वं अयान्तरवाच्यत्वेनावधारितं तद्यावद्विभक्त्यावयवशक्तिकस्य शब्दस्य वाच
कतावधार्यते तत्त्वेऽप्येवं कल्प्ये तन्न तु ह्ययमप्यन्त इत्यर्थः अन्वयव्यतिरेकेण घटादि संख्यायाश्चावदिति न चोभयो
२५ र्मध्ये अन्यतरस्यापीतरव्यभिचारो न इत्यर्थः श्लोक इव शब्दस्य वृत्तिं न च संख्याशब्दयोः पयोरिति वार्त्तिके व्याख्या
तमुपपादयति तयाहीति संख्याया गोत्वादि गमकत्वायोगेऽपि लिंगस्य व्यक्ति जातिलक्षणत्वेनाव्यभिचारि
तया गोत्वादिबोधप्रयुक्तरूपपत्तेः शोणत्वादि तत्त्वत्वाश्रोत्वादेश्च वाच्यतापत्तिर्न शक्यपरिहारेत्याशंकते
नन्वेवेति अचेतने घटादौ लिंगस्यागम्यमानत्वेनाभावात् घटत्वादिनाकत्वानुपपत्तेः तद्दर्शनद्वारा जा
तीनां वाच्यतापक्षे अव्यापकत्वेन ... कांनिरस्यति नेतादेति घटादिशब्देभ्यः पुंस्त्वाद्यन
तेन गम्यमानत्वासिद्धिमाशंक्य पुंस्त्वादिवाचिरेव त्वादिशब्दस्य सामर्थ्यात् पुंस्त्वादिसत्तायाः ... नेति
वाचेतने पुंप्रतिविलक्षणस्य ... स्यादेः प्रत्यक्षेणानुपलंभाद्घटशब्दपदमवयाधिकाभावा ...
... प्यत इति परार्थे ... निधयादर्शनात् घटत्वादिगमकत्वं संभवतीति सूचनार्थो वि ५स
... चेतनेष्वपि प्रतिपत्ति जातिविलक्षणस्य लिंगस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेः शोणादिन्यायेन मनुष्य

दिशब्दस्य मनुष्यत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिंगान्तरजातिवाचित्वं ब्राह्मण्यादिशब्दानां ब्राह्मणत्वाद्येकार्थसमवायिनरजाति
वाचित्वं ब्राह्मण्यादिशब्दानां ब्राह्मणत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिंगान्तरजातिवाचित्वम् ... मनुष्यादितौ ... लिंगवि
शेषादेव प्रतीतिमिहेत्ववाच्यत्वप्रतिपत्तिः परिहर्तुमशक्यमित्याशंक्याह तथेति पशुरपि ... प्रतिजातिविलक्षणस्य स्वाभाविकं स्त्रीत्व
दिप्रत्यक्षेण प्रतीयते न चापि स्त्रीत्वप्रत्ययात् ... प्रातिपदिकात्मातिपदिकात्प्रतीयमानत्वेन ... बु
द्ध्यात्मातिपदिकात्प्रतीयमानानामनुष्यादिजातेर्वाच्यतावधार्यत इत्यर्थः स्त्रियोऽयप्रातिपदिकं वर्ततेतन्मात्त ...
दयामवेतीतिस्मृते लिंगान्य प्रातिपदिकमात्रवाच्यत्वावसायाञ्जातिगमकत्वोपपत्त्याशंकां निरस्यश्लोकं व्याचष्टे
घपीति स्त्रीत्वस्य ... प्रतीयमानानां जातीनां प्रतीता ... त्वाज्जातिगमकत्वायोगेऽपि पुंस्त्व नपुंसक
त्वयोः ... मनुष्यब्राह्मणादिप्रातिपदिकात्प्रतीतेर्मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातिगमकत्वोपपत्तेर्जातीना
मवाच्यत्वा ... कटावा ... त्वेपि मनुष्यो मनुष्यं वा ब्राह्मणो ब्राह्मणमिति प्रातिपदिकस्य त्वया
त्वात्पुंस्त्व नपुंसकत्वयोः ... प्रातिपदिकात्प्रतीयमानायामनुष्यब्राह्मणत्वादिजातेर्वाच्यत्वा
वधारणमतिदिशति तत्रेति स्वादिविभक्तेर्लिंगविशेषप्रतिवाचकत्वेन घोतकत्वेन वाप्यस्य भावेऽपि मनुष्य इत्यादौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰त॰०४ विभक्त्यवयवेलायां पुंस्त्वप्रतीतेर्मनुष्यानित्यादौ वाकारांतान्नपुंसकलिंगात्प्रातिपदिकात्परयोरव्ययोर्न तोभित्यमादेशेन
५५ स्त्रीतेनविभक्त्यादेशत्वाद्विभक्तिपदरेक्षेणनाचयेन पुंस्त्वप्रतीतिः सुप्रत्ययप्रातिपदिकात्तस्य विशिष्टलिंगस्याप्रतीतेर्विभक्तेर्वाचक
कत्वाभावेपिद्योतकत्वनिवारणान शक्यं तिस्रश्चतस्र इत्यपि प्रत्ययत इत्यत्र तर्हि सुपात्प्रातिपदिकालिंगविशेषबुद्धि
र्भवतितत्र लिंगविशेषद्योतकत्वं नाम कार्यत्वमापन्निरूपणीयत्वात्स्यापनेनतान्निरूपणसमाहयत्रेतितिह स्त्रीशब्दस्य
पंकजादिशब्दवदेशाकृतिवाहजत्वा जातिविशिष्टविषयत्वविशिष्टशब्दवाच्यमुखयोगेनाप्यर्थप्रतिभिज्ञानात्तस्मिस्का
रेणास्वकार्णादिवज्जातिवाचित्वानुपपत्तेर्न शब्दस्य पुंस्त्वेन नः स्त्रियो नार्पत्वतिलिंग देशानां स्त्रीशब्दवत्पुंस्त्वनाचित्वाद
स्त्रित्वादग्नेर्देवदत्तशब्दस्य संकेतितत्वक्लिविशेषमाने स्वाङ्गस्थादिशब्देषु जातीनां वा जातित्वनिषेधात्स्वयं गमयित्वा निश्चि
त्रिलक्षणविनाभवःस्थादिषु वेवेचितत्वेनदृष्टादिवत्स्ववाच्यलिंगाभावात्स्वसंवेदनस्य स्वाभाव्यात्प्रतीतस्यारोपितत्वेन वा व्याख्यातत्वेनप्रम
वज्जातिगमकत्वमायोगाद्विवाच्यत्वाभ्युपगमेपि जातीनां वाच्यत्वानिश्चययोगात्वानिष्टापत्तिः सर्वोपि विशेषस्त्वर्थः स्त्री
तोयशब्दार्थाविभक्तिलक्षणाबलात्सुबन्तस्य प्रातिपदिकस्य लिंगविशेषबुद्धिहेतुत्वात्सिद्धिमाशंक्य समाधानमिति शब्दान्वयतः स्त्री ५५
नपुंसकलिंगत्वात्विनश्यत्यपेक्षापायोपयोगेवक्ष्यतेतो ज्ञापकं स्यादि शब्दानां नत्वनियतलिंगत्वाद्दैर्घ्यं वा नवार्थइति

शब्दात्पुंस्त्वप्रतीतेर्दैर्घ्यस्य चनु शब्देऽनडुः भावित्यविकल्पोऽनडुशानस्मृतेः शोनेहन्मावेत्यनडादेशे सुविभक्तिनिमि
त्तेमत्निनकारात्वान्नोपधायाइत्यधिकृत्यसर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति नान्तानामनाम्यो सुविभक्ति निमित्तत्वात्
तेहीस्त्रीशब्देप्यतनो इतीन्यन्ययांतत्वादिनेहरं प्रयुक्तमानां शब्दावित्यधिकृत्यस्त्रीभेदेन सुविभक्तावेवपरसूत्रनामास्मृतेः
सुवन्तस्यप्रातिपदिकस्यलिंगविशेषबुद्धिहेतुत्वात् योगइत्याशंक्याव्याख्यानमात्रार्थविभक्तिनिमित्तदैर्घ्यस्मृतावनु
विहल्ङ्याविति सूत्रेण सुविभक्तिलोपस्मृतेः प्रत्ययलोपवद्भिर्वितनवत्प्रत्ययार्थस्यापि प्रातिपादिकमात्रवाच्यत्वान्यः
पगमात् सुबन्तस्य प्रातिपदिकस्य लिंगविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थतत्निष्टत्वादित्यक्तं देवदत्तशब्दस्यानियत
लिंगत्वात्तत्त्वेनन प्रयोगे वपिनक्तिनिवृत्तौ नपुंसकत्वंतदेहोत्पत्तेः सुबन्तस्य प्रातिपदिकस्य लिंगविशेषबुद्धिहेतुत्वा
योगमाशंक्य संकेतास्त्रिलिंगविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थेविशब्दः हस्तिशब्दव्याख्यानार्थं कुंडयांइतशब्दे
पर्यायेप्यनेकार्थत्वप्रत्याख्यानेनत्वसरूपः कुंडयाहस्तशब्दसाधनाभावान्नयथार्थप्रत्यभिज्ञाभावनेहस्तिशब्द
स्यजातिवाचित्वावरणयोगोमानत शब्दत्वेशंसनत्वान्नानीशब्दत्वात्तस्य स्त्रियांप्रयोगात्सुबन्तस्य वेदंनन पुंस्तक
लिंगिनत्वं तथापिप्रयोगान्मनुष्यत्वाजातिनिक्षेपजात्यंतरकचित्प्रयोगान्मनुष्यत्वजातेनात्वयाचित्वावगमनतत्त्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.ल.४ मनिष्टापत्तिपरिहारायदितोप्रात्यमतेनपद्यत्रिनइत्तिशब्दयोरिदर्थत्वायादिकाद्वितीयानात्राविनःक्तिस्तानीद
५६ त्वात्तुंइत्याविनीप्राचीनशब्दरूपंजातिवाचीतिविभागोर्थद्वयप्रत्ययात्पाङ्जावनेतत्याप्यर्थद्वयप्रतीतोकर्मेलो
त्यमानायांमात्राविष्ठघोबारणाशक्तीयतेवावधिस्मन्नघंजनंतान्न्त्यतइतिवदकथ्यमानत्यादिशब्दविभा
गस्यसर्वस्वसंवृघत्वात्प्राचीनेनशब्दभागेनजातिंप्राक्प्रतिपद्यतेपश्चिमेनपुंस्त्वंपश्चादितिज्ञानात्तस्तुद्वानुहर्ष
प्रातिपदिकांश्लिगोवशेषवुर्भवतीत्यन्यथानिष्टापत्तिंपरिहरतिअथवेतिप्रतिजातिंचलिंगभेदस्यस्यारम्भ
नयनिमाणवैलक्षण्यात्तिनिश्चलक्ष्यानुपलब्धेःपुंस्त्वादिलिंगवैलक्षण्यातिनिःक्ष्यानुपलब्धेःपुंस्त्वादिलिंगावात
जातिसद्भावेप्रमाणाभावेनकस्यचिद्बाह्यतइत्याशयाद्योगात्संस्थानपरिमाणवैलक्षण्यात्मकस्यलिंगस्यैकलक्ष
स्यप्रतिलिंगव्यक्तिभिन्नतेनैकस्योपलक्षणमिति।एवंशब्दवाच्यत्वाद्योगात्मनुष्यत्वादिजातिव्यक्तिनिष्ठस्यचे
कस्योपलक्षणस्याप्रतीतजातिस्वसमानाधिकरणव्यक्तिधर्मभूतपुंस्त्वादिलिंगविशेषोपलक्षणत्वाद्योगात्मनुष्यजाती
यव्यक्तिगतःपुंस्त्वादिलिंगविशेषोमनुष्यशब्दवाच्योब्राह्मणादिजातीयव्यक्तिगतोब्राह्मणादिशब्दवाच्यइतिव्य ५६
क्तिवाचकत्वात्फलमितिस्यैवलिंगविशेषस्यवाच्यत्वावगतेजातिजातिवत्प्रतिपादनस्याहदितिवि...

...रूपमेकस्यैवार्थस्यवाच्यत्वेमप्यपेत्यार्थेतन्त्रागम्यतामप्यपेतव्यात्तोयचलिंगस्यैवगम्यता...
जातेर्नित्याहतेनेतिअंगगुणविशेषन्यायेनचोधन्यायविनोधादलिंगस्यवाच्यतामप्यपेत्यजातेर्यजातेर्वा
च्यत्वान्नित्यासोनपुक्तइत्याहनित्यत्वेतिगोत्वादिःस्यादिलिंगत्वात्पशुशब्दस्यवनियतलिंगत्वेनक्रियान
पुंसकलिंगस्यैवप्रयोगात्तयोरादिशब्दोक्तेषुवदानमत्तिशब्देषुनियतपुंस्त्रीलिंग -- विशेषानभिव्यक्तेः
शोभादितुल्यताशंकिंतुमपिनशक्येत्याहनचेतिलिंगस्यावाच्यत्वेकथंप्रतीतिरित्यपेक्षायामाहमतिलिंग
विशेषाव्यभिचारिण्याःकस्याश्चिदपिनश्चिदपिजातेरभावावधत्वेनतनेयनेमानामनुष्यत्वादिजातिर्यत्रसा
मान्यांशेलिंगंनव्यभिचारीष्यतितत्रगमयिष्यतिपत्रत्वेननेवर्तमानायाःस्वक्षत्वादिजातेयत्रवातिरेषां
शोमनुष्यत्वादिजातेर्यंभिनानेमत्यन्यतद्वावादेस्मस्मात्रशमोनःपुंमिनपुंसकान्तशमोःशिनित्यादिविदि
तानत्वशित्वादिविभक्तिविकानविशेषाशस्त्रीत्वादिलिंगविशेषःप्रत्येष्यतेतत्रतदेवटावादिनत्वादिवखक्ष
दाववेवनेगमकमानोपकंवेतनेवावास्वपलिंगविशेषकायकंटावादेर्वीवकत्वाभावेवास्त्रीत्वादिलिंगकथ
क्तिस्थाजातिप्रातिपादकेनोक्तेत्येवंतेनटावादिनाप्रातिपदिकेनजात्यभिधानाचपश्चाद्दृहीताधीनिमामतीजा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ तिः प्राग्नित्यादिकं वा तथाविधजातिर्वा विलक्षणत्वेति तत्संदेहे तेन गमकमानोपकं चेतने जातिर्लिंगकानुमिति
५७ पदिकं वा स्ववलिंगविशेषत्वात्कामिगमकविशेषवत्वे पि योगाभावाद्यत्र स्फाल्य तदत्ये वंव्याख्येयवाध
वगतस्त्रीत्वादिविशेषान्यथानुपपत्त्या लिंगमामान्यावगतेर्लिंगैः संभावनामात्रेण जाते लिंगसामान्य
गमकता केति सूचनार्थो गमनचिह्नत्वदीत्यपि शाब्दः गतादिशब्दे घेकत्वादि नैकावान्तरजात्यभिधाना
न्यस्थादिलिंगानानजात्यभिधानाद्गशोणादिशब्दतुल्यत्वे शंकाया अथ यदुक्तमिदयार्थिकेनोपन्या
सद्गृहीतनिनामप्युपसंहरतीति तस्मादिति गवादिजातिपदिकानामेकवचनाद्यनुपगृहीतानामेकत्वाद्यर्थानां
जातिवाचित्वेन गोत्वादिकान्यनाभिधानितया शोणादितुल्यत्वम्गवादिद्रव्यासंभवाया अर्थीतरजातिभे
दाभावादयोगे पि वचनभेदेनाद्येकयोर्द्विवचनेकवचनेति सूत्रयोर्लक्षणमलिंगे लिंगकवाक्यत्वा
दाभावादयोगेपि वचनभेदादेकयोर्द्विवचनेकवचनेतिसूत्रयोः कर्मणि चेतनकवाक्यत्वा ५७
दिकानुकगतसंख्यात्वाम्नायगमत्वविशेषणमनुमानमिति पूर्वशंकाविषयव्यापानापादकत्वविशि
ष्टाक्तिविषयत्वायोगात्कार्थे घेकार्थसमवायकत्वाद्यन्तराः एतत्क्रिविषयत्वावगतेस्तदन्यथानुपप
त्त्याकारकेघेकत्वाद्यर्थान्तरजातिमद्भावावगमति ... तुल्योपपत्तिमाशंक्य द्रव्यवत्कानयोर्...

वैलक्षण्यानुपपन्नमनेकत्वाद्यर्थान्तरजात्यनन्यथाभाव्यमादर्थान्तरजात्यभावे पि वक्तानकाविशेषेण लिंगसूत्रे
लोपपादित्वात्विद्याविशेषणादितुल्यत्वायोगमिति द्विजातिपदत्वादीति शोणादितुल्यत्वमप्यनन्यथामेवविवक्षा
नाशिद्धिस्वातन्त्र्यादित्यनेनोक्तानशोणत्वादिवत्तस्माज्जातिभेदे द्विमिथतद्भावान्निकोक्तेनैकत्वादिवैलक्षण्यानु
नाशिद्धिस्वातन्त्रादित्यनेनोक्तानशोणत्वादिवत्तस्माज्जातिभेदमिति तेन्नुपजन्यमानानामप्येकत्वाद्यर्थान्तरजात्यभाव
लंभन्योयेन द्रव्यवत्कारके धर्मे तत्त्वाद्यर्थान्तरजातिभावमिहितेनुपजन्यमानानामप्येकत्वाद्यर्थान्तरजात्यभाव
नुपलभ्यमानानामप्येकत्वाद्यर्थान्तरजातिभेदानाकर्तॄणिकानकगततंख्याजन्यस्फुरणान्यथानुपपत्त्या कल्पना
शंकाप्रतिसूचेत्यनेनकल्पनानागापत्तिनिरस्ता शोणादितुल्यत्वनिरासस्य पदार्थक्रियानुष्ठानव्याप्तौ तत्तदर्थ
लक्षणकव्यापारोगम्यत इति भाष्योपपादना संभावनामात्रत्वर्थाभ्यां कर्तृत्वपादानोक्तियदाद्येकत्वानामर्थान्तरजाति
नेरास्त्रितदेकत्वादेः कर्तॄणि कत्वाभावात्रसंख्यायाः कर्तृत्वादानं संभवतीत्यकारार्थः एकत्वादेः कर्तृत्वे कार्यमप
वाप्यर्थान्तरलाभकपरामेनकर्तृत्वोपशक्तिमप्रकपेत्यान्यतः सिद्धेः कार्यपनायासेनपुनःच्छेदाद्व्याख्यापानद्वयंलोकेशा
न्यकपरामोनयुक्तत्याह किं कैति शंकां कथ्यावष्टपदीति भावनयाकारकानकात्कर्तृनियममसिद्धेस्स्वयमात्तेपमाशं
कंपमप्यकर्मणः यद्वेषोर्थः संख्यावदेव ... सिद्धयर्थमित्यादिना कर्तृः कारकान्तरभेदो विशेषस्योक्तान्ता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श॰ दे॰ ४
५८ तिन धो मम निमाह तायननकर्तृ भविनयोपस्थानसंभवेपि संख्यान्वयनियमान्यथानुपपत्त्या वाच्यत्व
शंकानिरासार्थत्वेन पश्चात् आदिति भाष्यावयवव्याख्यानमाहतस्मादिति पप्सनमिथेयस्त्र्यादिकात्तर्ड्वेव
संख्यांप्रति विशेषणत्वस्य विशेष्यत्वस्यवामिदेनिताथेः कर्तृनश्रो मत्वेपि समानपदोपात्तभावनाल्
क्षितत्वेन प्रकृताकतोः प्रत्यासत्तेर्नपाधात्वर्थ प्रतिरोधित्व निद्धानन्तां क्षिलिगे स्वकृत्वार्थ त्वे
निरासेनक्रात्वर्थत्व सिद्धेकर्तृवाच्यत्वमिनास्तीन र्वकइत्याशंकानिरासार्थ पश्चनश्रोनइत्यादिभाष्य
लस्य लक्षणः पुनरादितएव नैष्ठुशास्त्रेणो क्तइत्येवतावत्सं यतेनवर्तते नाउक्तो ब्यो भवतीविवाख्यावाच्य
विंतापप्रेणनवार्त्तिकालोवनेनाक्तत्वेकर्तृनिःपादकत्वेनतल्लक्षणपामाख्यातस्य स्यवापाना
निष्पादकां शातास्वर्थवृत्त्याशात्वाद्धत्वात्वर्थभावनान्वयोपपत्तावपि शेषित्वेन लक्षणभावात्तेषि
त्वोशेशाद्द्वतात्पर्याभावेनाशात्वात्वर्थभावनान्वयोगस्यपनार्लेसाकाशास्यशास्त्रवाचित्व ५८
वगतन्क्षेतस्य शाक्षापनिग्रहो तत्त्वनानात्वमत्वास्य कल्पणवाधकत्वेनसंभवतीत्येवमर्थनयास्य
पृत्वात्वव्याख्यातंश्ना हेत्यादि भाष्यपदोक्तियानुस्थानव्याख्यादिभासेदितव्यापेनकर्तृनवाच्यता

तथा लक्षणेन अपुरूपमाशंकान्याजस्यान तेनो धोर्यतिनो पपादयितुमाह एवमितिभाष्येणादि
मागमापवितोप्रत्यर्थेताचमागमपुदाहवत्तितकाहीतिनः कर्मणि नन्ते वाचमके स्यरतिस्त्रा
ययवेनलः कर्मणि तत्त्वेनयोग विभागाशून्नणतिङ्योकान्तैः कर्मणीत्यक्ते स्त्रैः कर्तृपदाभाव
त्कशमतैः कर्तृस्थिङ् र्थतस्याशंकायांशंकां कर्तरीकृदित्यतः कर्तरीत्यनुवर्तमानेसौत्र काना
त्कर्तरी चकाराभवतीति प्रतीते स्त्रियेवं निरस्त्रापीनयाविलकानार्थस्यानीनतिङ्र्थत्वसां
कथस्त्राविन्साक्षादेशानमादेशार्थमित्यादेशस्यस्तुः निवन्धवविधानात्थानिलकारवाच्यनमा
देशस्यार्थज्ञानाद्यलिनिपमीनेतिस्पुत्रोदम त्यश्लोकोक्तेनलः कर्मणिचेति सूत्रार्थनेधनस्याऽगम
विनोभद्रशीलसिद्धः प्रकृतिप्रत्ययाविज्ञानाद्यर्थैः कर्तृकर्मणोस्तिङ् नभिधायित्वा भागमात्रिकाथा
याहनालोकसंग्रहसश्रति श्राशंक्तनेनतुचतिाद्वेतरविशेषणास्तिक्रमनशाउभौ स्त्ययार्थमहत्वः
प्रकृतिप्रत्ययौवेतीतिवार्त्तिकोक्तेनव्यापेलकर्तुः प्राधानस्यापि याबास्त्वत्ववदागतिकस्यापर्तेनी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४
५८

यत्रोन्ता सेवकमिति पनिहन्तिकाय मिति। एवमपि प्राधान्यान्नपशाक्रेविदं भाष्यमपुक्तमाशं न्यथक
प्रत्ययो प्रत्ययार्थ मृदृह्रतस्तयाः प्रत्ययार्थाः प्राधान्येनैवा वार्याणं प्रत्ययार्थ प्राधान्यापदे शात्कर्त्ताश्रवा
र्थः कर्मचेति वा नायां ला कर्त्तृकर्मणो प्रत्ययार्थत्वोपदेशात्तन्नस्य प्रत्युपमं बंधः प्रत्येककर्म मंबंधः प्रक
नणाद् स्मृतिस्वप्रकरणा उलोपसीतियत्सर्वं पसंशिद्दितं तत्कृभवत्युक्तं भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह तदि
ति। यस्मात्प्राधान्यमपि शाहादभिधानं वदर्शपितुत्यं तस्माद्भ्रमवननतदर्थं प्रयत्नस्मृतिसिद्ध दर्शयतीति
तृष्मादेवेताः त्यद्धमेनंगीकृत्यव्याख्येयं। तन स्वलभाषा। धौनवतीत्याह यत्ता दिकिंको मा तत्कर्म
णोः आद्यर्थत्वोपदेशादत्सपत्ता यां कर्त्तरीत्यपदेशो दाहरणभाष्य नतु कर्त्तरि कर्मणि वलकारः प्र
यतशतिवद्धमाणभाष्यः ह्वः कर्मणि इत्स्यादाहरणो दिन घतीति न्नोविरुद्धनाशंकाः कर्मणि चेत्य
त्रकर्त्तृकर्मवादिपनशादाभानेनवनमतमीलाः धौगावाच्यमतमीत्वावगतेष्वसंदेहोदाहरणं यं भाष्ये ५८
तु कर्त्तरी शायिति सूत्रेण कर्तृशाहस्याशाकृत्वाविलं नसाधोधातुकयगिति सूत्रेणकेन सार्वधातुकयमि
ति सूत्रस्थेन सार्वधातुकशहेनानुवर्त्तमानेनापि सामानाधिकरण्याभावात् त्नः कर्मणि चेति सूत्रविनो भोक्ता

नृविनाद्येवाविति व्याख्यानात्तिपिकात्रविशाद्येयत्सार्वधातुके तत्लिङ्गविन्यवतात्. यणो स्याः ओत्रै
र्थं। नादन्ये नुतस्मिन्निति निर्दिष्टस्येति सूत्रपरिभावितपनमतमीत्य संभवे किं स्याख्यानातू
वाच्यमतमीत्या धौगं मत्वा कर्तृशाह स्यानर्थक्यं तद्गत्वा येन कर्त्तृवा विशाहशा दिने ना कृत्यमार्थ
धातुकशाह सामानाधिकरण्याभावान्न सत्यपि कर्तृ सार्वधातुका न्यप्रपाद्यो त्वनीत
त्वेन कर्त्तरि शाविति सूत्रे प्रत्ययदत्तविति सूत्रवचित्तुमाहतत्रेति अनेन यसदधातुके यगिति सूत्रे पिधि
दभाववकर्मणोरिति पूर्वसूत्रस्थत्वाय कर्मशाहस्यानुवर्त्तमानस्य भावकर्मणोरित्यादयो त्सार्वधातुके
नास्ति नारित्वा वयवः प्रयोक्तव्यः इत्येके भावकर्मणाविति सार्वधातुके वनत्रा वक्षितेत्यादि पांव्या
ख्यांमूलितामसार्वधातुके यगिति सूत्रे यभावकर्मणोरिति शाहव्यानुवृत्तावपि प्रकृतानुपयोगाभाव
शाद्यानुवृत्तिमुपेत्य कर्मशाहमात्रानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं कर्मणि कर्त्तरि शाहे नणभाष्यकृतोक्ता नत्व
नत्वज्ञापितिलः कर्मणी तिसूत्रान्तरस्थलोका कर्मणः प्रत्ययार्थत्वोक्तेः पसूत्रमेतदेवनत्तु कर्मणि प
गिमिईरक्ता सूत्रे समस्ते वेपतिसंख्याहत्वेन मूवितत्वात्कर्मणीति भाष्यावरवो नव्याख्यातानस्मदित्याश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.ल.४ कोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति । उच्यत इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे तदिति श्लोकं व्याचष्टे तत्रेतामेति
६० गौणलक्षणिकयोरपि द्वाभ्याम् इति कार्यपरत्वाभ्युपगमात्तत्त्वसद्भावान्नासाधुविवेकविषयत्वाच्चाक्षण
स्यवाचकविवेकविषयत्वात्तस्या वाच्यावाच्यविवेकविषयत्वापत्तेः । आगमस्यत्वन्यायविषये तात्पर्याभावा
त्तद्विषयत्वाभाव इति न्यायविरुद्धार्थाभिधायित्वात्तद्बाधकत्वं भविष्यतीत्याशंक्य तस्य प्रामाण्याभावाद् आव
कृत्वा योगमाह न चेति । न्यायस्य वाच्यगम्यमानविषयत्वेन सर्वस्य संवेद्यत्वात्तद्विषयत्वनिमित्तं दौर्व
ल्ये निरस्तेऽप्यतस्य लक्षणोऽर्थो वाच्योऽन्यलक्षणो गम्य इति न्यायस्य सामान्यविषयत्वात्कर्त्रा तु लक्षणोऽपि वाच्य
इति विशेषविषये गौणत्वे न बाधोपपत्तिमाशंक्य सामान्यविशेषन्यायविन्यासस्यान्यायापेक्षत्वेन संघटना
पौरुषेयागमस्येशीघ्रं प्रवृत्तेः अन्यस्य वा तु मानादिना बाधायोगं सूत्रेनार्थं प्रत्यक्षादेरागमानां प्रमा
मासत्वान्न गौणत्वाद्वाक्यनाम प्रामाण्यायोगमाशंक्याश्याक्यस्याविशिष्टत्वात् पर्थस्य स्वरूपार्थे प्रामाण्यादर्श
नात्पर्यशून्येऽर्थे प्रामाण्यायोगमाह तन्नेति । अभ्युपेत्यवादत्वं वास्य परिहारं तस्य घातयितारं वदित्यतः । अपि ६०
चेति वा स्वपरिहारभाष्यं व्याचष्टे तथेति लिङः कार्याणि चेति प्रत्ययार्थो वाच्योऽन्यत्र श्रुते स्वदपक्षं वायोगं शं कार्यं न चेति

भाष्यं व्याचष्टे न चेति । नासाविति नादितत्त्वापरत्वं वचनमित्युक्ते परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे तत्त्वमिति । एकदे
शालोचनमात्रे लक्षणासु विनियोगो भावनस्याशंक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति कुत इति हेतुनात्मीये नैकदेशानभेः
सर्वैकवाक्यभूतानि सन्ति पुक्तं संस्पृष्टान्तु पदेशं कुर्वन्तीतीत्यभूतलक्षणार्थ्यमेकवाक्यभूतानि सन्ति पुक्तं संस्पृष्टं तु
पदेशं कुर्वन्तीतीत्यभूतलक्षणार्थ्यमेकवाक्यभूतानि सन्ति पुक्तं संस्पृष्टं तुपदेशं कुर्वन्तीतीत्यभूतलक्षणार्था
मेकवाक्यत्वे यन्निर्धारितायामंगीकारत्वया । अपि पततरश्रेकदेशस्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधानो भावनीय
इत्याशयः । न केवलमेकदेशस्याप्रामाण्यात्तद्विरोधो नो भावनीयः किन्तु निष्टापत्तेनपीत्याह । यदीति यदि चे
ति चकारो व्याहार्थः सुत्याप्तव्यत्वेतावदेवा वाक्यत्वाभावेनाशास्त्रत्वात्तद्विरोधायोग इति लिङः कार्याणि चेत्येता
वत एवार्थबोधात् समाप्तानामंगानां गित्वाद्यपेक्षयाक्यानामेकवाक्यानं पुनः सहत्वज्ञायत इत्यनेन न्यायेन वाक्या
नन्नैकवाक्यत्वेऽपि वाक्यलसद्भावेन शास्त्रत्वसद्भावात्तद्विरोधो भावनोपपत्तिमाशंक्योत्सर्गरूपस्याभिहि
त्रादिवाक्यस्य दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्याद्यपवादादिरूपवाक्यानामेकवाक्यत्वेऽपि केवलस्यान
स्त्वानपेक्षत्वात्तद्विरोधापत्तिनिष्टापत्त्युदाहरणान्तरमाह तथेति व्याकरणोपपत्ति. तिचेत्यपवादरूपस्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त्र.४ क्यांतनैकवाक्यत्वमपेक्षोत्सर्गरूपउपलक्षणमाश्रालोचनेनेति छायापत्तिरित्यादितात्पर्यमाक नलोपीति एकदेशालोच

६१ नमात्रेण विनोधो भावनायोगमनुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति तर्कोपेन्द्रवहिशास्त्राणीति श्लोकापत्तिसमे

कदेशस्य परिपूर्णत्वेनाभासमाणपदस्य श्लोकेनाऽऽदपति आहवेति तमन्वशासावयवोपसंहृतिं विनातात्प

र्यानवधारणादनवधानितितात्पर्यस्य चाशङ्क्य नामात्पाइपपरिच्छेदकविज्ञानानुत्पादकत्वादपरिपूर्ण

नशास्त्रैकदेशेनानात्विकोर्थः प्रतीयते तमस्मावयवोपसंहृतो मत्यांपरिपूर्णेन तात्विक इत्यर्थः व्याकरणे

तु विशेषतोनैकदेशेनतात्विकोर्थः प्रतीयत इत्याह विशेषेणेति विशेषहेतुमाह चन्द्रेति अतोलः कर्मणि

सेत्यागमस्यैकदेशांतरैः पूर्णस्यापोर्थप्रतिबोधकत्वेनभिधानन्यायं बाध्येतन चा सा वस्तीत्याशयत्वेनभाष्या

व्यामुपसंहरति तेनेति किमत्र हि नेकदेशांतनेलः कर्मणीति प्रत्ययविधिः परिपूर्णो भवतीत्यपेक्षायामाह

हृद्वेति प्रत्यकार्यपरत्वादिसिद्धप्रत्ययसंज्ञाविकारसूत्रेन्द्धाननियमार्थपरत्वसूत्रेसामान्यविशेषाभ्यां ६१

सूत्रनियमायाधकदानानुक्रान्तनेप्रवृत्तिसूत्रानामंक्रानुवृत्तं माङ्लुङिन्यादौ लकारस्यापवादविशेषणवि

मितीज्ञात्वा विधानारतोत्येवात्वधिकारेनतनमीनिर्दिष्टस्यापरसंज्ञासूत्रलकारादिर्वचनतत्रैकवाक्यता

क्षणामेलकारादेशत्वात्तिङामिसशतृशानजादीनांमपि संख्यावाचित्वशंकाशाजादीनांहास्तेषांविधायफलकानार्थ

मतपेक्षत्वात्तेत्र्येणकर्तृत्वार्थाधोतिङामिवक्तृताबवनसंज्ञाभावेनसूत्रेववाकालत्तज्ञांविधायोगत्रिवर्त्तयितुंशसंगाद्

त्संज्ञासूत्रेपठितंविशेषविहितानांप्रत्ययानां नित्यंसामान्यविहितप्रत्ययबाधकत्वेप्राप्ते तृतीयधात्वधिकारवि

हितानामसरूपाणामस्त्रीविषयाणां च पाक्षिकबाधकत्वोक्तेर्जासंरूपसूत्रेलकारविशेषविध्यफलत्वेणार्थवर्तन

मानसूत्रकाराणामसमर्थविबोधकत्वेनीत्यनुवृत्तिसिद्धेकृत्स्नसूत्रपाठः सकर्मकाकर्मकधातुपराणांलकाराणां स्वबच्छा

र्यासिद्ध्यर्थं लसूत्रेलकारस्यादेशाकाङ्क्षायकत्वोलयेलस्येतिसूत्रेतिप्तसझिसिप्थस्थमिब्वसमस्तातांझथासाथांध्वमिड्व

हिमहिङ् इत्यादेशसूत्रं तिबादिकृत्स्नालक्षितं आत्मनेपदसंज्ञाकोलकारादेशाः केभ्यो धातुभ्यः कस्मात्वा विषये

भवत्यपेक्षिते अनुदात्तेतो ङकारेतो वादिशाद्याचेकर्मादिविनयेत्यभ्योपि धातुभ्यः इति कृपयान्यनुदात्त

ङित आत्मनेपदमित्यादीनि सूत्राण्यनुदात्तेत्यनेन लक्षितानि परस्मैपदसंज्ञका लकारादेशानां धातुविषय

याविवेकाकृपयानिशेषसूत्रप्रवृत्तीनि सकीर्णिसूत्राणि शेषसूत्रपाठेनोपलक्षितानि प्रथममध्यमोत्तमपु

रुषसंज्ञकालांलकारादेशानांविषयविवेकाकृपयानियुष्मद्युपपदेसमानाधिकरणेस्थानिन्यपिमध्यमः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा.ल.४ हासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च अस्मद्युत्तमः शेषे प्रथम इति चत्वारि सूत्राणि युष्मदित्यनेन लक्षितानि न च
६२ ष्युपपदे युष्मदस्मदोर्वा तेन पदे युष्मद्येत्र यथाणामाद्यानां प्रथमसंज्ञा मध्यमानां मध्यमसंज्ञा त्यानामुत्तमसंज्ञा विधा
नमिति तु सूत्रे एकैकस्य क्रमेणैकवचनादि विधीयन्तानीति सूत्रार्थः यथासंख्याविशेषो नैव कृद्धि सूत्रइत्येतावता लकारा
स्यान्त्येऽपि विधिः परिपूर्यत इति तिङ्करणत्रयः ततश्चैतावतामेकवाक्यत्वान्ततः कर्मणि चेत्येतावतां त्रीलो चनेन
विरोधाभावतस्तु युक्तमित्याशयः अस्मद्धातोरेतदुपसर्गो यद्यपि तादेतदर्थवाचिनोऽयं प्रत्ययो भवतीत्यनेन रूपेण प्रत्य
यविधायकतार्हलेऽपि कोऽदृशो मोघयोऽन्यः शक्तप्रयोक्तृ इति प्रयोक्तृत्य प्रत्ययस्वरूपविधिलोपादि सूत्रापत्त्यात्योपादे
श्चेत्संज्ञादिसूत्रापत्त्वात्तेषामपि प्रत्ययविधेयकवाक्यत्वावगतः पूर्वोदाहृतसूत्रैकवाक्यतानिः संदिग्धैवेत्याह
पाणिनेति उपदेशः अनुनासिक इति इत्यादीनि संज्ञारूपेणाद्यन्तौ टकितावित्यादीनि परिभाषा— णादिशब्द
त्ययोर्वा कुलमित्यादीनि वा कुलकरूपेण प्रवर्तनानानिशास्त्राणि तस्य लोप इत्यादीनि लोपशास्त्राणि लिङः स्राव
ड्रित्यादिनागमनशास्त्राणि मस्याविसर्गोपि चेत्यादीनि वर्णविकारशास्त्राणि आदिशब्दात्कृते नाद्यन्तविपर्ययपश्चेत्या ६२
दीनि वर्णविपर्ययशास्त्राणि तत्रैवमित्यादि कर्मणि चेत्यन्तभाष्यमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह एकवा

क्यता चेति केषां सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः केषां वैयधिकरण्येनेत्यपेक्षायां समानविभक्तिकानां
सामानाधिकरण्येनेति विशेषलेनार्थाद्भिन्नविभक्तिकानां वैयधिकरण्येनेति सूचितं वैयधिकरण्येत्यन्तभिन्नार्थत्वाद्वि
शेषणविशेषणविशेष्यत्वयोरसामाशक्यात्वं तन्मिन्नत्वस्य विशेष्ये स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वायोगेऽपि ज्ञानकावच्छिन्ना या
याः शेषानवच्छिन्नस्यवशेषित्वस्य निरूपणाशक्यः क्रियाकारकयोः शेषशेषिणोः स्वावच्छेद्यावच्छेदकत्वाम्नविशेषण
विशेष्यत्वोपपत्तिसूचनार्थं वैयधिकरण्येन विशेष्यभाववैरूप्योक्तिः विशेषणविशेष्यत्वेऽप्यनेकवाक्यत्वामित्य
समानविभक्तिकानां समानाधिकरण्ययोर्वाच्यत्वापत्तेर्नत्वं भाष्याशंक्याह तदिहेति तत्रनैवं भवतीति प्रतिपन्ननिरा
सामर्थ्येन भाष्यावयवेन युक्तायुक्तविंता हृदि कृतेति सूच्यत इति वाच्येऽस्मत इत्यक्तवक्रादिशब्दानां संख्याविशिष्टसं
ख्येयवाचित्वादेकत्वविशिष्टेन कर्त्रा सिद्धित्वविशिष्टयोः कर्त्रा वर्त्तत्वविशिष्टेयुक्तार्थेति सामानाधिकरण्येन वि
ष्यतयैकवाक्यत्वेऽपि कर्त्तरि लकारनष्टतिरापद्यतेत्याशंकानिरासार्थं वक्रादिशब्दानां संख्यामात्रवाचितां निरसन
पपादयन्तु मा रभते तत्र नावदिति महाभाष्येऽपि प्रसर्गसंख्येयवाचित्वमुपक्रम्य शब्देषु वक्रादिषु वचनमित्य
व्यमाने वृत्ताश्चैकशेषशब्दैक्यात्त्र वक्रादि वचनेन प्राप्नोति प्रातिपदिकार्थे — — व्यमाने वैयाकरणपक्षे जात्यभावाद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा॰ ल॰ ४ यवातिरिक्तावयव्यतावावयवानामेवद्रव्यादिप्रातिपदिकार्थत्वान्नद्रव्यत्वं सर्वत्र वक्तव्यं प्राप्नोति विभ
६३ क्त्यर्थपक्षेपि कर्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वेनोपादानाद्विभक्त्यर्थत्वानुपपत्तेरयुक्त इति संख्येयपक्षे दोषा
भिधानात्संख्यावाचिताव धारितेत्याह पातंजलेपि चेति न केवलं पक्षांतरेषु दोषाभिधानान्न हा भाष्ये संख्यावा
चित्वावधारणं गम्यते किं त्वेकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेष्वेव संपर्क कर्मादयो निमित्तसत्त्वेनोपादेयाः कर्मण एकत्वेक
र्मद्वित्वे कर्मणो बहुत्वे इत्यतः तत्र भाष्ये वक्तादिशब्दविवरणाद्वर्णीत्याह यद्बहुत्व इति मतर्हि तथा निर्देशाः कर्तृत्वो
नस्यंतरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति भाष्येण निर्नस्य कथमिति पृष्टे यदा गुणिनो व्यपदिश्यते पटस्य
शुक्ल इति स प्रधानस्तदा गुणो भवति द्रव्ये षष्ठी तदांतरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति व्यक्तत्वादना
दृत्यैव महाभाष्ये संख्यावाचित्वावधारणं गम्यत इति सूचयितुमाह कथमिति कथं व्याकृतनित्यपक्षायां निहकंदा
चित्रगुणो गुणिविशेषको भवति न यथा पटः शुक्ल इत्यादि समस्तं महाभाष्यं व्याख्यातं गुणविवक्षायास्त्रैविध्यं ६३
तावदाह तथाहीति तत्र आद्यायां विवक्षायां गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्याभावेन प्रागेव निःकृष्टत्वाद्द्वितीयायां
सामानाधिकरण्येपि निःकर्षस्याविवक्षितत्वान्निःकर्षकाभिभावप्रत्ययानपेक्षा तृतीयायामेव तदुपसर्जनत्ववि

विवक्षया गुणशब्दस्य द्रव्यनियोराजन्नो सामानाधिकरण्यं विवक्षित्वा निःकर्मस्याविवक्षितत्वात्तद्भावप्रत्यया
पेक्षेति विवेकमाह यत्रैव स्वप्राधान्यविवक्षायामपि गुणस्य वस्तुतो द्रव्योपसर्जनत्वात्तद्वृत्त्यद्रव्ये निवेशापत्ते निक
र्षकाभावप्रत्ययापेक्षणादेतत्भाष्यस्य शुक्लमाशंक्य शाह्वे व्यवहारे वास्य वोपसर्जनत्वानादरायेनोपपादयति स्व
प्राधान्येति उपसर्जनत्वानादरेपि संख्यायास्याकिं या प्रसिद्ध गुणत्वानपायाघट्गुणसंज्ञावनिमित्तो द्रव्ये गुणशब्द निवे
शः तस्य गुणस्य निःकृष्याभिधाने तत्तत्ताविति तत्कोवश्वकायापत्तिमाशंक्यागत्वा स्यस्योपसर्जनत्वस्य व्याकरण
गुणत्वप्रसिद्धेः स्वातंत्र्यविवक्षायामशोवकुत्वादिर्वस्तुतादिर्वस्तुतो गुणस्यानुपसर्जनत्वात्तद्गुणो न भवति तत स्वगुण
धानाद्रव्ये तदृशनिवेशायोगात्तदा स्वातंत्र्यविवक्षाकालेसो गुणः स्वकीयं शब्दप्रत्ययं वा तद्गुणकस्य द्रव्यस्य संबंधितया
नभावतीति कृत्वा भावकत्वनिमित्तभावत्वाभावात्तभाववाविनात्वतलादिप्रत्ययेनोच्यत इत्युक्तो गुणशब्दस्य गुणवा
नाद्रव्यनिवेशाभावे च न केवलं भावप्रत्ययस्य भावकत्वाव्यवच्छाभावादनुत्पत्तिः किंतु निःकर्षाप्रफलाभावादपी
ति पूर्वमेव चेत्यनेनोक्तं वक्तादिशब्दानां स्वप्रधानगुणवाचित्वे घटशुक्ल इतिवत्संख्ये कर्तरि कर्मणि वा नित्यं षष्ठ्यापत्तेः
कर्तर्यकस्मिन्निति सामानाधिकरण्यायोगांशंकते तदा तद्दीप्ति उत्सर्गतः षष्ठ्यापत्तावपि गुणोपसर्जनस्य प्रधानद्र

ग्रा०ल०४ ववॆ विवक्षाया द्रव्यशब्दप्राधान्यान्नदनुरोधेन द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यवद्गुणोपसर्जनगुणविवक्षायां गुणत्वाशब्दस्य
प्राधान्यान्नदनुरोधेन गुणशब्दसामानाधिकरण्यं कादाचित्कमविरुद्धमिति प्रतिपादनमिति सत्यमिति तत्सल्लक्षित व्यक्ति
६४ क्रियासंबंधबोधना जातिर्जातिव्यक्त्योर्नभेदो वा वाक्यार्थेषु विवक्षित इति ज्ञातिगुणशब्दानां द्रव्येलक्षणयाभेदविवक्षया
वा वृत्त्यसंभवाभावात् गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दानुरोधवृत्तित्वेपि गुणिशब्दानां गुणे वृत्त्यभावात् गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोध
वृत्तिज्ञानयुक्तेत्याशंक्याभेदविवक्षा हेतोस्तादात्म्यस्य लक्षणाहेतोर्वा अविनाभावस्य द्विविधेपि सामानाधिकरण्ये
तुल्यत्वात् गुणिशब्दस्यापि गुणे वृत्तियुक्तेत्याह तुल्यो हीति लक्षणाभेदविवक्षोपपत्तिमात्रात् सामानाधिकरण्ये द्र
व्यशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्ये शब्दानुरोधेन न पि सामानाधिकरण्यस्यार्थप्रकरणाद्यपेक्षत्वाच्छब्दप्रतिभा
नापत्तेनाश्रितरूपार्थवाचित्वस्याश्रयभूतार्थवाचिशब्दानुरोधवृत्तित्वे हेतुत्वावगमात् गुणिनश्च गुणानाश्रितत्वात् गुणि
शब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यप्रयोगमात्रावस्तादिशब्दानामाश्रितरूपार्थवाचित्वेप्याश्रयभूतार्थ
वाचित्वादर्शनाल्लक्षणाभेदविवक्षाव्यवस्थापकशक्तिकल्पकसामानाधिकरण्यप्रयोगप्राचुर्याभावाच्च गुणिशब्दस्य ६४
गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यस्य शीघ्रप्रतिभानोपपत्तेः आश्रितरूपार्थवाचित्वस्य हेतुत्वेनिनाप्रसक्तत्वनार्थप

प्रयभेदोपचारेन लक्षणाहेतुद्विविधेपि सामानाधिकरण्ये तुल्यस्यापि गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन
सामानाधिकरण्यप्रयोगस्याप्राचुर्यान्नैतत्सामानाधिकरण्यं गुणशब्दस्य गुणिशब्दानुरोधेन सामाना
धिकरण्यवच्छीघ्रं प्रतिभातीत्यर्थः प्रकरणवशात् कथं विदापद्यमानोयं प्रयोगो भेदोपचारेन लक्षणाहेतुत
त्स्वन्यायेनानुसर्तव्यनयोः कः इत्याह तथापि त्विति सुप्राधान्यविवक्षायां तु गुणस्य द्रव्यपरतया स्वकीयशब्द
प्रत्ययभावकत्वाभावेन भावत्वाभावान्महाभाष्यस्य गुणप्रधान इति गुणोक्तिभी वो रूपाख्याख्यामप्रक्रा
मारांका स्वकीयं भावोक्तिं योग्यत्वाशापतया व्याचक्षाण उपसंहरति तस्मादिति व्येकयोरिति द्विवचनान्य
यानुपपत्त्यापि संख्याप्रधानतावसीयत इत्याह एकैवेति अन्यथानुपपत्तिमुपपादयति अन्यथा हीति अवच
मुखेन श्लोकं यावद्दृष्टं संख्येयतिव्यतिरेकमुखेन यावद्दृष्टं संख्यानेति भावप्रत्ययेन कृत्वाप्यदृष्टं संख्याप्रा
धान्यं कस्मान्न निर्दिश्यत इति पृच्छति कस्मात्त्वं न निर्दिशतीति पन्नमतेन तावदुत्तरमाह वक्ष्मीति सूत्रकृतो निराश
यत्वापत्तेरेतदुत्तरापत्तितो यात्स्वमतेनोपपद्यमानातिनिक्तत्वाव्येवेपुल्येपनिमाणविशेषात्मकेवाग्भ
त्वेयङ्कः प्रमुद इत्यादौ [illegible] शब्दवाच्यत्वेनावगते क्रियाप्रवृत्तीनां वपनार्थपर्यन्तानां छित्वाति नेके सामान्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.ल.४ रूपे त्रिप्रभृतिषु च बहुशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते बहुवचनापत्तेः केनापि प्रकारेण द्वित्वातिरिक्तसंख्यावाच्ये
बबहुवचनं स्यादित्येतदर्थं भावप्रत्ययं त्यक्त्वा बहुष्वित्युच्यते इत्युक्तनैव बहुषु बहुवचनमित्येतदेवज्ञाप
६५ यत्त्वाचार्येणानाधिकरणवाचीयो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं वैपुल्यवाचिना इति महाभाष्यसूचितमाह अथ
वेति वैपुल्यमहत्त्वयोर्वैकल्पिकत्वेन वा यद्वित्वानापादकत्वात्तयोरिति द्वित्वातिरेकसामान्येन सहद्विवचना
विनोधः बहुवित्यप्फलो कथं संख्यावाचित्वनियमावधारणेत्यपेक्षायाभेदाभिषमानानानाकृतानिबंधनमा
श्रयोयस्यासाभेदनिबंधनेत्रिनानाधिकरणत्वहेतुगर्भसंख्याविशेषणं कृतं वैडुल्यमहत्त्वैकाश्रयाश्रितत्वे
नाश्रयबहुत्वादप्यबहुवचनानुपपत्तेः संख्यायां त्वाश्रयबहुत्वाद्बहुवचनोपपत्तेर्बहुवचनांतस्य बहुशब्द
स्वसंख्याविषयत्वावगमादित्याशयभाष्यं तत्रपत्ते बहुवचनानुपपत्तिं दृढयितुं यत एव संख्यावाचितावि
माबहुवचनं नोपपद्यते तच्च वैपुल्यमहत्त्वयोर्विन्यकेऽप्यसंभवं प्रसिद्धमित्याह अत एवेति इदं चेत्येके मन्यंते तदेके ६१
नामन्यंत प्रतिपन्नत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति महाभाष्येण वचनसूत्रं ... नां बहुपेकशब्दानां संख्याप्राधान्यपत्ते
तदेकेनमन्यपत्ते तदेकेनमन्यंत इत्यादि प्रयोगेऽप्येकत्वप्राधान्यापत्तिमत्त्वेकवचनप्रसंगस्य चोदितस्य द्व्येकयो

त्रितिसंख्याप्राधान्यघोतकद्विवचनभावेन हि संख्याप्राधान्याभावान्नैकवचनापत्तिरिति परिहारासंभवेप्येक
शब्दायं च कर्थ इत्युपक्रम्य तद्योत्यार्थे वर्तेते तत्सेव प्रयोग इति महाभाष्येण वसूते न्यवाचित्वेन परिहारोक्ति
रेकशब्द दृष्टांतेन बहुशब्दस्यानेकार्थत्वदृढीकरणार्थमिति सूचितमाह यद्वेति बहुकादिशब्दानां संख्यामात्रवा
चितासुपपादितासुपसंहरति तस्मादिति एवमुक्तेन प्रकारेण बहुकादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वे सति लः कर्मणि
विताप्सुपपादितासुपसंहरति ... (see above)

रा० न० ४
६६

धानसामानाधिकरण्यमिति वाच्यं विशेषणविशेष्यत्वापन्नयोस्मिन्नेव तयोस्तदर्थकयं तदाह । तिभाष्यावयवं वावष्टे तस्मा
दिति । एकशब्दस्य संख्याप्रधानत्वात् सामानाधिकरण्यनिर्देशायोगमाशंक्य सोनेकविभक्तयंतत्वाल्लोवनेन सामा
नाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तिमाह समेवेति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेषणविशेषत्वे च्याव्याभाष्यं षष्ठ्ययोगमा
नाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तिमाह समेवेति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेषणविशेषत्वे व्याख्याभाष्यं षष्ठ्ययोगमा
शंक्य लक्षणहेत्वाश्रयाविभक्तिविपरिणामाश्रयाय षष्ठीतिसूचयितुमाह । नत्रापीति द्वयोः श्रोतत्वाश्रयाविभक्तिविप
णिमाश्रयाया वा षष्ठीति सूचयितुमाह तत्रापीति एकस्य लक्षणहेतोः कर्तृशब्दस्यैव मानेकशब्दस्येति कथमवधार
णत्वाशंक्या सामानाधिकरण्येनावदिति । अस्मिन्पक्षे षष्ठीनयुक्तेत्याशंक्य सामानाधिकरण्या त्याविवक्षितकर्तृसं
वेधरूपमर्थमुपलक्षयित्वा दर्शयितुं षष्ठीप्रयुक्तेत्याह नतस्थेति वसुदेवत्याकर्तृसंख्यांशत्वरूपसर्जनत्वाभावेपि शब्दार्थ
रूपोपसर्जनत्वात् तत्रैव षष्ठीयुक्तेति सूचनायोपसर्जनत्वोक्तिः विपरिणामपक्षोपपादपूर्वकर्तृशब्द एवविपरिणाम
मपक्षोपपादस्य पूर्वकर्तृशब्द एव विपरिणामो युक्तो नैकशब्दस्त्युपपादयति अथवेति एकविभक्त्येतत्वे संबंधान
वक्त्र प्रोषष्ठ्यभावे हेतावुक्तो देवदत्तयज्ञदत्तौ गच्छत इत्यादौ ष्यभावेपीतनेतनेतरयोगादिसंबंधदर्शनाद्यभिधानमा
शंक्य विशेषणविशेषणविशेष्यस्वरूपत्वसंबंधविशेषणमेवं ज्ञातीयकोक्त्याकृतं अनेकस्मिन्कर्तृनिकानकांनेर

स्तु वैकत्वेति यो ... द्वैतोर्थः व्येकयोनितिक्रि... नान्यथानुपपत्तेः ... नन्याये नसंख्यानस्य प्राधान्येपि
शब्दशाहीनस्येत्यादिवत्षष्ठीकस्मान्नभवतीत्या ... हीनादेवास्तुतः प्राधान्येपि व्याकरणेवास्यसंगप्रधानत्व
स्याविवक्षितत्वात् शब्दार्थरूपत्वात्स्वपसर्जनत्वात्षष्ठी युक्तासंबंधाया स्तु शब्दार्थरूपस्य प्राधान्यात्प्रयुक्ता षष्ठीति पति
हानस्य चनार्थमनित्यं च प्रयुक्ता । अर्थानतापक्षे नपिनैकशब्दे विभक्तिपरिणामो युक्तस्तां । ह हृतापगतश्चेति ... तन
पत्निविश्वरणोति पदीहितिः सत्यमुदाहृतमित्यादिवार्तिकोक्तमागमविनैवपनिहानमुपसंहरति तस्मादिति
एवमित्यादिभाष्यशेषयद्दणाय्यादिशब्दशास्त्रेणानुगताः इति वक्ष्यमाणत्वात्तच्छास्त्रार्थं दर्शित इत्यवगतेः क
कर्तृनित्यादिभाष्याशास्त्रार्थं दर्शितेसत्येकत्वादयं एव वाच्यतया शास्त्रेणानुगताः इतिष्टाला कर्तृकर्मणोर्वीच्य
त्यापक्षायस्यनागमविनैवइत्यर्थः विशेषणभूतयो कर्तृकर्मणोर्न वा शब्देपित विशिष्टानामेकत्वादी
नां वाच्यत्वोपपत्तिः प्रायेवो क्ता संख्यानात्रस्य प्रत्ययवाच्यत्वो ... त्वेन सूत्रव्याख्यानस्योचितत्वेक्तार्थ
नेवं वर्ण्यमानइत्यादिभाष्यमन्यतः प्राप्तेः कर्तृकर्मणोर्न वाच्यते तिलौकिकन्यायानुसारी सूत्रार्थीन
वतिसूत्राक्षराणि व्येकयोरित्येतातिकारकानभिधानमालोच्य संख्याप्रधानत्वोन नीयमाना निर्दिश्य ६६

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा०त०५ नांतत्वन्यायं कार्नेति देवेता निवर्त्य विशेषणत्वेन नीयमाना नानि लोकप्रसिद्धि विपरीता न्यासंवं च मे व्या
६१ कानकमात्र का विव्या पत्तिप निरूता र्थं विशेषणं विशेष्यतो विते तिन्याय मनुगतः निभवंतीत्येवतव व्याख्याचक्षे
एवं चेति आद्येनैव तामाव्या वयवेविशेषण विशेष्य लक्षणा या नुगतो क्ते न्यन्यथा व्याख्या वर्षे लौकिक मिति स्यात
द्योक्तिया प्रत्यर्थनेनेतर निरपेक्षा सूत्राक्षराणि वेति भाष्य वचनः सहितार्थः स्या व्याकरण संप्रदायागत वि
शेषण विशेषत्व व्याख्या प्रकारान्वयत्वे त्वागमो पि वेत्यत्र भाष्येण गतार्थः स्यादि त्याशंक्य संप्रदायागत न्या
यानुगतान्यपि सूत्राक्षराण्येव संयव र्त्यमाने भवंति नान्यथेत्यभिप्रायार्थस्य च शास्त्रकार्यमंगीकारस्य प्रतिसं व्या
र्थत्वेन न केवलमिति स्यात अपलक्षणसूत्रव्याख्याने न केवल लोक प्रसिद्धि विपरीतया ह्रीसूत्रार्थः स्यात्किंत
व्याकरणगोत्रेण योनुसृतो न्यायो व्याख्याप्रकारस्तेनाप्यपेतानि वर्जितानि सूत्राक्षराणि स्यु रित्यर्थः व्या
ख्याग्रंथानुगतत्वस्योक्तं न भाष्यमात्रत्वे कृत्यकारान्तरिक्ष व्याख्यागत व्याख्याप्रकारानुगतत्वे त्यर्थत्वे प्यपो ६२
नरुक्त्य सूचनार्थं विशेषण विशेष्यतया लक्षणव्याख्याने सूत्रार्थस्य कर्तृकर्मविशिष्टं व्याख्यातव्यम्
लौकिकन्यायानुगतत्वात् संप्रदायागत विशेषण विशेष्यत्व व्याख्यमपि वन्यायसूत्राक्षराणामनुगततत्वा

स्य वेन्यायं भविष्यतीत्युक्तं आगमोपि वेति भाष्यं पूर्वभाष्यस्य द्वितीय व्याख्याने याव्यातगत व्याख्याप्रकारमूलोक्त्यर्थं
नस्य च त्वाय्याव्यायां शंकोक्तेन त्वेन व्याख्यातुमवतारयति तत्रेति व्याख्यायद्वास्यामपीति एकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्मादि विशि
षणस्य किं प्रयोजनं नित्यदर्शनां कर्मयनपेक्षवक्तृत्वादि संख्यामात्र द्वितीयादेव क्वचिदापत्तेरिति प्रयोजनमाहरत
नथाहीति कर्मादय एव तत्प्रकृत्यापनपेक्षाविभक्त्यर्थाः संतु नैकत्वादय इत्याशंक्यानभिहिताधिकारकारणं न्यायानुपत्तौ
कत्वादिषु विभक्तिविधिः सूत्रकृतोपपाद्यत इत्याह अनभिहिते इति एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वाभावे पिकर्मादिषु विभक्तिवि
धौ तिङाद्यभिहितेष्वपि द्वितीयादिप्रसक्तौ परिहारासीनरूप्यमाह अन्यथापीति कटं करोति भीष्ममित्यादौ कटद्वि
पयाभिहितेपि कर्मणि भीष्मादि द्वितीयावत्प्रसक्तिमाशंक्य कटद्वितीयया भीष्मादीनां कर्मत्वानाभिधानात् तत्र भीष्मा
दि द्वितीयार्थवतीति वैयर्थ्यमस्य सूचनायान्यत्र कटं करोति भीष्ममित्यादि प्रयोगेष्वभिहिते कर्मादौ द्वितीयाद्यभावादित्येतदर्थः
क्वेप्येको नेव हरति प्रति पदिकाभिहितेप्येकत्वादौ एकवचनादि वत्प्रसक्तिमाशंक्य केवलप्राति पदिकप्रयोगायोग
घवनराहितविभक्त्यभावाद्यकस्मिन्नेव वचने वस्तु प्रयोक्तव्येनुवादाद्येकवचनादिप्रयोगो युक्तः कर्मादौ त्वभिहिते प्र
तिपदिकार्थमात्र विहित प्रथमा विभक्ति प्रयोगोपपत्तेः द्वितीयाद्यप्रसक्तिरिति वैयर्थ्यसूचनायान्यत्रेत्यादावप्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा.त.४
६८

भिहितेति भावनाभावादित्युक्तं कर्मादिविशिष्टैकत्वादिविभक्त्यर्थपक्षे त्वनभिहितानां कर्मादीनामेकत्वादिषु द्वितीया
द्यर्थेनभिहिताधिकारो न चैतदनुक्तमप्यत इत्याह अनभिहितानामित्यभिहितानां कर्मादीनां द्वितीयादिवाच्यत्वायोगेन
तद्वाच्यैकत्वादिविशेषणत्वायोगादनभिहितकर्मादिविशिष्टेष्वेवैकत्वादिषु द्वितीयादय इति अनुक्तमपि न्यायात्
प्यत इत्याशंक्य विशिष्टग्रहणे नेष्टमष्टद्वीत विशेषणमभिधानमभिधाने तु न विदिताश्रिते इति वार्त्तिके नाग व्याख्यापि ग
म्यविशेषणत्वोपपत्त्यभिधानादिविशिष्टवाच्यत्वादेवाच्यत्वादनौत्पत्तमप्युक्तमित्याशयेन परिहरति तद्धीति एतद्वै कत्वा
दिनिरपेक्षकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षे नभिहिताधिकारानर्थक्यं स्पष्टमेवमहाभाष्यकृतोक्तमित्याह तदेतदिति एकत्वा
दिविशिष्टकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेप्यनभिहिताधिकारानार्थक्याद्देकत्वादिनिरपेक्षेषु कर्मादिषु विन्यर्थः न चेति भाष्ये
न चेद्वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयामः किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन्विशेषयाम इति वक्ष्यावचनमहाभाष्येणै
कत्वादीनां विशेषणत्वस्य निरस्तत्वात्तत्संख्येयप्राधान्ये व द्व्येकयोरिति द्विवचनानुपपत्तिपरिहाराशंकेर्मदाकर्मादस . ६८
इत्यस्य सर्ववक्ष्यौ क्लिष्टावगमेनानुपपन्यमनीयत्वादमुक्तमाशंक्य भिन्नान्तवचनत्वेन त्वाभ्युपेत्यवादत्वेन व्याख्या
नामोपन्यासोपपत्तिमाह नाद्वेति अभ्युपेत्यवादत्वेन यदा कर्मादय इत्यागमव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे

संख्येयः पदार्जनसंख्येयप्रधानत्वेनैकत्वादीनां विशेषणत्वात्कर्मा
एतदिति यदापि वचनसूत्रस्थानां बह्वेकशब्दानां संख्येयः प्रएव विशेषणत्वेनावच्छितानि विभक्तिवाच्या इति विभक्त्यर्थ
दयोविशेष्यत्वावगतेर्विभक्तिवाच्याः प्रतिभांति तदाप्येकत्वादयस्य व्याख्यातं कर्मादयो विशेष्यभूताः प्राधान्येनहेतुना विभक्तिवा
पदार्थस्यागमव्याख्यार्थप्रपवि विशेषणमिति भाष्याव्यवव्याख्यातं विधीयते पदं व्याख्यातं अभिधीयत इत्यकं
यतपालोच्य न इत्यक्तं विशेषणमवयवाच्यत्वेनाज्ञातं ज्ञाप्यत इत्येवं भाष्य स्कंविधीयते पदं व्याख्यातः सिद्धिनिति द्वरूपामित्यर्थः प
पद्यतिद्वन्द्वं नभाष्यं व्याचष्टे मवतिहीति विशेषणस्यान्यतोलिङ्गिसिद्धिर्विशेषस्यान्यतः सिद्धिरिति द्वयापायां विभक्त्यर्थपदार्थोप्रयोजन
दापिकर्मास्योविभक्तिप्रतिप्रयोजनसूत्रास्वदाप्येकत्वादय एव विभक्तिवाच्या इत्याशयायां विभक्त्यर्थपदार्थोप्रयोजनत
दाभ्यर्थशङ्काद्वितीयायां त्वभिधेयवाच्येवेत्यतदैवभाष्यमन्यथा व्याचष्टे अथवेति एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वागमसि
- द्विषयः कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वागमसुविषय इतिपरमतेनान्यथागमवयं व्याचष्टे पदेति पथासंभवं विषयं विशेषेति
विशेषणं त्वर्थमतिर्दिष्टविषयविशेषतोभरष्टोक्त्या क्त्वाकयपश्चादुदाहृतस्य वचनस्य विषयत्वावगतिरित्यपेक्षायां
तत्र पुष्पुकर्मादीनां यत्कन्नाभिधायिन्यात्तीयपत्यादिस्यवहानदर्शतेन विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमादित्युक्तं संसुष्ठु
कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमज्ञानवलसद्भ्यथा अनुपपत्तिरुक्तापिकर्तृकर्मत्वे विभक्त्यर्थत्वापत्तिः सर्वपक्षीशकते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ ननु वेति अभियुक्तव्यवहारानविरोधयति हानायावत्प्रयुक्तकालकवाचित्वस्या ऽपेतत्वात्तद्भवनादिशास्त्रवै
६९ रूप्यायोगात्सविशेषकालकालाभिधायित्वे युगपदपि कालकालाभिधायित्वापत्तेस्त्रिजमप्रसीपन्नाकालकवाचिताव
सीयइत्याशयः। यस्मात्कालत्वावित्याविभक्त्या संयुज्यान्तणिमानमहत्त्वये तिशङ्को निर्दिश्यति तस्मादरूणिमाकाल
णमित्याहेत्यरूणाधिकरणभाष्यावयवार्थः। यस्मादेकवचनाख्यशब्दागमेसत्येकत्वस्य क्रियावयोरुपपतेतस्मा
छक्लवच्छरगम्यमेकत्वस्य क्रियांगत्वमुपलभ्यत इत्यैकत्वस्य प्रातिपदिकार्थांगत्वावगते वाक्यीयं क्रियांग
त्वायोगमाशंक्य यथान्येषां प्रातिपदिकार्थानां विभक्त्यकालकवाचिविभक्तिस्तत्वा क्रियांगत्वं तानंतथैकत्व
स्यापीतिपश्चेकत्वाधिकरणसूत्रावयवेनवस्यतेपौरुषेयत्वेनव्याकरणस्य प्रमाणान्तरापेक्षत्वात्तदनुमानेन
वैरूप्यमपियुक्तमित्याशयेनागमद्वयस्यव्यवस्थितविषयत्वादविनाभेवसमाधानमाहतत्रेति। वक्तृवचनादि
शास्त्रस्यैकरूप्येप्यभियुक्तव्यवहारविरोधपत्तिहानोपयत्नेकल्पागमस्य वरूर्वपक्षोक्तित्वादपेक्षावादमात्रत्वा ६७
वातद्दशेनापि सूत्रवैरूप्यकल्पनानुपपत्तेनेतत्समाधानापत्तितोषाद्युमतेनान्यथाव्यवहारविरोधपत्तिहार्यप्र
तिज्ञा ह सर्वमाहअथेतिशास्त्रानुक्तस्यापि सुप्सु कर्मादीनांवाच्यत्वस्य कर्माद्याश्रितैकत्वादिवाच्यत्वमित्यर्थमभियु

युक्तोरिष्टत्वान्नातिङ्क्तव्यवहारविरोधापत्तिरित्याशयः शास्त्राश्रितानभिधेयत्वात्कर्मादयो न्यत्वान्यावगमे
शास्त्रविरोधमाशङ्क्य प्रातिभासिकानभिधेयत्वोक्तिः अभ्युपगमेनेतानत्यतिङन्तशास्त्रहीतिपरमार्थतस्तु
कर्मादिवाच्यत्वे शास्त्रस्योदासीन्यान्न विरोधः शंकापदीत्याहतथैकेनोदाहरति एतच्चकर्तृनेदीताधेकत्वादिवि
शेषणत्वेकादिशब्दानां व्याप्राधान्याक्रियान्वयात्तत्वात्राप्तोक्तन्यायसिद्धमाशयः। तत्रश्च सुप्सुविकर्मादीनां
विशेषणत्वस्यैवशास्त्राणोक्तत्वादिविशेषणत्वानामस्य सुप्विषयत्वोक्तिस्तत्वयितुमाहतस्मादितिकर्मादेरप
क्तोशास्त्रस्योदासीन्येसुप्सुवाच्यत्वेनतिङ्क्तितिव्यवस्थाकिंनिबन्धनेत्यायायाद्यवस्थोपपत्तिमाहतद्यत्रेतिशा
स्त्रेणकर्मादेः सुबवाच्यत्वानुक्तोसत्वात्क्षिकरणेद्वितीययोः कार्तकाधिकस्यकर्मेक्तिर्द्वितीयेतिशास्त्रोपदिष्टत्वो
क्तिर्विरुध्यतेत्याशंक्यसंख्याप्रधानवकादिशब्दोक्तसंख्याविशेषणत्वात्कर्मादेः शास्त्रेणस्पष्टत्वावाच्यत्वानु
क्तावप्यर्थाद्वाच्यत्वोक्तिमाह। अर्थापत्त्येति न्यायाद्यथाचरतोविरुणोतितत्रेतियातिभाषिकेचेह कर्मादीनां
विशेषणतोवस्तुतस्तुकारकविभक्तिभिः कारकस्यैवप्राधान्येनाभिधानाभ्युपगमादन्यथान्वेकत्वादेः कारककर्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श.त.४ शक्रियां गत्यो क्रियायोगानापत्तेः सक्लैव यावान् कश्चिद्विशेषणमिति दृष्टं चेतिचेत् अभावतयोपस्थानात्कारकस्य कार्य
७० त्वाभ्युपगमेसुखपिनिः क्रियकारकायोगेनक्रियावाच्यत्वात्तानपेक्षकारकपदप्रयोगाभावादेवस्वभाविना
ख्यातपदेनोक्रियाभावतयोपपत्तेः कारकस्य वाच्यत्वापत्तिः शंकमेनन्तु वेति आख्यातपदास्ताक्यात्कारकपदप्र
योगतावत्कारकप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याकारकस्य वाच्यतावश्यकल्पनीयेतियदि इतिकथमितिचेत् कि
क्रिय कारकायोगेनक्रियाद् विवक्षातः प्राक्कारकविभक्त्यनुत्पत्तेः कारकविभक्त्यनुत्पत्तेः कारकविभक्त्या
रणात्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानायाकरविवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वकल्पनात्प्रथमसुबन्तप्रयोगेकारक
प्रत्ययस्य क्रियाप्रतीतिपूर्वकत्वकल्पनात्यनात्प्रथमंसुबन्तप्रयोगेकारकप्रत्ययस्य क्रियाप्रतीतिपूर्वकत्वं तदुक्तं
स एव शंकितेनविवितिउपदर्शिनाविवक्षाक्वावर्णमात्रस्यकारकविवक्षाकल्पत्वायोगात्तत्र श्रोतुः क्रियाविवक्षा ७०
पूर्वककारकविवक्षाकल्पन कारकप्रतीतेः प्राक्क्रियाप्रतीतिः सम्भवतीतिपरिहर्ता शंकाहृदयमिस
सत्यमितिकारकमप्रतिपद्यैवपूर्वतनविवक्षितक्रियाप्रतिपत्त्यभ्युपगमे न्योन्याश्रयत्वप्रसंगपूर्वपिद तिकु

तइतिपूर्वपक्षे विवक्षात्यो कारकोपयादनार्थमनुसन्ना इत्युक्तौ इतिप्रयोजनं विशेषणमतेवर्ततेपक्षीयतेवि
तइतिपूर्वक्षे विवत्वात्यो प्रातिपदिकार्थस्यानुवचनात्मवस्य प्रातिपदिकार्थस्यात् क्रियत्वावगतेक्रि
नत्वप्रतीतिप्रक्रियक्रिया स्यस्य कस्याचित्प्रातिपदिकार्थानुवचनात्सर्वस्यप्रातिपदिकार्थस्यात्क्रियत्वावगतेक्रि
न्नेपक्षाना कारकाक्षेपः सेस्यतीतिप्रातिपदिकार्थस्य क्रियासमकत्वोपपत्तेनस्यात्कत्वोपपत्तेनस्यादिधातुनेव
याक्रियोपादानोपपत्तेनन्योन्याश्रयपरिहारं शंकतेऽथेतितिष्ठतिलात्रद्वितीयभाव विकारोक्तेप्रथमभावि
कारवाच्यस्त्रिप्रतिपदिकेर्थेनाक्षितिष्ठत्याद्यकर्मकक्रियाक्षेपेपिकर्मादिकारकाक्षेपायोगात्प्रातिपादकशब्द
भावेत्योन्याश्रयमपनिहार्यमित्याहतदितिश्लोकं व्याचष्टे सामान्येन हीति क्रिस्य त्वात्कारकस्य क्रियां विनाभि
मानाशक्तेर्वाच्यत्वाभ्युपगमे क्रियाविशिष्टस्यैववाच्यत्वसंगात्तत्र गृहीतविशेषणन्यायेनक्रियायाएववाच्य
त्वात्कारकतः क्रियाकाक्षेयोपपत्तिमाशंक्याकर्मोद्यात्व्याख्यानांकारकत्वातिमतान्तर्गतान्याक्रियाविषयत्वेपि
शास्त्रेनान्योन्यं वस्तुत एव प्रतिकारकं केवलमुपलक्षणत्वादेनियामकत्वाघनपेक्षस्य क्रियानयत्राणांवाच्यतो
पपत्तेक्रियायाद्वितीयादिविभक्तिवाच्यत्वानापत्तिमाहनवविभक्तिनितिविभक्त्यर्थक्रानुसंख्यायथाक्रियाविशेषा
क्षेपेवानशक्तात्यानशेषणत्वादिवत्संख्याजातिभेदेषुभिद्यतइतिवार्तिकेनोक्तमित्याहनवसंख्येतितेनाख्याता

ग॰त॰४ त्वाकानकविभक्त्यंतपदप्रयोगे कारकातिनिक्तः क्रियाप्रत्यायकातिनिक्तक्रियाप्रत्यायकाभावादपनिहार्य
७१ मन्योन्याश्रयमित्याप इह इति अन्ये इति आकारकापदप्रयोगे कारकस्यवाच्यत्वमुपपादितमुपसंहरति तस्मादि
ति विलक्षणकार्यान्ययानुपपत्त्या सर्वे विलक्षणा नामेवरा की नां कल्पनात्यभोपाख्यानां कारकाशक्तयोंत
न्नातीनां क्रियोत्पन्न पैलक्षण्यं वाच्यत्वोपपत्तौ क्रियानाश्रितत्वेन शोणत्वादे नश्चाघाश्रितत्वानिर्वंधनाघत्वाघाले
पकत्यवत्क्रियाश्रितत्वनिर्वंधनक्रियाक्षेपकत्वायोगा क्रियाप्रत्ययविवक्षातः प्राक्कानकविभक्त्यानोत्पत्त्यन्त्य
मित्याशंकामनुमोघशङ्कात्कारकत्वं वा क्रियाश्रितत्वनिर्वंधनक्रियाक्षेपकत्वायोगात्क्रियाप्रत्ययविवक्षातः
प्राक्कानकविभक्त्यानोत्पत्त्यन्त्यमित्याशंकांअनुमोघशङ्कात्कारकप्रतिपद्यकाप्राग्निवक्षितां क्रियां प्रतिपद
तइतिपक्षिरोक्तिम्न पक्षिक्रियाशंक्य निर्विषयशक्तिनिरूपणाशङ्के विषयभूतक्रियाक्षेपं वेलाशल्यालकारकं को
क्षपपर्यवसानात्कारकोक्तिपर्यवसाना यत्वेनक्रियाक्षेपोकेरर्थवत्त्वसत्त्यसत्त्वनार्थकारकेणसहक्रियाविषयविषये
लक्षणसंवंधस्तत्राक्कर्मादिकारकविषयत्वाईसकर्मकक्रियाक्षेपोभवत्यवसा यइत्याह तत्संवंधाद्वेति प्राक्कारका ७२
पदप्रयोगे कारकस्य क्रियाक्षेपायोगाद्वाच्यत्वावगमेपि पश्चात्प्रयोगे क्रियाक्षेपोपपत्तेर्न वाच्यत्वंभविष्यतीत्या

शंकपक्षमस्य तह्यानिष्टेः कारकपोगे ताजितापा विभक्तेः वान कारकानिर्यान रशक्तेः पक्षत्वयोगपपक्षत्वा
शंकेकमनात हीनाति एक कार्यो गैनाजि तापाविभक्तिवाकानिरूपान इति कारकामिधानरशक्तेः पक्षत्वयोगपपक्षत्वा
तसंभवतीत्याशयेन पतिहरति घत्वमिति शंकारविरुक्तोतिनातिपत्तिहानाशयांविष्टतेति नशक्यमिति शक्तेन
नित्यत्वेऽसंवंधस्यकर्यनानित्यत्वपत्तिनित्याशंक्यानियम्य तयदेकस्य तयदेकस्य संवंधः तोर्थशब्दयोनितियाणि
देवावक शक्ति रूपनियमस्य संवंधतयोक्तःत्वादि त्वेन मविशक्तिनेचसर्वेरानत्वशक्तितिरिति यथा वधान
णत्वाशयेनाशंकतेः यदि स्ववमानरूपयोक्त्यापत्तिहानितदितिपत्तिहानाप्रति शांशंनशक्तिकार्तिका वक्तृताव
घानष्टेसर्वे वेति अथवानरूपानोत्कार्थ एतोकेत्याजहेसतामारीति अन्यतः सिद्धरूपाख्यातस्यकृतार्थत्वस्या
नानंमहेतुनायांदृष्टांतोह्यर्थप्रतिपंधसहकारिकानर्थकताभावोक्तिअथवाएतत्वादोषाभावोक्तिव्याख्यार्थका
र्यमकृत् असतयत्यनेन नोक्तनार्ड्यायातमुपपादयितुमनिमित्तेसकंमतोषिकार्येनानैमिनतोपपादिसमस्त
स्वकार्यानेमकृत्वानुपपत्तिमतोप्ययुरूलोमपत्तुकथंनाम तस्यग्रहणानुपपत्त्यकार्य येनविघमानस्याचार्य
स्वहृस्य ग्रहणंप्राक्तिनत्वेत्वंतामतोस्मित्वेकाश्चित्त्वरूपपपघनइत्यादिसंवंधपयवार्तिकेनदर्शयितुमाह
नीतिरलोकार्थमुपसंहरति तस्मादिति एकस्याः शक्तेः सदसद्भावविनोयासंबंधेनयुक्तानोसतोपिकार्यानीतो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पायत्वेन सामान्यत्वायमात्रमेतदु॰॰ व स्तुते स्तु लघात्मकत्वाछत्वेः प्रातकस्य विभक्तिस्तत्पकसंचयेम
रा॰न्द॰४ वेतु मानतिनाप्तेनात्म्योतत्र्वविप्रयोगेकानकोक्ष्यात्वकार्यीभकत्वोपपन्नेर्न कदाचिकंदमत्व शंकास्त्री
७२ त्यादलघात्मकत्वात्वर्थेनोपस्थापनसंभवात्कर्तृकर्मणोरवाच्यतेभिर्देनेतस्मिन्पक्षेसंख्यावगमासाक
र्तृकर्मणोरूपस्थानस्येकांतिकत्वाद्विशेषणत्वेपिकान्वयत्वाशंकानास्तीतिनिदानेत्यनेनोक्तं वस्तुतस्तुकर्तृ
कस्मापिद्ध्यरूलमेदगादिधात्वर्थस्य कदाचिदर्शनेन कर्तृरूपस्थानेकांतिततायोगादुपस्थापकत्वेपिभा
नोधानाभावत्तत्यपवाच्यसंख्यावगतिकालएवाविनाभावस्मातेत्पयवधानात्तासंख्यावगमोत्तरकाल
मेवोपस्थापनापत्तेर्भावनयेवकर्तृकर्मणोरूपस्थापनेसंख्यावगतिविशेष्यतेत्यस्माभिः प्रागेवोपपादि
तस्मादित्यनतिविशेषपरिहारापमंशनभाष्यं व्यायहेतत्तत्रैनिर्दिशेषतत्त्वमेयमत्वसंतत्संभवाद्वाच्य ७२
त्वानापत्तिसूचनार्थोनित्यानुरोधोक्तिः भाष्यकर्तृग्रहणस्योपलक्षणत्वसूचनार्थोकर्मोक्तिः नत्विति भा
तात्पर्यतोव्याचष्टे श्रयमिति कर्त्रभिधानव्यामहेत्वनुक्तेकममनरभाष्येणानुमानत॰॰ भवतीत्याशंक्य

कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिपदस्थलेत्याविशेषानुवर्तनस्यनाप्योक्तस्य हेतोस्तत्रावितत्वस्य सामानाधिकरण्यहे
तोस्तावत्कर्त्रभिधानव्याप्तिप्रसक्तिरनुपपादयितुमान्नेनेकतिकर्तृत्वाभिधानभूतोप्यविशेषः कर्तृविशेषयोक्त्या
क्तः पचत्यक्रमावशाद्विकरणः पचतिशब्दः संख्यानुवर्तनेनतथाच्योक्तेनदेवदत्तादिपद॰॰ कारकविभक्तिपचतिबंधल
क्षणं नविशेषणशोभनत्वाद्वयलक्षणमपि वदेवदत्तादिपदानुवर्तनेसमानाधिकरण्यसूचनतानासूचितमिति
सूचनार्थलर्थेनोक्तं पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वे देवदत्तशब्दानुवर्तनस्यसामानाधिकरण्यापादनद्वाराहेतुत्वमित्येसामा
नाधिकरण्यादनुवर्तनंभवतिप्रयोनेकार्थतात्पर्याख्यैकार्थहत्तिलक्षणैकविषयत्वेसत्येकार्थविषयबुद्धिजनकत्वा
ख्यंसामानाधिकरण्यमवकल्पतइत्यकेविषयोक्त्यानाच्यत्वविवक्षायांपर्यायत्वापत्तिःशब्दव्यापारविषयत्वमा
त्रविवक्षायांतुसाध्यासिद्धिरित्याशंक्यशब्दस्याभिधानातिरिक्तव्यापाराभावात्तद्व्यापारविषयत्वमात्रविवक्षाया
मप्यभिधानविषयीभूतकर्तृत्वादेरपकानादेवदत्तादीनांपचतिशब्दव्यापारभूताभिधानविषयतपालब्धकर्तृत्व
विषयत्वैर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वनिर्वधनात्सामानाधिकरण्यात्पचतिशब्दस्यकर्तृवाचित्वसाध्यसिद्धिः
पचतिशब्दवद्देवदत्तादिशब्दानामभेदोपकान्तानपेक्षकर्तृत्वविषयव्यापाराभावात्पर्यायत्वानापत्तिरितिसूचयितुं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पचतिशब्देन देवदत्तादिसर्वपुरुषानुगतकर्तृत्वसामानाभिधानप्रसङ्गात् विशेषभूतानां देवदत्तादीनां च व्यापारवि
रा.रु.४ षयीभूतत्वान्निमित्तत्वमिति पचतिशब्दस्य देवदत्तादिशब्दसामानाधिकरण्यं लभ्यते नान्यथेत्यर्थः श्च तत्र हेतुभेदो यवाको
२३ पचतिसूचनार्थं कर्तृत्वस्य सामान्यरूपतो ज्ञातिवाचिनो गवादिशब्दानां गुणवाचिनो वा शुक्लादिशब्दानां च क्रिय
व्यवायित्वाभावेपि लक्षणया कर्तृपरत्वोपपत्तेर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वात्सामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशंक
तेल लक्षणयेति वैयाकरणमते धात्वर्थातिरिक्तभावना भावाख्यातार्थे नैव लक्षणा पचतिमापाघविक्लित्तौ दनधात्वर्थपक्षे
तावल्लक्षणाशङ्कैव परिहरति नेति देवदत्तसमवेतस्य कर्तृत्वस्य पाके नैकार्थसमवायाभावेपि तद्येवतीरलक्षणे
पचतिमाशंक्य सामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं लक्षणाभ्युपेया तत्रान्यसमवेतलक्षणया समपि न सिद्ध्यतीति परिहारायै
केत्वमभिन्नत्वं सामानाधिकरण्यमभेदोपं बुगोकायेनादीयते यत्र पाघते तत्तण्डुलसमवेतमेव पाकेन लक्षयितुं श
क्यमित्यर्थः यथालः कर्मणि वेति समभ्यन्तेन कर्मशब्देन वा सामर्थ्यं तण्डुलेन कर्तृसामानाधिकरण्यसिद्ध्येव कृत्वा २३
दिलक्षमाणकर्मत्वेन कर्मसमवेतमेकत्वादिलक्षयितुं शक्यते न कर्तृसमवायिकर्तृत्वेन स्वकर्तृसमवेतमेव नाक
र्मसमवायितया पाकेनान्यसमवायिकर्तृत्वं लक्षयितुं शक्यमिति दृष्टान्तापेतद्वर्णं देवदत्तस्थानामभिप्रायता

दीनां पाकत्वात्पाकेन कर्तृलक्षणोपपत्तिं शङ्कते तन्त्रेति कः पच्यार्थो नाम केयं तण्डुलानां विक्लित्तिरिति मत्वा च्छेवि
क्लेदनस्य पाकत्वोते न विश्रयणादीनां पाकत्वायोगमाशंक्य यद्यपि विक्लित्तिः पच्यर्थ इत्युक्तं तथापि विक्लि
त्तेः पाकत्वे देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यायोगापत्तेर्मूलव्यापारस्य स्वकर्तृत्वाभ्युपगमाद्देवदत्त
स्य पाकत्वे देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यायोगापत्तेर्विक्लित्तिविफलस्याधिश्रयणादिव्यापारसमूहस्य पवि
व्यापारस्य व्यापकत्वाभावेन तस्य कर्तृत्वायोगापत्तेर्विक्लित्तिः पाकफलमिति प्रयोजनवाच्यर्थशब्दाभ्युपगमे
वाच्यत्वं नाधिश्रयणादिमात्रस्यैकैकस्यान्यथैवमर्थत्वेन विक्लित्तिः पाकफलमिति तथा तण्डुलस्थः पाक इत्याभाति तथापि देवदत्त
नभाष्यव्याख्येयमिति सूचनायापि तस्य शङ्कोपपत्तिमहाभाष्योक्तं तण्डुलस्थः पाक इत्याभाति तथापि देवदत्त
शब्दसामानाधिकरण्यसिद्ध्यै देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये च तत्सम्बन्धिना पाकेन भाव्यमिति कृत्वा विश्रयणादयः
व भाष्ये पाकत्वेनोच्यन्त इत्यर्थः यद्यप्यविश्रयणादयः पाकत्वेनोच्यन्त इति कृत्वा पाकेन कर्तृलक्षयितुं श
क्यं व्यापारलक्षणया सामानाधिकरण्यं संभवतीति परिहारान्तरं तज्ज्ञानातिसत्यमिति गोत्वादरूपा
दीनां सत्त्वाद्यक्तिद्रव्यसमवायाविशेषेऽप्यकृत्यादौ स्वातन्त्र्य क्रतुद्धत्वाद्दकत्वेन गवादिशब्दस्य विशेष्य
पर्यन्ताभिधानव्यापारावगतो हेतुभूतमनुलोपेनाख्या भेदोपचारे वा निमित्ततया विशेष्यगवादिशब्दप्रव
पर्यन्ताभिधानव्यापाराव गतो हेतुभूत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.त.४ न्नेकत्वा सामानाधिकरण्यापादकत्वसंभवेप्यधिश्रयणादीनां देहसमवायाद्देहिनो न भेदोपचाराद्देहस्या
त्मसमवेतत्वव्यपदेशोपि पनिस्यंदनरूपत्वेन पाकाद्यमूर्त्तात्मसमवायायोगाद्देहस्य वाचेतनास्वातंत्र्यात्कर्तृ
७४ त्वानुपपत्तेनात्मन एव चेतनत्वेन स्वातंत्र्यात्कर्तृत्वस्यन्याय्यत्वादिशेषस्य कर्तृत्वाभिमतस्य देवदत्ताख्यस्यात्म
नोधिश्रयणाद्यनुरक्तस्यानवगतेर्व्याकरणविनो धातोः कर्तृपर्यंतव्यापारवाचित्वे तत्र तेमतु लोपकाय्याभेदोपचारेवा
धिश्रयणादीनां निमित्तत्वायोगेन देवदत्ते पनिशादप्रवर्त्तकत्वायोगात्तत्सामानाधिकरण्यापादकत्वं भवतीति वेष
म्योप्यपपादयति गेहेपि एतदेव दृष्टान्तेरूपपादयन्नुपसंहरति अत इति मन्त्र लोपादापत्त्यानो विना सामानाधिकर
ण्याभावे दंडादिशब्ददृष्टांतः अधिश्रयणादयो देवदत्त इति प्रयोगाभावदृष्टान्तेनाधिश्रयणादीनां देवदत्ते स्वानुरक्त
बुद्ध्युत्पादकतायामुपपादितायां रूपादिशब्दोक्तानां गुणानां द्रव्ये स्वानुरक्तबुद्ध्युत्पादकत्वेप्यरूपादिशब्दोक्ता
नामुत्पादकत्ववदाधिश्रयणादिशब्दोक्तानामधिश्रयणादीनां कर्त्तरि स्वानुरक्तबुद्ध्युत्पादकत्वेपि रूपक्तानां ७५
मुत्पादकत्वोपपत्तिशंकानिरासार्थं पाको देवदत्त इति प्रयोगाभावदृष्टांतोक्तिः भाष्याक्षरस्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादि
पदस्थसंख्यानुवर्तनेस्यसमानाधिकरण्यगमकत्वेपाकर्त्रभिधानगमकत्वात्सामानाधिकरण्येनैव तावत्कर्त्रभिधाने

सामोकर्त्रभिधानंन्यायेनैव कर्माभिधानस्यापि भाष्याभिमतत्वात्कर्माभिधानेपि भाष्ये प्रयोगमाह तस्मादिति आधेनादि
शब्देन पच्यते शब्दोपादानात्पचतिशब्दः कर्तृवाची देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्त्तित्वात्कशब्दवदिति तत्प्रयोगद्वये द्वितीये
नादिशब्देन पाकादिशब्दवदिति वैधर्म्यदृष्टांतः सूचितः उत्तरार्द्धस्यावष्टब्धभेदेतिमात्रान्तशब्दोक्तेन हेतुनाभिन्नवसाध्य
प्रयोगमाह किंचेति पचति पच्यत इत्यनयोः प्रकारयोः शब्दयोर्नित्यवैधर्म्येण कर्तृकर्मप्रकारयोर्वाच्ययोर्नित्यैवंवाचकत्ववि
षययोस्तथा शब्देनोक्तेः पचतिशब्दस्य कर्तृकर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्तनात्पचतिशब्दवत्पच्यतेशब्दस्य कर्मवाचित्वे क
र्मगतसंख्याविशेषानुवर्तनस्य कशब्दवदिति प्रयोगद्वये पचशब्देन च पाकादिशब्दवैधर्म्यदृष्टांते सूचिते दानः पचंतीति दा
नाख्यस्य कर्तुरेकत्वेप्यान्वयते वकृपचनदर्शनात्कर्तृगते संख्यानुवर्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोः सूत्रे कर्तरि कर्मणि वाप्नतस्य
विद्यमानस्य संख्याभेदस्यानुवर्तनादित्येवं तन्तोकृत्वाभ्यामव्याप्तस्यापि सिद्धत्वनाशंकाकर्तृविशेषकवाचिशब्दोक्तसंख्यानु
वर्तने विवक्षितमिति सूचनार्थं कर्तृशब्दोपादानेप्येतदुपपादनो क्यातन्तोक्तिसाख्यातो श्लोकव्याख्यानमाह पचंतीति ये
येक्कर्तृवाचि शब्दसंख्येत्यत्तेन शब्दादी संख्यानुविवक्षितानवा सर्वीति हेत्वसिद्धिशंकानिरासार्थं सूचिते देवदत्तपदादाने
पन्नतात्तयोपपादो देवदत्तस्य पाको वादनस्य पाकोदनयोः पाक इति वा वैधर्म्यदृष्टांतसूचनायादिशब्दोक्तयेव वाचकत्वमि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा०त०४ मित्यनेनोक्तयोः कर्तृकर्मवाचित्वपक्षयोर्दृष्टांता येर्वाक्यैरुदाहृतायंते तान्येव वक्ष्यामीत्यर्थः कर्तृकर्मविशेषवाचिदे
वदत्तो दत्तादिशब्दोक्तसंख्याविशेषानुवर्तनवत्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबंधकस्यापि कर्तृकर्मविशेषणसंबंधस्यापि च समानाना
७५ नाधिकरणप्रयोगमकलत्रानाकर्तृकर्माभिधानात्सकत्वोपपत्तेः कर्तृविभक्तिप्रतिबंधकत्वनहेतुना कर्त्रभिधाने साध्ये कर्म
विभक्तिप्रतिबंधकत्वेनत्वहेतुना कर्माभिधाने साध्ये प्रयोगमाह किं त्वेति पचति पच्यते शब्दयोः कर्तृकर्मवाचित्वप्रतिज्ञामा:
किंवशब्देनानुकर्षणाद्धेतोः प्रतिज्ञा[illegible]ज्ञा पूरणीया उभयपक्षे कर्मणीति पदनिसंख्यायकत्वेनाभिधायित्वेपि कर्तृविभ
क्तिषष्ठीप्रतिबंधकत्वसद्भावान्न पानैकांतिकत्वशंकानिवृत्तये अभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणोक्तं ते कर्मषष्ठ्या कर्तृ
विभक्तिप्रतिबंधकत्वे कर्त्रभिधाने हेतुः कर्मणोभिहितत्वेन निमित्तेन कर्त्रभिधाने हेतुः कर्मणोभिहितत्वेन निमित्तेन क
निमित्तेन कर्मविभक्तिप्रतिबंधकत्वं कर्माभिधानहेतुरिति विशिष्टहेतुश्चैतयोरिति विशेषणांतरेणोक्तं कर्तृकर्म
णोनभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणसामर्थ्यात्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबंधकहेतुत्ववगतेः प्रथमाविभक्तिप्रतिबंधक ७५
त्वाभावाद्धेतोर्न सिद्धत्वेन शंकनीयं प्रतिज्ञानुकर्षणार्थत्वेन किंवशब्दवाचि[illegible]इति हेत्वर्थे पूर्वार्द्धव्याख्याव
ष्टे येनेति प्रथमाविभक्तिप्रतिबंधकत्वेनासिद्धत्वशंकानिवृत्त्येका नकशेषणं अनभिहिताभिकानविहितो क्याभिहि

तोनस्याभिहितत्वस्यानिमित्तत्वस्य विवक्षितं युक्तिं विधिहणोतिपरिहीति पक्षोपक्रकशब्दयोर्दृष्टांतत्वे सामर्थ्येन साध्यस्याभि
ति श्लोकावयवव्याख्या पक्तित्यक्तौ पचति शब्दस्य कर्त्रभिधायित्वे साध्ये पच्यते शब्दो वैधर्म्यदृष्टांतः स्पष्टोक्तः पच्यते श
ब्दस्य कर्माभिधायित्वे साध्ये पचति शब्दो वैधर्म्यदृष्टांतो व्योऽनुक्त इति एवमन्यदिति श्लोकावयवं व्याचष्टे साधर्म्यादि
ति योपद्विशेषबोधकं सत्तद्बोधक इति श्रोत्रादौ व्याप्तिदर्शनाद्दृष्टत्वादि संख्यायाश्च संख्यांतरपरिच्छेदात्मकत्वात्कर्तृः
स्यपि स्वेघकर्तृत्यागेनैकत्वेन कर्तृविशेषरूपत्वात्कर्तृसंख्याबोधकत्वेनाख्यातस्य कर्तृबोधकत्वानुमानाश
पतयाकर्त्रैकत्वं वाच्यं विषयीकृत्य यत्र कालनेकेवचनं प्रयुज्यते तेन कालनेन कर्त्रीयावापृत्यवमेतत्साध्यवा
ख्यानायेतत्सूवितं प्रयोगमाह इतश्चेति पचति पश्यते शब्दस्यस्य धर्मिविशेषणस्य कर्तृकर्मविषयत्वात्स्यस्यव
साध्यधर्मविशेषणस्याधिकानतोलार्थस्य पचतिशब्दादिः कर्तृकर्मणोर्वोक्तः कर्तृकर्मविशेषबोधकत्वाद्यद्विशे
षबोधकं तन्नबोधकं यथा श्रोत्रशब्दविशेषाकानबोधकं इवबोधकमिति प्रयोगार्थः श्लोकं व्याचष्टे यदिहीति
नागृहीतविशेषणन्यायबलेन कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याबोधकतात्र हेतुत्वेन विवक्षितेति विप्रतिषेधात्स्यास
वितंत्रपिधियमावविनाधावघानाख्यातस्य कर्तृकर्मबोधकतायां मीमांसकेनाभ्युपेतत्वादसिद्धसाध्यतायाशे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ शक्यतद्विशेषावाचित्वात्तद्विशेषबोधकत्वाद्वाचित्वसाधने कारकतद्विशेषयाविन्योर्द्वितीयादिविभक्त्यावि
१६ वृक्षादिसामान्योन्यायात्तन्निष्ठतद्विशेषणत्वादिवानिवाचितिशिंशपादिशब्देपितद्विशेषवाचित्वात्तद्वि
शेषबोधकत्वयोः सद्भावेनानैकांतिकत्वेः कर्तृकर्मवाचित्वसिद्धेः कर्तृकर्मबोधकत्वसाधनात्तन्निष्ठवि
शेषबोधकत्वपनिरासं सूत्रयितुमाह नवेति प्रयोगाभिप्रेतसाध्यानुपसंहरतीति तस्मादपीति परैरुक्तं वाच्यविषयी
कृत्यपकवत्वं न पुनस्तेन घनकारणेनोपपत्तिशब्दैः कर्तुः संबंधितेन कारणेन कर्मोपाध्यस्त्यर्थकर्तृविशे
षदेवदत्तादिविशेषणे संख्यान्वयस्यकर्तुर्वाच्यत्वे हेतुनयाभाष्योक्तस्याविशेषणमात्रोपलक्षणत्वात्क
र्तृकर्मणोः पचतिपच्यते शब्दवाच्येपचतिपच्यतेशब्दप्रयोगे कर्तृकर्मविशेषणे संबध्यमानत्वाधकदृ
प्रयोगे कर्तृकर्मणोर्विशेषणैः संबध्यते तद्दृष्टान्तेपथापक्वपक्वशब्दवाच्येन मतस्तद्दृष्टप्रयोगेष १६
विशेषणेन संबध्यमानत्वाद्वाच्य इत्येतन्नाभ्युपसूचितं प्रयोगं साधर्म्यदृष्टांतद्वयमुक्तमा
हकिंचेति श्लोकं व्याचष्टे इत्यसूचितपक्वेत्यानेनोक्तं साधर्म्यदृष्टांतसूचितं साधर्म्यदृष्टांतं व्याख्या
पवैधर्म्यदृष्टांतव्याख्यार्थं यत्रत्विति स्पृक्तं जातिगुणशब्दानभिधेयसंभाव्यक्तिद्रव्यक्तिद्रव्ययोर्विशे

शेषणान्वयान्यथानुपपत्त्यानयोनपिवाच्यत्वकल्पनेनानैकांतिकत्वपनिरासं सूत्रयितुमाह नवेति पचानामपि प्रयो
गाणां भाष्यकाराभिप्रेतत्वं दर्शयितुमाह तदिति कर्तृविशेषदेवदत्तादिगतसंख्यायोगित्वमात्रेणाभाष्योक्तेन कथं
सामानाधिकरण्यादिदर्शितं भवतीत्याशंक्याह तत्रेति भिन्नयोरर्थयोः संख्यैकनियमाभावेन पचतिदेवदत्तशब्दयोरर्थे
सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिः तावत्स्पष्ट
कं विनापचतिशब्दस्य देवदत्तशब्दगतसंख्यायोगित्वायोगादेकार्थलक्षणं सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिः कार्थ
कारकविभक्तिप्रयोगाद्वानर्थक्यापत्तेः तस्य कारकाभिधायित्वप्रसंगेन कारकवाचित्वादेवदत्तादिपदेन सहैकार्थ
लक्षणसामानाधिकरण्यायोगप्रसंगात्कारकविभक्तिप्रयोगं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः प्रतिबंधाभावेव कर्मणि
द्वितीयेत्यादिविधानादवश्यं कारकविभक्तिप्रयोगापत्तेः तस्मात्तस्य कारकविभक्तिप्रतिबंधकत्वं विना कारकविभक्तिप्र
योगानुपपत्तिरित्येवं पचाकारकविभक्तिप्रतिबंधकत्वं विना तत्तत्संख्यायोगित्वानुपपत्तिः कर्तृगतदेवदत्तादिगतसंख्या
विशेषानुवर्तनात्स्य स्यतत्तत्संख्यायोगित्वस्य तत्तत्संख्याबोधकत्वं विनायोगात्तत्ताया असंख्याया स्वविशेषणत्व
रूमान्नादेनतद्विशेषबोधकत्वं विनानुपपत्तिः अर्थात नस्यार्थात नासामान्यारूपविशेषणान्वयायोगादेवदत्तपचति
शब्दयोरेकार्थ्याभावेपचतिशब्दार्थस्य देवदत्तशब्दार्थविशेषणत्वं विना विशेषणवाचि– दिशब्दसामानाधिक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ नण्यानुपपत्तिरशेो मनादिशरीक्त्यायाश्रयिवमंत्प्यान्वाःकर्तृगतत्वात्सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिरित्येवंपरन्तपा
७१ कर्तृविशेषणत्वंविनानन्ततंसंहरन्तितत्स्मादितित्र्यतइत्यादिनकेनविदित्यंतपरिहारभाष्यंकर्तुनवाच्यत्वेप्यात्सा
तश्रवणेनुपपत्तियावगमादवगमोपपत्तेर्वाच्यत्वप्रमाणार्थापत्त्युदयेनानुपलब्धिविरोधोक्त्यर्थतयाव्याविख्यासु
नाव्याताव्वयव्यतिरेकाभ्युपपत्तिरभवयार्थापत्त्याप्याममत्वावगमादनुपलब्धिविरोधायोगमाशंक्यसिद्धसाधनता
पत्तेर्गम्यत्वमात्रस्यासाधत्वाद्वाच्यत्वसाधनार्थशंकाभाष्यंतत्रवानुपलब्धिविरोधोयोगमाशंक्यसिद्धसाधनत्वाप
त्तेर्गम्यत्वमात्रस्यासाध्यत्वाद्वाच्यत्वसाधनार्थशंकाभाष्यंतत्रानुपलब्धिविरोधोस्त्येवेतिपरिहारमूत्रनार्थभाष्य
सूचितैःपंचभिःप्रयोगैर्वाध्यवाव कर्तृक्रतानुमीयतेगम्यगमकत्वमात्रेवेतिविकल्पाद्येकल्पेभाष्यव्याख्या
नुमानमतितत्रेतिप्रतिज्ञादोषाणांसर्वप्रयोगसाधारण्येपिहेतुदोषाणांप्रतिहेतूपपादनवेलक्षण्यसूचनार्थंसमा
नाधिकरण्यात्तावत्पादिशद्वाकर्तृकर्मवाचीतियदुक्तमित्यकलंएकं[illegible]ण्युदयमात्रेण[illegible]नुपलब्धसिद्धेनसा ७१
पत्तिभंगमात्रेणानुपपत्तिविरोधायोगमाशंक्यार्थापत्तिभंगमात्रेसंप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धेरित्यकलंप्रमाणान्तराणां
शक्तिविषयत्वाभावादेवानुत्पत्तेरर्थापत्तिभंगमात्रेणसर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धिमुपपादयितुमाहसर्वेतिअनुमानादि

नोमोक्त्यर्थतयैतदेवभाष्यंव्याख्यानुमानेनिधात्वर्थस्याकर्तृकस्यापकर्तृकस्यापिकदाचिद्दर्शनेनकर्त्रीविनाभावा
भावात्कर्तृकर्माविनाभूतार्थामित्वस्यासिद्धत्वमाशंक्यप्रत्ययस्यकर्तृकर्माभिधानानभिधानविधानविषय
त्वान्नक्वापिधात्वर्थाणामपाक्कविकर्तृव्यभिचाराभावेनासिद्धत्वपरिहारसूचनार्थं।त्यतेक्लिः।तिङ्कर्तृकर्म
वाचित्वाभावेप्रयोगमुक्त्वाकर्तृकर्मणोःतिङ्वाच्यत्वाभावेप्रयोगमाहतथेतितिङ्वाच्ययाभावनयाकदाचि
दत्यक्तमानत्वाद्यहेत्वर्थःभावोत्पत्तेलकारेषुतिङ्कर्तृकर्मविषयव्यापाराभावप्रभिधवाविनाभावेनद
नीयमानतादितिविनीयहघर्थःप्रतिज्ञायेननत्यज्यतेतिङ्व्यापाराद्विनापित्रतीयतेतत्रतिङ्वाक्यंयथा
कर्तृत्वाश्रभूतयदेवदत्तादिद्रव्यंकर्मत्वाश्रयभूतंवौदनादिद्रव्यमित्याद्युदाहरणार्थयथाख्येनेनत्यज्यतेय
व्यापाराद्विनापिप्रतीयतेतत्रवाक्यंयथापाकःशब्दवाच्येनात्रिःपात्वेनात्यस्यपाकेन[illegible]पाकाद्यःकर्तृ
कर्मणोनवाचकःआख्याताः प्राचोत्पत्तिङन्तादवादितिसूत्रप्रयोगद्वयमाहकानकत्वादितिभाष्याना
कूटमप्येतत्प्रयोगद्वयंसंभवाडक्रमितिसूचयितुमाहआपीतिशब्दाणीयंसर्वप्रयोगेकविनोधंशंकावि
नोधंशंकाहर्वनिनस्पनिनत्विति[illegible]विधयोधागवादिशब्दानांजातिर्गम्यमानोव्याघातःप्रादीनामुपस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा० त० ४ गोणंगमनोक्षिप्त इत्यादिधात्वर्थः विप्रयोगयोगरूढीनां पंकजादिशब्दानां पमत्वाघकार्थसमवायिपंकजनकर्तृत्वा
दिना विनोपमत्वादिः कर्तृकर्मणोः शब्दात् गम्यत्वमात्रानुमानमाख्यातस्य कर्तृकर्मगमकत्वमात्रानुमानं चेत्तस्मा
१८ न्न भाष्यकृता दूषितमित्याशङ्क्य सिद्धसाधनतापत्त्यै वादिनस्तवादित्यपि हानं वत्वपितुमाह यदि त्विति वाक्यवाचक
शक्त्यनुमानस्य लोकाविरोधोस्पष्टयितमेतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह लोकोपीत्येतदेव प्रपञ्चमुपपादयति कृतइति
वक्तव्यं वैयाकरणः शब्दो विनाशित्वेन साध्यते इत्यादिशब्दाधिकरणवार्त्तिकोक्तेन मार्गेण वर्णात्मकः शब्दः कारककार्थ
त्वेन साध्यते स्फोटात्मको वा जातिविशेषणात्मको वेति त्रेधा शब्दविकल्पनया शक्त्यात्मकारकमाख्यातवाच्यत्वेन
साध्यते द्रव्यात्मकं वेति द्वेधा कारकविकल्पेन शक्तिद्रव्याद्वयं नव्यतिनिक्लृप्तं वाच्यतिनिक्लाव्यतिक्लाव्यतिनिन्ना
वेति त्रेधा व्यतिनेकाव्यतिनेकप्रश्नेन वर्णात्मकशब्दधर्मिपक्षे तथा प्रसिद्धविशेषणः पक्षः स्फोटात्मकपक्षे समम
जात्याद्यात्मकपक्षेद्वयोः द्रव्यात्मककारकधर्मिपक्षे तत्वशक्त्यात्मकपक्षे समव्यतिनिक्लाव्यतिरिक्तपक्षे तवा १८
व्यतात्यतिनिक्लृपक्षे समात्यंतात्यतिरूपपक्षेद्वयोः कारकधर्मिपक्षे वर्णस्फोटजात्यादिविकल्पनयातयेवाप्र
सिद्धविशेषणाः शब्दधर्मिपक्षे शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन व्यतिनेकाव्यतिनेकप्रश्नेन चयुगपद्धर्मधर्मिविकल्पे

धुप्रसिद्धोभयइतिप्रतिज्ञादोषाः वैयाकरणं प्रतियोज्याइत्याहशेषा अपीति सामानाधिकरण्ये श्रोतेत्वात्वेति
धुप्रसिद्धोभयइति प्रतिज्ञादोषाः वैयाकरणं प्रतियोज्याइत्याह शेषा अपीति सामानाधिकरण्यं श्रोतं त्वा तत्त्वेति
कं अतिशेप्सितं वामेतस्मिति त्रेधा सामानाधिकरण्यंपाख्यं हेतुं विकल्प्याद्यकल्पे तावद्दसिद्धतामाह तथेतिया
त्राशेन तृतीयः कल्पः सूचितः संत्याद्यभिधानात्मकपगमकारकनिष्ठस्यार्थाद्यमात्राक्तिः शक्तिमात्रस्यकारक
त्वे श्रोतसामानाधिकरण्ययोगमुपपादयति देवदत्तादीतिद्रव्यकारकपक्षेपि निर्थापानस्य कारकत्वायोगा
छक्तिरहितस्यवव्यापान्तयोगाच्छक्तिरहितस्यावव्यापारायोगाच्छक्तिविशिष्टस्यैव कारकतयाभ्युपगंतव्य
त्वेनकारकाभिधानपक्षेनागृहीतविशेषणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधानापत्तेः श्रोतं द्रव्यशब्दसामानाधि
करणं पस्मात्रमुस्यते तस्माच्छक्तिकारकपक्षात्तुनानस्त्यत इत्यतिशब्दार्थमाहयस्माहीति द्रव्यशब्देन सह
रतस्य श्रोतसामानाधिकरण्यायोगोपिशक्तियाविनाघाव कादिशब्देन कृदंतेन सह श्रोतसामानाधिकरण्यभ
विष्यतीत्याशंक्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां मकस्मिन्नर्थे वृत्ते स्तात्पर्याख्यायाः सामानाधिकरण्यशब्दवाच्यत्वा
व्यार्थतात्पर्यविनाश्रोतसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः कृतं वकारकाख्यशक्तिवाचित्वेपि द्वयोः पसर्जनीभूतश
क्तिवाचित्वेन शक्तौ तात्पर्याभावात्कृदंतेनापि सह श्रोतसामाधिकरण्योपपत्तिरित्याशयेन परिहरति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शा·ट·४ शक्तीति कारकपरत्वात् प्रयोगेन कारकविभक्तिर्देवदत्तेनेति तृतीयेत्यमिति द्वितीया वा प्रयुज्यत इति न चेत्य
७९ नेनोक्तेः शक्तं भाववादि वैशेषिकादिमतेन मुख्यस्य द्रव्यस्य कारकत्वात् कात्निक वा विलेप्या ख्यातस्य द्रव्यवा
चित्वोपपत्तौ प्रयुज्यते द्रव्यशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिमाशंक्याह मत्वर्थीति शक्तिमत् द्रव्यकारक
पक्षेप्येकस्य द्रव्यस्यानेकशक्तित्वे युगपदनेककारकरूपत्वापत्तेरेकशक्तिकत्वाद्युगमाद्युक्ते स्वभावा
विकत्वे तथाच द्रव्यस्वभावमनपाकृत्य काष्ठादि द्रव्यं काष्ठैर्दहतीत्यादि प्रयोगे करणत्वादिकारकरूपेण
न धानितेतस्य काष्ठानि दहतीति कर्मादिकारकान्तररूपत्वे विवक्षाकदाचित्स्यादिति दूषणं तुल्यमि
त्याशंकते शक्तीति शक्तेः कारकत्वे कारणादि शक्तेः कदाचित्कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षाभावेनेत
छं को आनायोगाद्यनायोगाद्यक्तेमत्यन्तेत्र शक्तिपक्षत्वनोक्तः आविर्भूतायाएव शक्तेः कारकत्वापा
दकत्वात्सर्वासां च शक्तीनां युगपदाविर्भावाभावाद्द्रव्यस्यानेकशक्तित्वेपि न युगपदनेककारकत्वापत्तिरि ७९
त्याशयेन परिहरति नेति मुख्यस्यापि द्रव्यस्य कस्याचित्क्रियायां करणत्वं कस्याचित्कर्मतेति क्रियाभेदान्तत्का
रकरूपेणाभिधानोपपत्तिमाशंक्य क्रियाभेदेनेककारकोपपत्तावपि क्रियैकपदे प्यनाकारकरूपत्वे

स्यापत्त्या कारणस्य क्रियाभेदस्याभावाच्छक्तिवच्च द्रव्यस्य स्वरूपेणाभेदाभावान्नैककारकत्वेनावधारितस्य कार
त्वविवक्षापपत्तिरित्याशयेन परिहरति द्रव्यस्येति पाचकादि शब्दानां द्रव्यवाचित्वाभावेपि द्रव्यवाचिना देवदत्तादि
शब्देन श्रौतसामानाधिकरण्यप्रसिद्धेः न शब्दैवस्यैकस्मिन् वाच्ये तात्पर्यं श्रौतं सामानाधिकरण्यं किन्तु वाच्ये लाक्षणिके
वा स्वभावेन तात्पर्यं युक्तादिशब्दानां समानविभक्त्यंत द्रव्यशब्दसमभिव्याहारनिर्वर्धनत्वेन द्रव्यपरत्वस्य स्वाभावि
कत्वाभावान्न श्रौतं द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं ततश्च ख्यातस्यारूत्याशंक्याह स्वाभाविक शक्तिमात्राभिधायित्वेपि कृदंत
नवत्स्वभावतः शक्तिमद्द्रव्यपरत्वात् श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्याशंका स्वाभाविके कार्यपरत्वलक्षण
श्रौतसामानाधिकरण्यान्यक्तप्रगमव्याख्यातस्य द्रव्यपरत्वाभावाच्छ्रौत द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यायोगं स्ववचित
माह यदि वेति मुख्यस्य द्रव्यस्याकारकत्वेन वाच्यतापादनाशंकत्वात् शक्तिमत्स्वशक्तिमनभिधायाभिधानाश
क्तेः कृदंतेष्वपि शक्तिमात्राभिधानावगमनाख्यातस्य द्रव्यवाचित्वाशंकामात्रापास्तत्वाद्द्रव्यवाचित्वोक्त्या स्वभावतो
द्रव्यपरत्वं विवक्षितं प्रसंगात् सुपां कारकवाचिनीनां द्रव्यपरत्वनिरासः नामाख्यस्य प्रातिपदिकस्य द्रव्यपरत्वे
पिधातो द्रव्यपरत्वनिरासायातशब्दप्रयोगात्सुतिङन्तेविग्रहः कार्यनिपातोपसर्गाणां द्रव्यपरत्वनिरासस्वना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ष्टोपि शाब्दसात्वभावालिंगसंख्याकारकान्वयार्हत्वात् सुप्तिङितिषु लिंगकारकान्वयोग्यशब्दोक्तेषु चनिपा
तोपसर्गेषु लिंगसंख्याकारकान्वयस्य कारकान्वयस्यादित्यर्थः चतुर्थपादं व्याचष्टे पचेतेति तृतीयं व्याचष्टे
तोपसर्गेषु लिंगसंख्याकारकान्वयस्य कारकान्वयस्यादित्यर्थः पवतिब्रूहीतिकर्मादिकारकान्तरयोगः प
पचेतेति तृतीयं व्याचष्टे ततश्चेति तिङन्तेषु पचतीति प्रयोगे कर्त्तुः पचतिब्रूहीतिकर्मादिकारकान्तरयोगः सुप्सु चौदनमिति
केषु त्वेत्यादि व्याचष्टे पच्यत इति प्रयोगे कर्मणः पच्यते भुक्तेत्यादिकारकान्तरयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः इत्याकार्थ
कर्मणः पक्ते न तत्पन्नत्वमतीत्यादिवदादनेतृपत्नीतिकरणादिकारकान्तरयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः तस्मात्
सुपसंहरति तस्मादिति निःस्पष्टार्थं तदभिव्यंजितेष्टव्यो ह्यशक्तिमात्रे तात्पर्याभिधानाच्छक्तिमत्यन्वये
निराकांक्षोपसंहारः सूचितः शक्तिमात्रपरत्वे पि कारकान्तरयोगः कस्मान्न भवतीत्याशंक्यासंबंधः समत्वात्
दित्यनेनन्यायेन शक्तेः शक्तन्तरायोगादित्यस्यैव शक्तिवशीकृतस्य शक्तस्य तन्नायोगादित्याहुतस्मात् तिङ्
तिका इदं दृष्टीति प्रयोगे करणशक्तिवशीकृतानामपि काष्ठानां काष्ठानि दहतीति प्रयोगे कर्मशक्तियोगेद ८
शीनान्नदेवोक्तं येनकारणेन शक्तिमात्रपरत्वे सति प्राधान्यप्रतिपद्येक यैव शक्त्या वशीकृतस्य द्रव्यस्य शक्त्यं
तरान्वयार्हत्वं नास्ति तेन कारकान्तरायोग इत्यर्थः यनिपातोपसर्गेषु लिंगसंख्याराहित्यं वकारात्कारकराहित्यं स

क्षुतिङन्तेषु च लिंगराहित्यं कृदन्तयेव लक्षणेन सिद्धं तथा सुप्तिङन्तेषु कारकान्तरायोगमपि ते नैव कारणेन सि
द्धमिति हृष्टान्तेन दर्शयितुमाह लिंगेति सुप्तिङन्तेषु चानन्वयस्याप्राप्तत्वात् कारकान्तरान्वयादर्शनमित्याशंक्य
पन्ने अपिकानेकशक्तिमतस्याभिधानाल्लिंगयोगाविरोधः श्रोतत्वविशिष्टस्य सामानाधिकरण्यस्येष्टत्वात्
मुभयसिद्धतामुपपादितामुपसंहरति ततश्चेति लाक्षणिकमविशेषितं वेति विकल्पद्वयं तया सामानाधिकरण्य
श्रोतं लाक्षणिकं वेति वाशब्देनाविशेषितकल्पस्य गृहीतत्वं लक्षणामहानुभाष्याविशेषितकल्पनावदन्ते कतमाहा
व्यतिरिक्तश्रोतत्वविशेषणपक्षएवेति साध्याविशिष्टत्वलक्षणप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेनान्यतनासिद्धत्वेवक्रमानमते
पक्षे इति अधिकरणशब्दस्य अपवाचित्वकस्मादाच्यत्वेविनार्थस्य शब्दाधिकरणत्वेन संभवतीत्याशंक्य मीमांसक
मते शब्दस्य द्रव्यत्वे नानाश्रित्वादैयाकरणमते लाकाशाश्रयत्वादित्याहसर्वेति वाच्यत्वेन विषयत्वाद्याधिक
रणतामुक्तेत्याह वाच्यस्येति विषयवाचित्वेधिकरणश्रोतत्वविशेषणवाच्यत्वोपपत्तिमाह तदपीति श्रोतसा
मानाधिकरण्यशब्देनैकार्थवाचित्वोक्तावपि कथं प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेत्याशंक्यैवं विधप्रयोगापत्तेर्नित्याह तत
श्चेति एवं च सति प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं भवतीत्याह ततश्चानित्यइति शब्दयोः सामानाधिकरण्यं शब्दत्वयोर्वीर्यमो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४
८१

योऽर्थस्तु अर्थो वेति एवं प्रकारेरादिशब्देकार्थसमवायलक्षणमेकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणं वैककार्यजनकत्वलक्षणं वे
त्येवं प्रकारेणत्रिविकल्पे: सामानाधिकरण्यं विकल्पतन्मताधिकरणस्यैव पक्षे वार्त्तिके पदानि तावद्वर्णा वा इत्या पक्षेप्यका
र्थसमवायपि सर्वेषां ध्या स्तित्वल्पतो त्वेकार्थसमवायलक्षणशब्दसामानाधिकरण्यनिर्णीता मा द्यंस्याख्या वस्तुथम्
ता: पदार्थो: पदभेदत इत्येकार्थप्रतिपादनलक्षणमिना मानेयात् विषयाप्येते बुद्धिर्नैकोपलक्ष्यते पातस्वविषयात्
द्धि: । प्रतिशब्दमसाव पिनवैकज्ञानजननंभिन्नैरेकमवर्त्तीमिनित्येककार्यजननलक्षणमिनामसदेकात्म वृत्तिता
तुल्या घटहस्त्यादिषी अपि त्येकार्थसमवायलक्षणपदार्थबुद्धिसामानाधिकरण्यनिमा मादत एवं विशिष्टार्थीसामि
नैकपजन्यत इत्येककार्यजननलक्षणनिनामात्रत्वेक व्यक्तिवृत्तित्वे प्रमाणं गोत्वस्तु स्या योनित्येकार्थसमवायलक्षण
पदार्थसामानाधिकरण्यनिमात्रैव यस्तं तन्नामंभ: पदार्थैस्तरनु यद्व्यादित्यादिनानेककार्यजननलक्षणसामाना
धिकरण्यनिनामात्रे नैवन्या मेनानियमो वार्थातेनत्वादन्यत्वव्याप्ति नेकशब्दभेदात्स्यादिति सष्टात्मलर्वेपक्षस्त्वेर्थ
योसातसामानाधिकरण्यं नशङ्क्योनित्तिभाष्ये व्याप्तिनेकशब्दभेदादित्यर्थान्यत्वहेतुव्याख्यार्थेव त्वमाणेनवयम्
त्वात्वयेपि गावादौ ठागत्वव्याप्ति नेकार — वमुपभ्रु:गागशतिशब्दभेदानर्थक्यापत्ते नित्यनेनन्यायेनासिद्धत्वमुभावनी ८१

यं अर्थयोनिकव्यस्याभानत्वात् इयो योऽस्य मानेकार्यत्वात्सामानाधिकरण्यमस्तु गवादादिशब्दानामेकार्थयत्वित्या
भावेप्येकाधानार्थद्वयवत्वित्व लक्षणं सामानाधिकरण्य विशेषादनेकांतिकत्वमुद्भावनीयमित्याह तत्कृते निमीमांस
केनपि गोस्तु स्यादिशानां सामानाधिकरण्याभ्युपगमात्सर्वप्रकारेविकल्पेऽप्यसिद्धत्वोद्भावनमयुक्तमित्याशंक्य परमार्थ
त: सामानाधिकरण्यस्याभावेप्यनुमानव्यवहारनकालेवादिनेपराज्ञेतु सर्वप्रकारविकल्प: असिद्धत्वोद्भावनेपुक्तमितिव्य
वहारकाल विशेषणेनानैकांतिकमीविनाभूतार्थवाचित्वादिमि ज्ञानुमानविनोयोयो हेतुमिस्सिद्ध: कर्तृकर्मवाचिव
निनामेनमुख्यसामानाधिकरण्यनिनामादृमिद्धत्वोपपादनीयेत्याह अत्रानुमानेति तेनैव हेतुमिस्तुल्यबलत्वाभ्युपगम
सप्रतिसाधनतापिवाच्येत्याह सप्रतिसाधनेतावतियया च पक्षहेतु विकल्पदूषितो तथा दृष्टांतोपि शक्तिपरत्वा
शये न शक्तिमत्परत्वाशयेनवेति विकल्प्याद्यकल्पे साध्यहेतुविकलत्वाभ्यां दूषणीय इत्याह दृष्टांतोपीति शक्ते: शा
क्तिमतोवाकारकत्वे शक्तेर्या कृत्यधिकरणन्यायेनाख्यातेषि वक्तुरंते पि वाच्यत्वाद्वैयाकरणमतेमीमांसक
मतेवासाध्यविकलत्वं संभवतीत्याशक्यधानोत्तया शक्तिपरत्वस्यविवक्षितत्वाच्छक्तिमतश्चकारकत्वे शक्तावका
रकत्वेनैवतात्पर्यायोगाच्छक्तेरपिकारकत्वेपि क्रमेणैव न स्यात्पेनसुमिडंते पुंशक्तिमात्रापकत्वात्क्रियाकादंता

ग॰ऌ॰४

८२

नां शक्तिमात्रवाचित्वेपि शक्तिमत्पनत्वस्योपात्तत्वात् शक्तिमात्रवाचित्वेपि शक्तिमत्पनत्वस्योक्तत्वात् शक्तिमात्रप्र
त्वाशयेनदृष्टांते। ननु भवत्येवमेतद्वयेपि साध्यस्विकल्पेति पनिहारस्यस्वनार्थनहीत्यकर्त्ताहेतुविकलत्वोपपाद
नार्थयत्र श्रोतसामानाधिकरण्यमित्यादिवार्त्तिकोपपादितादेवदत्तवचनत्वादितिहेतुर्व्यावर्त्तिः। पराभृष्टा द्वितीय
कल्पकानकशब्दाभिधानास्य साध्यधर्मस्य यो विशेषः स्वप्रधानशब्दाभिधानेनामतद्विपर्ययवत्वोपसर्जनीभू
तशक्तिभिधानापन्नेधर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वलक्षणं हेतो विरुद्धत्वमाहपाचकादीतिलाक्षणिकत्वेविशेषण
कल्पेप्रागेवभाषितेपिलाक्षणिकसामानाधिकरण्यस्ववाधनमिमतत्वेनापाद्यविकल्पमात्रेत्यस्य वनायांतेष
र्मस्वरूपविपरीतसाधनलक्षणं हेतो विरुद्धत्वमाह। अथ वेति श्रोतस्येव सामानाधिकरण्यस्ववादिनाहेतु
तयाभिप्रेतत्वाल्लाक्षणिकसामानाधिकरण्ये हेतुताबाधेत्याद्यदोषोत्कपपादनार्थयदत्युक्तं अस्याविक
ल्पस्यानावश्यकत्वसूचनायायवाशब्दः गौणत्वविशेषणकल्पोपीतनशब्देनसूचितः गौणलक्षणाद्वयोरपि
शब्दवाच्यत्वाभावे र्थस्येशब्दार्थातनानवापत्तेः शब्दस्यवाचकत्वागतेर्विपक्षाभावादिरुद्धत्वायोगमाशंक्या
शब्दस्वरूपनिमित्तबोधकत्वाव्यवाचकत्वाभावेपितात्पर्यास्यशब्दस्यव्यापारस्य सर्वत्रभावाच्छदत्वेनार्थातना ८२

नुयोपपत्तेः सर्वदृष्टीनां वाजद्रत्वार्थत्वस्यतत्सिद्धिसत्तेभाष्यकृतार्थाभिधानसूत्रेवार्थेनतित्यसंयोगादित्व
वपवेनसन्नहतो। कृत्वाद्यासकाल्तः ग्राचकत्वाभावेनाचिप्तत्वोपपत्तिमाहनचेतिपदेष्वपिप्रयोगेष्वसर्वेष
र्णोक्तापक्तदोषासप्रतिसाधनतोवहेतुदोषः साध्यविकलत्वंवदृष्टांतदोषइतिदोषजातयोरित्याहएवमिति
समानाधिकरण्यविकल्पोहेतुदृष्टांतदोषनिरस्य यथासंभवोक्तिः पदेषु प्रयोगेषु तावत्पदोषाद्विवच
कर्तृकर्मवाचिदेवदत्तौदनादिपदोक्तसंख्याऽवत्तेनादितिद्वितीयप्रयोगस्थतावद्धेतुदेवदत्तादिपदेनकानक
शक्तिगतासंख्योक्तत्याशयेनापंहेतुर्द्रव्यगतोक्तेत्याशयेनवत्तिविकल्प्याद्यकल्पेशक्त्याश्रितायाः संख्यायाः
देवदत्तादिपदवाच्यतयाकेनचिदनिष्टत्वादसिद्धत्वेनदूषयतितत्रनेतिनिपातोपसर्गेष्विवलिंगस्यापिद्रव्यसो
पसर्जनत्वेनकथंचित्लक्षणस्यापिसंख्यान्वयायोगादप्रधानभूतस्यापिवसंख्यान्वयाभ्युपगमेलिंगसंख्या
न्वयायोगादप्रधानभूतस्यापिनसंख्यान्वयाभ्युपगमेलिंगसंख्यारहितत्वेचद्रव्यप्रधानत्वकृदंतवेलक्षण्यनिरुद्ध
मितिवार्त्तिकायोगापत्तेशक्त्यात्मककानकाश्रितासंख्यादेवदत्तादिपदवाच्यतयाकेनचिन्नेष्यतेद्रव्याश्रितत्वादेव
दत्तादिपदवाच्यानांसंख्यानमित्यर्थः द्वितीयकल्पेतुदेवदत्तादिपदोक्तकानकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतसंख्यायाः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰ त॰ ४ दाना दितिहेत्वर्था प्रत्ययेन केवल मास्तिकत्वं किंतु पावकादिशब्दकारकशक्त्या स्वयंभूतद्रव्यगतसंख्योपा
६२ दानस्य तथाविध द्रव्यपरत्वेन सहव्याप्ति दर्शनाद्यत्कारकशक्त्या स्वयंभूत द्रव्यगता संख्यां समवाय्यानन्द्रा
द्युपादत्ते तत्कारकशक्त्या शक्त्या स्वयंभूत द्रव्यपरत्वेति प्रतिज्ञापत्ते नभ्युपगम विरोधाख्यः पक्षदोषोपि
स्यादित्याह यद्वेति युक्तद्रव्यवाचित्व प्रतिज्ञायाः प्रकृतानुपयोगेनानाशंक्यत्वात्कारकशक्त्या स्वयंभूत
द्रव्यवाचित्वेव दृष्टांताभावान्नात्यर्थाशया वाचकोक्तिः। अभ्युपगम विरोधोपपादनार्थं वैयाकरणयाख्या
तस्य द्रव्यपरत्वं नेच्छतीत्यर्थं कर्तृकर्मशक्तिलक्षितद्रव्यगतं संख्योपादायितापक्षे पक्षपावकादिशब्दे कर्तृकर्मशक्ति
याचित्वदर्शनाल्लक्षितगतं संख्योपादायीत्यनन्वीचीत्याह तेनाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तिमात्र वाचित्वे साध्ये तल्ल
क्षित कर्तृकर्मशक्तिव्यक्तिगत संख्योपादायित्वं शक्तिवाचित्वे साध्ये हेतुर्भविष्यतीत्याशंक्य प्रसस्य कानित्या
दिसिद्धगुणानभिधायिन्यपि सिंहशब्दे प्रसह्यकानित्यादि गुणलक्षितदेवदत्तगत संख्यावाचित्वात्यहेतुवृत्ते ६३
गुणिनोर्वाभेदोपचारात् देवदत्ते संख्यावाचिन्यपि सिंहशब्दे गौणप्रसह्यकानित्यादिगुणसम्बद्ध संख्यावाचित्वा
त्यहेतुवृत्तेर नैकांतिकतामाह यद्वेति पावकादिशब्देच दृष्टो दृष्टांतोविभक्त्यर्थो वेति विकल्प्याद्ये कल्पे हेत

तु विकलत्वं द्वितीयेसाध्य विकलतेत्याह पावकादौ वेति तेनाख्यातस्य कार्तृसंख्यावाचित्वेन हेतुना कर्तृवाचित्वेसा
ध्ये विकल्पत्वं द्वितीये साध्यविकलतेत्याह पावकाशब्द इत्याह तेनेति मेवतर्हि दृष्टांतो स्त्वि
त्येकर्तृतत्संख्ययोर्वाचिका तृतीया विभक्तिदृष्टांत यितव्या न तु पावकशब्द इत्याह तेनेति सेवतर्हि दृष्टांतोस्त्वि
पाशंक्य तृतीयावत्कर्तृसंख्यावाचित्वात्कर्तृवाच्याख्यातमित्येवंविध प्रयोगपक्षे तु साध्याविकल्पनिमित्तह
तु दोषदृष्टांतदोषासंभवेपि कर्तृवाचि देवदत्तादिपदसामानाधिकरण्यहेतुके प्रयोगे यथानुपपत्तिविरो
धादयः पक्षदोषाः सप्रतिसाधनत्वं च हेतुदोषाविकल्पादिभेवधर्मिविकल्पेन वा प्रसिद्धविशेषणत्वोपपत्त्या दो
षासंभवंतितथास्मिन्नपि प्रयोगसंभवतीत्याह तत्रापीति यघकृतसंख्यावाचितनवाचीतिव्यक्तिविवत्तेपा
वास्मिन्प्रयोगेगोशब्दवन्न विभिधाय्यिन्यपि गाशब्दे व्यक्तिसंख्यावाचित्वदर्शनादनैकांतापिस्यादित्याह इशब्दि
तिइदम्परं त्वद्वर्णपदूतानैकांतिकत्वमित्यर्थः व्यक्तिवाचितायाश्चासंत्यविवरणेनिनस्त्वात्तत्र व्यक्त्यभि
धानवादिनापि वैयाकरणेन गोनगाशब्दस्यपक्षत्वाभ्युपगमेनानैकांतिकतांपरिहर्तुं शक्येत्याह नैवेतिस
र्वकानकारणभावनागम्यत्वाविशेषा वाच्यत्वे विनाकर्तृनसाधानत्वेन संख्याश्रयायोगाशयेनाख्यातक
र्तृवाचि कर्तृसंख्यावाचित्वात् तृतीयावदिति प्रयोगस्य तृतीयांतपदोदाहर्तव्यत्वेत्याह वितत्वाघघकृतसंख्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.तृ४ वाचित्वत्र वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षानुपपत्ते र्गोशब्देनानैकान्तिकत्वोक्तिर्न युक्तेत्याशंक्य कर्त्रनभिधानानुमानस्या
भिधानशक्तिग्राहकयोग्यार्थापत्त्यनुदयलक्षणाभावात्मप्रमाणोपर्हितत्वेन दृष्टत्वात् बलीयस्त्वान्न व्याप्तिशंका भाष्यो
८४ क्तकर्त्रभिधानानुमानबाधकत्वे तत्राव तत्त्यत्ववद्दृष्टतयाबलीयस्त्वान्न केन विबाध्यत इति भाष्योक्तोपावकादिशब्द
दृष्टान्तेन कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिशब्दोक्तसंख्यानुवर्तनेन हेतुना कर्तृवाचित्वसाधने हेत्वसिद्ध्यादिदोषदुष्टत्वे
न कर्तृवाचित्वानुमानस्य दौर्बल्याद्बाधो युक्तः तृतीयादृष्टान्तेन तु कर्तृसंख्यावाचित्वेन हेतुना व्याप्तस्य कर्तृवा
चित्वसाधने दोषाभावादधिकरणभूतकर्त्रभिधानं च विकर्तृविशिष्टसंख्याभिधानाशक्तेः कर्तृविशिष्टसंख्येत्य
न्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्युपबृंहितत्वेनानभिधानानुमानं चाभिधानानुमानस्यापि प्रत्यक्षवद्बाधो युक्तो त्येकवच
नेत्यादिभाष्येण शक्यवादियोगेपि सप्रतिसाधनत्वान्नव दपरिहार्य इति कतन्न दिति भाष्येणोत्रानुमानद्वयमध्ये क
तनदनुमानं बाधितमर्हतीत्याहृन्नाभ्यांकतनरनुमानशब्दाभ्यामेकस्यामाद्वृत्तौ प्रथमान्ताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां वदतो ८४
क्तेतयापि संदेहापत्तेर्न निर्णयः स्यादित्याशंकायामथेति भाष्येण कर्तृसंख्यावाचित्वादिति हेतोः सामान्यव्याप्तिवि
वक्षयानैकान्तिकत्वमुक्त्वाप्येवमपि तिभाष्येणानभिधाननिर्णयस्यकृत्वादिति हेतोर्व्यावर्थगोशब्देनानैकान्तिकत्वा

त्तेति सूत्रेपि तु मा स्म तन्न दिति सर्वकानकाणां गम्यमानत्वात् विशेषविकर्तृसमाधानत्वेन संख्या व्यस्य विसंगेण
पपादितत्वाद्विशेषणावगतिमात्रेण च विशिष्टाभिधानस्यापपादितत्वात्कर्तृविशिष्टसंख्येत्यन्यथानुपपत्तेः स्ती
णत्वोतोपर्हकत्वायोगात्तृतीयाश्च कर्तृवाचित्वस्यानन्यथासिद्धकर्तृप्रतीतिप्रयुक्तत्वेन कर्तृसंख्यावाचित्वस्या
प्रयोजकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तसाहित्यलक्षणाया व्याप्तेर्विशेषरूपेण संभवति सूचनार्था सामान्यव्याप्तिर्विवक्षयानैका
त्वोक्तिर्युक्तेत्याशयः तृतीयाप्रयोगस्तु कानकविभक्तिप्रतिबंधकत्वादिति हेतुः सर्वकानकविभक्तिप्रतिबंधकत्वं दे
त्वकीयत्किंचित्कानकविभक्तिप्रतिबंधकत्वं वेति विकल्प्याद्यकल्पे प्रसामान्यकानकत्वाश्रयभूततद्व्यपगत्वेन का
नकविभक्तित्वेपि प्रतिबंधाभावादसिद्धतामाह यदपीति द्वितीयकल्पे कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्कृद्योगे क
र्तृनि कर्मणि च षष्ठ्यां प्राप्तायामुभयप्राप्तौ कर्मणि इति पुनर्वचनेन कर्तृषष्ठीप्रतिसंख्यार्थत्वेन कर्तृषष्ठ्यपवाद
तयाकानकविभक्तिषष्ठीप्रतिबंधकत्वमज्ञानादनैकान्तिकत्व अभिहितत्वेन निमित्तेन कानके विभक्तिप्रतिबं
धकत्वादिति विशिष्टहेतुत्वस्यापगमेपि कर्मवाचिन्यां षष्ठ्यां कर्मणोभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबं
कत्वमज्ञायादनैकान्तिकतेत्याशंक्याथेति एतदेवाभिदृणोति उभयेति पिनपेक्षकानकविभक्तिः प्रतिबध्यते न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४
८५

स्यात्कारकाभिधाननिमित्ततत्कारकविभक्तिप्रतिबंधकताया हेतुत्वेन विवक्षितायाः कर्माभिधाननिमित्तकर्तृ
षष्ठीप्रतिबंधिकायाः कर्मषष्ठ्या अभावादनैकांतिकत्वपरिहारं तयोरभिहितत्वेनेतिवार्त्तिकं छेदनतयोरिति विशे
षणेन सूचितं दूषयितुमभाषतेपरितिष्ठाप्यभावत्वावगतत्वेनानिमित्तेनातिङः कारकविभक्तिप्रतिबंधकतया
भिधाननिमित्ताभावाद्विशेषणसिद्ध्यापत्तेः कारकविभक्तिप्रतिबंधकत्वमात्रस्य हेतुत्वापादनरूपेणेन दूषयि
तिदितिश्लोकं च तृतीयपदवर्तीतिभावनया कर्तृत्वावगमवत्कारकांतरस्याप्यवगमोपपत्तेः कर्त्तैव देवदत्तस्ये
त्यवगमस्य कर्तृविभक्तिवियोगादवगमपात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबंधकत्वानुपपत्तेरभिधानेत्यभिहित
त्वेनैव विशेषेण कारकांतरव्यावृत्तिसिद्धेः कर्तृविभक्तिविनापि कर्तृत्वे व्याख्यातसामानाधिकरण्येनोक्तस्य
देवदत्तस्येत्यवगतिसंभवादभिधानमेव प्रतिबंधनिमित्तमित्याशयेन पूर्वपक्षी शंकते कथं तु नेति आहेति
छत्यादिषु करणानपेक्षणादित्यादिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कारकांतराणां व्यभिचाराद्व्यावृत्तिमाशंक्य पराभ्य ८५
भिचारस्याभिधानं विनाप्यावृत्त्ययोगस्य रचनाया नैकोक्तं एकदेशिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति योग्य
तेति देवदत्तस्य सामान्यतः कारकत्वावगमे विना योग्यतया विशेषनिर्णयायोगात्सामान्यतः कारकत्वमुपपादयि

माहनेत्येतिएकदेशिनः परिहारमुपन्यस्यति तस्मादिति पूर्वपक्षव्यापकत्वेनैव परिहारं दूषयति दूषपरिहारायैका
देशाभ्यासाशयं विवृणोति अत्र इति काष्ठादीनामप्याख्यातान्वयान्यथानुपपत्त्या सामान्यः कारकत्वेवगतेपि योग्यतया विशे
षनिर्णयोपपत्तिरुक्तेत्यनेनोक्तं पूर्वपक्षे दोषमेकदेशपाशयं दूषयति तदिति एकदेशिवाशास्योपपादनार्थं काष्ठादीनां क
र्तृत्वप्रतीतिमपकुर्वते आहेति कर्तृत्वप्रतीतेः सर्वस्वसंवेद्यत्वस्यान्यथासिद्धिं तानेत्यनोक्तामुपपादयितुं पक्षिणि त्व
नेन कारकविवेकस्य निपुणदर्शनस्य संवेद्यतोक्ता निपुणदृशस्य संवेद्यत्वमेवोपपादयति तथा हीति श्लोकं व्याचष्टे
पंहीति आख्यातसमानाधिकरणत्वात् हेतुत्वेत्वोपपादनात्सामानाधिकरण्येनाभिधीयमानाः स्थाल्यादयो वचनेन
स्यास्यव्यापारस्य सामानाधिकरण्यं देवाधिकरणत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः अधिकरणत्वे स्थाल्याः कर्तृत्वाभिधानानर्थक्य
प्राशंक्य प्रांतासमानकर्तृत्वाभिधानाभ्युपगमेप्यधिकरणत्वानपकर्षाद्धि सामर्थ्यप्रदर्शनार्थ्या कर्तृत्वाभि
धानोक्तिः वस्तुतस्तु कर्तृत्वापादकव्यापारांतरसाधनेन स्थाल्यादिनालंबनकर्तृत्वाभिधानायोगाद्वस्तुतो धि
करणत्वेनच्छिन्नत्वादधिकरणत्वेनैव स्थाल्यपच्यत इति कल्पितं सद्भूतं भवतीत्याह तस्मादिति अधिकरणत्वोक्तेः
सिद्धांतनभिमतत्वसूचनार्थं कल्पितं वचमित्यकं परास्त स्थाल्यादेर्वस्तुतः कर्तृत्वं नास्ति तदा प्रथमांते स्थाल्यादिश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ वेः स्थाल्यादीनां तिनालंबनकर्तृत्वोक्तिदोषापत्तेनपि कर्तृनांरव्यातवाच्यत्वाभावादधिकरणाद्यभिधानहे
८६ तुकस्याधिकरणादिसंख्याभिधानहेतुकस्य कासनस्यादिकारकविभक्तिप्रतिबंधस्य स्थाल्यादीपचतीत्यादि
प्रयोगेष्वयोगापत्तेर्नकारकविभक्तिप्रतिबंधस्याभिधानहेतुकतायुक्तेत्याहलकारेतितयोरनभिहितत्वेन
तिषष्ठ्याद्ययोः संख्यायाअनभिहितत्वेन निमित्तेनेतिसंख्याख्यातिनेकजनितत्वाभ्युपगमेऽप्यभिधानस्य निमि
त्तत्वायोगस्सूचनार्थं तिङाचेत्फक्किकाख्यातप्रत्ययस्य कारकवाचितायाः कर्मणि चेति लकारवाचा संख्या
वाचितायाश्च वजु ध्रुव कृत्व यनंत्यकयोर्द्विवचनैकवचने इति तिङ्प्रत्याहारेण हावचनादिद्वारा ख्यानाद
नेनतिङावत्पन्नतिङुपादानेनाधिकरणादेः सतसंख्यायाश्चाख्यातेनाभिधयपक्षे व्याख्यानस्य प्रामाण्यं सूचितं
स्थाल्यादीनां कर्तृत्वोक्तौ वैयाकरणेन नत्वेतत्काष्ठानि पचंत्यत्र संभवंतीति वक्ता स्वयमेवाभ्युपपतेत्वादभ्युपग ८६
मनीपमित्यादिष्टापत्तिं नयुक्तत्वाशंक्याभ्युपगमनीपमित्यनिष्टापत्तिं नयुक्तत्वाशंक्याभ्युपगमनायत्वोक्तोस्मा
स्वार्थाभ्युपगमदोषापत्तरुपर्थत्वस्य वचनार्थबलारित्फक्किकाश्च वगतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबंधहेतुत्वेकर्तृ
त्वादिकारकविशेषस्यायोग्यतया देवदत्तादिगतत्वस्य स्थापपत्तेरस्तिद्वेकारकविभक्त्यनपेक्षावतिङुक्तसंख्यायानो

ग्पत्ययेवसर्वकारकविस्याप्यवगमात्सर्वकारकाणां स्वरूपावगत्यैसंख्यावगत्यकाकारकविभक्त्यनपेक्षाप
पत्तेस्तिङुक्तभावनातः सर्वकारकावगमेन निमित्तेन तिङः सर्वकारकविभक्तिप्रतिबंधकत्वप्रसंगात्त्वावगतिमा
त्रस्यापिकारकविभक्तिप्रतिबंधहेतुता युक्तेत्याशंक्य तिङुक्तायां संख्यायाः सर्वकारकान्वयायोगादेनैवका
नेकेकारकेणान्वयावगतेः कारकाणां संख्यावगत्येयथास्वं कारकविभक्त्यपेक्षोपपत्तेः कारकविभक्त्यानर्थक्या
पादकत्वनिमित्तीभूतस्य कारकावगमस्य संख्यावगत्यर्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थत्वोपपत्तेः विभक्त्यानर्थक्या
पादकत्वाम्यसहकार्यभावात्कारकावगमेपि कारकविभक्तिप्रतिबंधाभावोपपत्तेर्निमित्तत्वाविघातेस्य यपि तु मा
ह्स्वनभिधानेत्विति सिद्धफलतो क्र्याकारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वसहकारित्वे विहिते तस्य सहकारित्वो
पपादनार्थं कारकविभक्तिः कारकसंख्यावगत्याख्येन फलेन फलवत्त्वविशेषणं कृतं। अवगतिमात्रस्य निमि
त्तत्वे सर्वकारकविभक्तिप्रतिबंधापत्तेर्न तस्य निमित्ततायुक्तेतिपरिहारस्सूचितः शंकाशयमाहनत्विति काष्ठा
दीनिपचंतीतिप्रयोगे सर्वकारकविभक्त्यनुत्पादप्रसंगाभावादनिष्टापत्तयुक्तयोगमाशंक्य सर्वदैवेत्फक्किकाशंकाशप
निरासार्थं परिहर्त्ताशयमाहनेमइतिशंकिताशयं विवृणोति नन्वितिपरिहर्त्ताशयं विवृणोति कथमि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा॰ व॰ ४
८७

नि। एकस्यापि क्रियादेरनेककारकाद्यन्वयदर्शनादेकत्वमात्रस्य सर्वान्वयाशक्तिरिति त्वायोगमाशंक्य सकृदुच्चरि
तनिर्द्धार्यसंख्यापरिच्छेदतया युगपत्सर्वकारकालोचने प्रत्येकालोचनादेकत्वात्यागनंतवतुत्यापत्तेरिति त्वं संबध्य
मानानां वेत्यनेनोक्तं संख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयायोगेपि विकल्पेन सर्वकारकान्वयोपपत्तेः कदाचित्सकाल्या
न्वयगमे विद्यमानतानितिन्नातिक्रु· वाक्यसंख्यान्वयाभावात्प्रथमान्तादित्तेषु कारकाद्विभक्त्यानर्थक्याप
त्त्या व्यासहकार्यभावात्समम्यादिप्रतिवंधाभावोपपत्तेर्नीवगतिमात्रस्य हेतुत्वविघातापत्तिर्नित्याशयेन परिहरन्
ष्टेति। एकत्वसंख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयायोगेपि वक्तृत्वसंख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयोपपत्तेर्वक्तृवचनं
तात्पर्यातत्प्रयोगे सर्वसाधारण्यसंभवाद्वगतिमात्रस्य हेतुत्वेकारकविभक्तेर्नैतस्य प्रतिवंध इति तत्तात्पर्याये
नाधिकृतेपदात्तद्वृत्तिकारकैकवाद्यादधीयातामिति द्विवचनवत्कारकाश्रयभूतवाक्यलक्षणं निरिति वक्तृ ८७
पकारकपूर्वक्तृत्वाद्बहुवचनोपपत्तेर्वैककारकाश्रयनिश्चयायोगमसाक्याख्यातान्तार्थयाः संख्यायाः
मात्राज्ञावनावलंबितकारकाश्रयसंभवेकारकतावच्छेदकतदुपायोगाद्व्याप्यायाप्यगमेवेदं पत्मोर्द्ध
योर्योगेकर्तृत्वाद्यन्तेतत्पेकवचनायोगापत्तेः पार्श्वपर्यवसितत्वेनैवचैकरूपकारकत्वाक्तिभिन्नस्यैवपायोग

दनेकविधकारकान्वयनियमोपपत्तिसूत्रनार्थसंभवे धात्वमात्रेण विवक्षितत्वात्समनित्यपसर्गश्चाने
विविधत्वद्यावादीतिरूपसर्गः प्रयुक्तः प्रथमावेक्षया कारकविभक्त्योर्विभक्त्यंतनत्वेन विवक्षितत्वात् अनेक
विधानामपि कारकानां संख्यान्वयाः निरूपेतस्मप्रधानत्वे वा तत्पत्त्व विवक्षायां सार्वकालिकविभक्त्यु
भावस्येष्टत्वादनिष्टापत्तिश्च योगो न्यायविरुद्ध इति दृष्टएवेतिस्कात्या मोदने कादिर्द्वंद्वदत्तापत्तिरिदत्तविस्तु
मित्राः पंचेत प्रयोगे तु वक्तृत्वस्यकत्वमात्रगतत्वेन विवक्षिततया कारकान्तरगमनाशक्तेः कर्तृमात्रे
पर्यवसानात्कारकान्तरान्तीमनवगतसंख्यत्वेन तत्संख्यावगत्यर्थं न्यायात्कारकविभक्त्यंतनार्थवत्ताप
पत्तेः सर्वत्र सहकार्यभावेनैवत्वसम्याद्यप्रतिवंधसंभवाभावगतिमत्रस्य हेतुत्वव्याहतिरित्याहयदाति
तिनदानीनकारकान्तरगतिरित्यत्र क्षीतीतिकृत्वाकर्तृमात्रेपर्यवस्यति तत्रकारकान्तरानां संख्यावग
त्येक्षुदिभक्त्यपेक्षोपत्तेर्नैविभक्त्यनदाभावप्रसंगस्तत्केवलैकपावस्तुनवनाशक्तेः शाद्यस्येच्छामनयेत्सवस्य
तुमानित्यात्सर्वकारकान्वयायोग्यस्यवक्तृत्वस्यकर्तृमात्रगतत्वविवक्षानयुक्तेत्याशंक्यापायाभावनायाकर्तुं
प्रसंप्रतिपादनरतिवार्त्तिकोक्तत्वात्कारकान्तरेभ्यः कर्तुः प्राधान्यमानतया प्राथम्यान्तरधीनत्वादितरेषां

रा०त०४ नकस्य माधानस्येति वार्त्तिके का स्वकानकांतरसमाधानत्वेन प्राधान्यात्कर्तृमात्रगतत्वसंभवो क्यात तन्मात्रम
८८ तत्वविवक्षोपपादनेन तत्प्राधान्यस्य प्राधान्याभ्यां प्राक्कर्तृत्वेपि कारकांतराणामपि संख्यापेक्षत्वान्नदव्यपस्यापि
पक्ष्यादुपपत्तेः कर्तृमात्रगतत्वं विवक्षाम शुक्तत्वाशक्यं प्रातिपदिकमात्रप्रयोगयोगादनु प्रदापावरूपं प्रतिकार
क प्रातिपदिके प्रयोज्यविभक्त्युक्तसंख्यान्वयात्का कंतिराणां नैतकांस्यसंभवे कर्तृत्वपमानेतानिन्नावां ज्ञायाः
कांतराकांज्ञावशेनाकांज्ञोत्थापना योग्यत्वस्थारपि कारकांतरान्वये काराणां नास्तीति तादतिक्रमे त्यनेनोक्ते
प्रशम श्चेव तर्हि सर्वकारकाणां संख्यान्वयसिद्धेः योग्यतया नकामकविशेषस्य वक्ष्यामिद्धेः कारकविभक्त्यर्थ
र्थैक्यस्य महकारियः संभवाद्यान्पतेवावगतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबंधहेतुतेक्य स्थाल्यादीनां योग्य
तये धामिकरणत्वादिरूपकारकांतरत्वावगतेः कर्तृत्वं श्रुतिदंयानमः त्रिलक्षणस्य णभावावगमसंभवेपि
समम्याःदिविभक्तिमत्स्येव गुणभावस्य दर्शनार्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थवत्वोपपत्तिसूचनार्थं पदाकारकांतराणि ८८
मृत्स्येव गुणभूतानि दर्शपितव्यानीत्युक्तं कर्तृत्वव्यक्तिवऊत्वात्कर्तृकारकेकोपिवक्तृत्वोपपत्तिसूचनार्थकं
वेवक्रवचनेनाप्यस्य प्राधान्यस्य प्रतिबंधात्कर्तुरेव संख्यान्वयार्हत्वेकारकाणां वकर्तृत्वं प्रतिगुणभावेसतिशास्त्र

स्वत्रु विधापित्वे नेन मात्रेणव वस्तुनवनाशक्तेर्वा विषमामस्य सर्वकारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण सम प्राधान्येन
यातस्य विवक्षितमशक्यवात्सर्वदा तिङ्वाच्यासंख्यायाः कारकांतरगमनावाशक्यापत्तेः कर्तृनेवातिङ्वाच्यसं
ख्यान्वयार्हत्वादेवदत्तस्यकर्तृत्वाभावेति देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनायोगापत्तेरनेककारकसंनिपातेपि देव
दत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तमान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वमेन न यादेवदत्तस्यावगमितं नकारकांतरानेमित्यवतिः संमतातो
तिष्ठमते कथं पुनरिति वार्त्तिको क्तपूर्वपक्षाशंकापत्तिहार्मसूचपतिसर्वेषां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण तुल्यत्व
विवक्षायां कारकविभक्त्यमापालेष्टत्वोक्तिरयुक्तेत्येके देशिनं प्रति तिसंख्याहपदीति देवदत्तस्य कारकांतर
व्यावृत्याकर्तृत्वावधारणे देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्तेर्हेतुतामुख्यप्राकर्तृ: स्वातंत्र्यमित
त्यात्वात्पूर्वासूचिता कर्तृत्वस्यानुपपत्त्याधिकरणत्वाधारणस्थालीपचतीतिकाष्ठादीनि पचंतीति प्रयोगः कदाचि
दपि नयुज्येतेत्याशंकते कथं तर्हीति सिद्धांती स्थालीपचतीत्यादिप्रयोगे संख्यापाकर्तृनिक्रमो युक्तः स्थाल्यादी
नां कर्तृत्वविवक्षावेति संप्रधानगुणपूर्वकर्तृत्वविवक्षोचित्यो रूपाप्रयोगोपपत्तिमाह उच्यत इति कर्तृनिश्चानपत्तेकर्तृ
त्वविवक्षाविक्षोचित्ये रूपाप्रयोगोपपत्तिनाहरुच्यतेइतिकर्तृत्वनिमानपत्तेकर्तृसंख्यायोनेकशःशकात्वेनान्यान्य
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ नियमात्कर्त्रेनतिक्रमावगतेः स्थाल्योरीनांतिङाख्यसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्याकर्तृत्वविवक्षाशंक्येतापिसापित्वमि
८९ कन्यायामिप्रतिपत्तिरिति स्तनानामादिव्यापारानतिक्रव्यापाराभावेनैकदेशेनानिनस्ताऽत्रनभिधानपक्षेतत्कर्तृत्वविव
क्षायाःशंकितमप्यशक्यत्वात्समवदशप्राजापत्या[नि]तिनञ्वचनेनप्रथमविभक्त्यतिक्रमयत्…कानात्वेप्रधानस्तुत्याति
क्रमवक्ष्य… स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्तीविक्रमस्याधिकरणाधिकरणाधिसंख्यायावित्वकल्पनेवक्तुंशक्यता
येन त्रयस्त्रयं सर्वकारकाणांस्वव्यापारेषुकर्तृत्वमन्यायात्स्थाल्यादीनांकर्तृत्वविवक्षयातिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्या
नुवर्तनानुपपत्तिःपत्तिर्नोपपद्यतेर्नकर्त्रेतिक्रमेणाधिकरणादित्वंव्याप्यावित्वकल्पनाप्युक्तेत्याशयेनपरिहरतितत्र
इतिसाधम्यप्राधान्यवाच्यप्राधान्ययोगस्यानतिक्रमहेतोः कदाचित्कर्तृत्वेनप्रा…कर्त्रतिक्रमायोगस्सूचनार्थं
प्राधान्यप्राधान्यस्य…न्यासुख्योन्यतयोगीकर्तालक्षितः कर्तृत्वविवक्षापपद्यते उड्प…तस्मान्नकर्त्रेति
क्रनेकारणमस्त्वीत्यत्र…नार्थीयस्मा…द्वैनतितिनिपातः। उत्तरार्धमुपपद्यते…सर्वेनैवेतिस्वव्यापा ८९
रेवकाष्ठादेःकरणत्वाद्यसंभवइतितन्त्राधिकरणस्यार्त्तिकेसर्वकारकाणांस्वव्यापारेषुकर्तृत्वस्योक्तत्वात्…ने
वक्ताधिकरणेनस्था…नियुक्तेप्रयोजकइत्यादिवार्त्तिकेनस्वव्यापारकर्तृत्वादिनाथानक्रिमागतकारकवे

त्वेऽप्यानुपपत्त्या…व्यापारेकर्तृत्वस्योपपादितत्वात्स्थाल्यादिव्यापाराणांपच्यर्थत्वात्पादकत्वविवक्षयावस्था
ल्यादीनांस्वव्यापारेकर्तृत्वंतदेशपाकेकर्तृत्वंविवक्षितमिति कल्पनेन्याय्यमित्यर्थः। तत्रप्रतिङाख्यसंख्यया
कर्त्रनतिक्रमेपितिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्तनोपपत्तेः कर्त्रातिक्रमहत्वाभावात्रकारकांतरसंख्याभि
धानकल्पनमित्येवं…नकोपपद्यतत्वसूचनार्थपश्चाद्याख्यायेनकारकांतरेत्क्तसंख्यायास्सदाकर्त्र
नतिक्रमेसत्योदनःपच्यतइतिप्रयोगापोगमाशंक्यवस्तुलक्षणकर्मप्राधान्यविवक्षायांस्यकर्मसंख्याभिका
नणस्यतदेतदवरूपमावाम्यामेवंपरिहर्तव्यमित्यादिवार्त्तिकोक्तत्वात्कर्मत्वयोपपत्तिमाह एवंतुसतीतिकर्त्र
न्वपनियमायोगात्तर्हिकाष्ठानिपचंतीत्यादौकरणादिसंख्योक्तिनपिन्याय्यास्यादित्याशंक्यकर्मवदकुलदा
णपाःकर्तृवद्धाशब्दलक्षणायाः प्राधान्यविवक्षायाःसंख्याव्ययकारणभूतायाःकारणादेवक्षाविरहात्र्याव
स्थायाःकारणादीनांतुनेवस्थलक्षणेत्यादिवार्त्तिकोक्तत्वात्परिहरतिनवेति। प्राधान्याभावात्कारकांतरसं
तिङाख्यसंख्याच्यपायोगात्पगमेतेनैवन्यायकर्मणएकत्वेद्वितीयैकवचनमित्येकत्वादिविशेषणानेनसं
मादिशब्दव्याख्यातःकर्मादीनांप्राधान्याभावेनानभिहितत्वविशेषणाद्वयस्याप्ययोगापत्तेरनभिहिताधिकारे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰त॰४
८०

णाभिहितत्वस्यकारकविभक्तिप्रतिबंधहेतुत्वाद्व्याख्यानायोगात्पूर्वपद्यमिमताभिहितत्वस्यकारकविभक्ति
प्रतिबंधहेतुतापिनाभिप्रेतेत्याशयेनान्यएकदेशीप्रसंगादाहतद्वेतिअनभिधानस्यसंख्याविशेषणत्वप्रश्न
पूर्वमुपपादयतिकुतइतितस्यविभक्तिवाच्यविशेषणस्यान्वयःसमत्वादितिन्यायात्तद्विशेषणत्वमुक्तमित्यर्थः
श्लोकंव्याचष्टेनहीतिएकेनैवविशेषणेनविशेष्यत्वमितिद्वितीयविशेषणेनविशेष्यत्वमितिद्वितीयविशेषणंतस्मान्वयायोग
माशंक्यपुनरपीत्फलमेतदेवदृष्टंतेनोपपादयितुमाहतथाचेतिसंख्याविशेषणत्वेनानभिहिताधिकारेव्याख्या
नुपसंहरतितस्मादितिअनिष्टापत्त्येतिव्याख्यांदूषयतिएतस्मिन्निति।संख्यामात्रविशेषणेनानभिधानेनतन्मात्रस्या
भिहितस्यव्यावृत्तेःप्रथमयाकर्मैकत्वाद्यभिधानेप्येकत्वस्यतावदभिधानान्नाभिष्टद्वितीयापत्तिरितिपरिहारं
शंकतेइति।प्रथमायांप्रयुक्तायांद्वितीयानापत्तावपिनत्रपोताअबपापत्तिर्ननिवार्यतइतिपरिहरतितदितिनके
वलमनिष्टद्वितीयापत्तिःकिंतुतृतीयानापत्तिरपीत्याह।अपिचेति।कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिनोपि ८०
कर्तृद्वितीययाकर्मैकत्वस्यैवकर्मणोप्यभिहितत्वान्प्रश्नादौद्वितीयाभावप्रसंजनंतुल्यमित्याशंकतेनन्वेतिवि
शेषणान्वयार्हत्वस्यकारकार्थविभक्त्यर्थतोक्तेः।कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिपक्षेइतिउदादिभिन्नेष्वनभिहितत्वस्या

भिहितत्वस्याभिहितपर्युदासकत्वप्राप्तौतिङादेःपुनर्वचनेनान्येनभिहितत्वस्यपर्युदासकत्वपरिसंख्यानान्द्वितीयायाअ
तिङादिभ्योन्यत्वाद्वयाभिहितानांभीष्मादिगतानांकर्मणांद्वितीयाविषयत्वपर्युदासानुपपत्तेःनद्वितीयाभावप्र
संजननंतुल्यमितिपरिहरतितेनेतिसंख्याविशेषणानभिहितत्ववादिपक्षेपियदिसंख्यातुल्यत्वेनाशंकितात्प्रत्यवतिप
र्युदासस्यापिनिषेधवत्वान्निष्फलकत्वेनसंख्यायांकृदाद्यभिहितत्वाश्रयेनयोगादनभिहितत्वस्यकृदाद्यभिहितपर्युदास
कत्वाप्राप्तेः।कृदादिविशेषणस्यपुनर्वचनत्वायोगेनपरिसंख्यानायोगापत्त्यावैयर्थ्यंपरिहरतिनी।आहभवेदिति
ङोभावनार्थंस्मृत्यभावोपभावनावाचित्वेवत्कृदादीनामस्मृतावपिसंख्यावाचितामभिप्रेत्याशंकयपूर्वापत्ती
मूर्तेभावमाख्यातेनाचष्टइतिस्मृतेर्धात्वर्थभावस्याख्यातवाच्यत्वाभ्युपगमेनापिपरिहारोक्तिरुक्तिप्रदर्शनार्थेनापीत्यर्थकंतिआदि
नामितिवाच्यव्यक्तिःकिमर्थेत्याशंकानिरासहेतूक्तिःसर्ववैषम्यमुपसंहरतितेनेतिअनिष्टापन्नानापत्त्योरुपसंहरति
अतइतिभीष्मादिभ्योद्वितीयादिप्राप्तिव्याहत्यर्थेनेकस्तानेष्टानापत्त्यसंहारानाःसूचितःपर्यनुयोगसाम्यवैषम्यो
क्त्योःनतिष्टानापत्त्याख्यपर्यनुयोगस्यसमाधानस्यसूचनार्थःस्मृत्यानिष्टापत्त्युपसंहारःअतोस्यपर्यनुयोगस्यपस्य
पत्तेच्चयसाम्याख्यातपरिहारान्ननुचेतिवार्तिकशंकितादन्यःपरिहारोभाव्यइत्याहइतीतिकर्मादिवाच्यवादिमतेनसं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४
८१

शेषसंख्यावादिमतेवानभिहितत्वस्य कर्मादिविशेषणतायामेवानिष्टापत्तीष्टानापत्त्योः परिहारः संभवति न तु संख्या
विशेषणतायामिति तावत्कर्मादिविशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारनवाच्यत्वस्सूचनायाहस्य चेति एतदेवोपपत्तिन यावद्वि
तिपरिहारार्थकर्मादिविशेषणमादमस्येति कर्मविशिष्टैकत्वादिकाद्यन्वयादिमतेकर्मादेर्विशेषणत्वाविशेषणानान्वयो
गमुक्तपरिहरति पवपि चेति परिहारोपपादनार्थसामान्ययार्थं तावदाह समासस्येहीतिवाक्यसमासस्योर्विशेषणोर्थे
घम्यंशः। अपांगीत्कार्यतां सूचयितुमाह एवं वेतिप्रकृते योजयितुमाह वाक्यस्थाश्चेति पूर्वसिद्धान्तपक्षसाधानत्व
कर्मादिविशेषणत्वेनाभिधानस्योक्तत्वादकाकारः पूर्वपक्षी सिद्धान्तेनेष्टतृतीयापत्तिं संख्यायां कस्य केवायीति
मतेचाहि प्रवर्त्ततेइत्यादिवार्त्तिकोक्तनापत्तिरक्षार्थं प्रागभावित्रोधेनाप्रसक्तामत्वादनिरुक्ता मत्वा पुनः शंकते ततश्चेति
कर्त्रादितृतीयाविधिप्रभावात्तस्यापास्तु तिज्ञातिहितत्वात्कस्योक्तेत्तृतीयाप्राप्तिरित्याशंक्य संख्यामपि धातुमित्यते
नविहितत्वस्य संख्याविशेषणत्वाभावेनाभिहिताया अपि संख्यायाः पर्युदासायोगस्तृतीयापाभिधानात्तिकोऽसन्न्यवना ८१
र्थः स्यकारः ततः संख्याविशेषणत्वाभावात्कर्मादिविशेषणेनाप्यभिहितत्वेन संख्यापर्युदासायोगादेवत्यर्थः संख्यायां का
नत्वे वेत्यादिवार्तिके निरुक्तायात्तृतीयाप्राप्तेः पुनः शंकायोगं शंकते गतार्थत्वादिति शांकेऽपणपर्युदासायोगात्कदाकस्क

कारकगतसंख्याविषयांकारककविभक्तौगतार्थत्वस्य प्रतिबंधकत्वदर्शनात्तिङाद्यभावेनात्तिप्रकारकगतसं
ख्याविषयायामतिकारकविभक्तौगतार्थत्वस्य प्रतिबंधकत्वानुमानाशयात्तत्स्यवार्त्तिकस्यापाघमीप्रादिकार
कविभक्तिभिन्नानैकांतिकत्वेनहेतुंदूषयति नेतिसंख्याविशेषणत्वेनाभिधानस्यमीप्रादिषु कारकविभक्त्यनापत्तेः
घार्थाश्री प्रादिकारकविभक्तित्वेरिष्टत्वादनैकांतिकतेत्यर्थः। इष्टप्रथमाविधानकारीरायुं हेतुरित्याह पदिवेतिप्रा
तिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्वात्प्रथमायामानर्थक्याद्गतार्थत्वाभावादिष्टविघातानापत्तिं शंकते केवले ति
तृतीयामपितर्हि प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्वोपपत्तेर्हेतोनसिद्धत्वंस्यादित्याह नेतिएवमपि प्रयनात्ते त
यायानियमोपपादितत्वादागमहिताः। अनुमानापादितेव तृतीयाप्रसंगमतिगतार्थत्वानुमानेनिरासः शंक्येतुक
र्तृकरणयोस्तृतीयेत्यागमेनत्वापादितत्वादागमविरोधेवानुमानाप्रामाण्यान्नतस्मिन्नासोपपत्तिरिति पुनःशं
काशयंपूर्वपक्षी प्रकटयति नचैवमिति अनभिहिताधिकारस्थस्योभिदधातेभिधानाव्यवरादृष्ट्यापानवाचिनः त
कार्थसमवेततात्पर्याव्यवधानानलक्षणार्थत्वादनभिहितशब्दस्यशब्दतात्पर्यविषयत्वाद्यविशेषरूपेण
नवगतत्वेष्टत्वेननभिहितविधिकानाव्येनागमेनैवतृतीयापर्युदासोपपत्तिमत्वा सिद्धांता पुनः शंकां परिहरतितस्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰ह॰४
४२

दितितात्पर्यवत्याकर्तृकर्मभावगत्कपपपादनार्थं कर्तृकर्मणोरनयोः शत्वे शब्दसंख्यान्वयायोगापत्तेः संख्यान्वयसि
द्ध्यर्थं शब्दत्वमिति शेषः पचतिपच्यते शब्दाभ्यां कर्तृकर्मणोनावृतत्वोक्तिनवाच्ययोरपि कर्तृकर्मणोः शब्दतात्पर्यविषयत्व
भवेकानकान्तरगणमपिगम्यमानत्वाविशेषेण शब्दतात्पर्यविषयत्वसंभवात्स्वविभक्तिप्रतिबंधकत्वापत्तिमाशं
क्य संख्यान्वयान्यथानुपपत्तेः शब्दतात्पर्यकल्पिकायाः कानकांतत्वे स्वभावाद्वेषम्यमाह कानकांतनाणिति कर्तृक
र्मणोरेवीख्यातान्तात्पर्यविषयतयाप्रतीतिस्तत्रिमित्तस्य संख्यान्वयेनकांतनाणामिति नियमेकोहेतुरित्याशंक्य
प्राधान्यविवक्षादेतुकत्वान्तात्पर्यस्यकानकांतनाणांवकर्मवदकस्मुलक्षणस्यप्राधान्यस्याविवक्षितत्वशाक्यत्वंनि
यमहेतुतयाकरणादीनांतुनवस्मुलक्षणनापिशब्दलक्षणप्राधान्यविवक्षास्तीत्यादिवार्तिकेनोक्तमित्याहकान
केतिनेहपच्यतइत्यादिषुभावेलकारोत्पत्तौ यात्वर्थभावनमात्रस्यविवक्षितत्वेनकर्तृकर्मणोनास्वपणाद्वात्वर्थभावन
योर्ध्वाभिधानितयाकर्तृकर्मणोगमकत्वाशंकावेयकरणेष्वयं याक्तांकर्तृकर्मणोनसाधारणपेक्षितेसमर्थनीपए
ववेषोर्थः संख्यासंबंधेकर्तृनसाधारणोऽपि ख्यर्थमिन्नुपक्रम्यासितिपत्यादिषुकारकनपेक्षणादित्यादिवाक्तिकोक्त
स्यकानकांतनख्यभिधानस्यबुद्धिस्थत्वान्नदूष्टांतेनबुद्धिस्थांकर्तृकर्मणोनभिधानोपपादनोपरिहर्तुमनुभाषतेयस्मिन्निति ४२

त्यपर्यनुयोगाभावादनेनपरिहरतितन्नेतिएकांताक्षिप्तपादन्याने कांताख्याभिनानन्यत्वर्थः श्लोकांव्याख्येयथेवेति
न्यायाद्गम्यमानत्वाभावेनकस्यपंककर्मकभात्वाधनुगृहादन्यथाभावोपपन्नेख्यभिधानेपिनाथकत्वाविघातः अर्थस्य
गम्यमानस्यावाचकत्वान्नस्यास्मकर्मकभावाघनुगृहाद्गम्यमानत्वेपिअर्थकत्वेप्यख्यभिधानतुल्यत्वेपिख्य
भिधानेपिगमकत्वाख्यभिधानेगमकत्वख्याहतिरित्याशयेनेमंशंकत्वेअर्थकत्वेप्यख्यभिधानतुल्यत्वेभिव
सुक्तादिशब्दोत्कस्यार्थाशब्दार्थानिनाम्नयाईड्यगमकत्वदर्शनात्कुत्सनरूपादिशब्दोक्तस्यत्वदर्शनादर्शनाद्यावि
शब्दविशेषपादितशक्तिविशेषवशेनैवगमकतातस्माद्यथेवशब्दानांशक्तिभेदोभिन्नप्रतिपन्नोतख्यस्वपार्थोनांल
न्यायांतनगोवनइत्याद्यकरणाकोकामभिप्रेत्यपरिहारमात्ममाहतथेति अनुग्राहकसामर्थ्यदर्शयितुमाहतत्रेतिन
कर्मकादरुपस्थिकरणासर्वस्माद्यातोःअपन्नविकरणानुपरमेणादिनःपक्रोपतेशब्दःकर्मणोनभिधानातोऽन्यस्मात्त
परःकर्मवाचिन्कपपदेसत्यभिधानस्वदमावेविवक्षावशात्कवित्कर्मणोभिधापिकविशेषाभिधापीतियथाविविच्य
तेतथागमकतापिविवेकुंशक्येत्याशयः अनुग्राहकानपेक्षायांतुतेशब्दस्यत्रिधापिदर्शनाघतेशब्दस्यवश्यपवि
करणेघात्मनेपदिषुधातुतनीयङि तीयङ् प्रत्ययेषुधातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारेयङिति पङ्प्रत्य
येषुसार्वधातुकेपिमितिपवप्रत्ययेषुकर्तुःक्यङ् सलोपश्चेतिकयङ् प्रत्ययेषुभावकर्तृकर्मसुत्रिघप्यविशेषादत्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा.त.४ धानपक्षेपि संदेह हेतुत्वंस्यादित्याह इतथाहीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निःकृष्टेर्थे निपस्पत इत्यभिधानशक्तिनिय
मस्याप्यन्वयव्यतिनियमस्यान्वयव्यतिरेकाधीनत्वोपपगमेनाव्यभिचारापेक्षत्वाद्व्यभिचारेभिधानत्वस्याप्यनु
९३ पपतेः तज्जमकत्वोपपत्यकृतिनयुक्तत्याशंकमनामाख्यातादिस्वाकल्पानुगमेसतितदर्थानुगमोदृष्टः पदवाक्या
ततास्त्रयइत्याशंकितस्यान्वयव्यतिरेकभंगस्यावकाशः पदात्मनासर्वेषुतेषु भिघतइत्यादितद्भूताधिकरणवार्त्ति
कोक्तेनपरिहारेणाभिधात्रत्वगमकत्वविषयंपत्तदयंसमर्थनीयमित्येवंपरिहारसाम्यमुपसंहरतितस्मादिति
साम्येसतिकपंवाचकपदत्यागेनगमकपक्षावधारणेत्याशंक्यकर्तृकर्मविनीभूतार्थाभिधानित्वादिभिरनुमान
विरोधायोक्तेर्हेतुभिरित्याहततश्चेति० त्र्यदामेदवर्त्तित्वादित्याभिर्वाचकत्वेहेतुभिः प्रतिसाधनत्वशंकरानि
तासाधानाभिधानहेतूनां निर्दोषतेतरेभ्योविशेषोवक्तव्यस्तावद्विशेषोनयोक्तःकृदादिष्वनभिहितशाइत्यमुख्य
त्वमभवेलक्षणत्वइत्यपरितोषात्तर्यमुख्यत्वाभ्युपगमेनपर्युदासोपपत्तिर्वक्तुमारभतेअथवेतिअहाताशयः ९३
त्पतिकथमितिगूढअहअनभमाहपर्युदस्तेतिकर्त्तनभिधानाभ्युपगमात्पर्युदास्येगंशंकतेकथमितिपारिभाषि
काभिहितत्वाशयेनपरिहरतिडेतिपारिभाषिकत्वाशयमज्ञात्वापृच्छतिकिमर्थमितिआशयप्रकाशनेनोत्तरमाह

लोतिशष्टादीनामाख्यातस्यपारिभाषिकताद्योगाशयेनलोपसूत्रंशंकतेकिमितिअज्ञाताशयःपरिहर
तियादमितिशंकिताशयंप्रकटयतिभवत्वितिशंकाशयंदृष्टविरोधेनदूषयतिकथमितिजकानलनिका
नामादेशानांकर्तृकर्मवाचित्वंवर्णानाञ्चकानचानादेशानांवाचकत्वेमिष्येलकारस्यवाचकत्वंवर्णनामा
नामादेशानांकर्तृकर्मवाचित्वंवर्णानांचकानकानादेशानांवाचकत्वेमिष्येतिद्विधादृष्टविरोधपरिहारंशंकतेनन्वितिआद्यपक्षेलक्षणदोषापत्तेर्दितीनाघपानवाचकवर्णनंयाकानलेस्वीतिद्विधादृष्टविरोधपरिहारंशंकतेनन्विति
यपक्षेचपनोक्तइत्याख्यातस्यपापत्तेःपक्षद्वयमप्ययुक्तमित्याहनेतदिभ्यापविरोधसूचनार्थश्चकारःआद्यप
क्षदूषणार्थंपूर्वार्द्धंव्याचष्टेलकारमितिद्वितीयपक्षदूषणार्थमुत्तरार्द्धंव्याचष्टेअथापीतिवस्तुतोलकारेणानभि
धीयमानत्वादादेशात्यतेःआगलकारवाच्यत्वाध्यवसानाश्रमकेस्वहानादेशान्यत्वाख्यानंनयुक्तमित्याशय
पक्षद्वयमध्यन्यतनपक्षंसंभवेद्यथोपत्तिभंगस्यापेनकर्तृकर्मणेनबोध्यतावगमान्यायविरोधापत्तेनप्यविघमा
नवाचकवर्णनंगम्यतइतिचशब्दव्याख्यार्थमाहत्विपेतिपक्षद्वयेदोषद्वयसोक्तस्योपेक्षणसमाधानमपीष्यते
नवाचकवर्णनंगम्यतइतिचशब्दव्याख्यार्थमाहत्विवेतिपक्षद्वयेदोषद्वयस्योक्तस्योपेक्षणसमाधानमपीष्यते
तेत्यस्यार्थःअतोन्यायविरोधेनकर्तृकर्मणोनादेशवाच्यत्वंस्यापप्ययोगात्लकारवाच्यत्वकर्तृकर्मवाच्यत
योर्मध्येकल्पितघोत्पारिभाषिकेकल्पनायेवाच्यत्वेस्यादेशोक्षत्रायामप्यसंभवेनेकान्ततःपारिभाषिकत्वस्याश्रयणी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰त॰४ पत्वा च्छेकानम्य तद्रूपेणाशत्वेप्यादेशरूपेण सत्त्वासंख्यो वपरूपेण व कर्तृकर्म वा विवस्याप्यौपचारिकस्य सत्वा
७४ त्वावच्यत्वस्यैव पत्रिभाषिकत्वकल्पनायाः श्रेष्ठत्वान्न तेः लंकानस्मात्तवाचकताप्रतिभाषिकस्य स्तुनत्वकर्तृकर्मणो की
यते त्वाशंकां न कार्येत्याशयेनाह न इति संख्यान्वयरूपेण वाराकात्वस्यैव वाच्यत्वम्प्यौपचारिकस्य संभवात्या निभाषिकता
नयुक्ते त्याशंक्य लकाराद्वस्तायामौपचारिकस्यापि वाच्यस्यायोगादादेशावस्थायां तत्कर्तृनेकत्वेतिपितिविशेषण
विशेष्या त्वयाप्युपगमेन कर्तृकर्मणो वाच्यसंख्याविशेषणत्वमात्रप्रतीतेर्वाच्यत्वानवाप्त्यानात्वाति भाषिकतैवयु
क्तेत्याशयेन परिहरतुमाह न हीति एतदेव मीमांसापन्नवपरेहि क्लिष्टं विवृणोतितिनेति तत्र शेषस्तत्रार्थो भवतीत्याह तेनेत
द्प्रयोजनापेक्षायां वस्वशास्त्रव्यवहारानार्थतावसापतइत्याह किंपुनरिति मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिमुपपादि
तामुपसंहरति तस्मादिति एवं च सति कर्तृत्वमभिहितत्वेनानभिहितेन पर्वति शास्त्रस्य कर्त्रिक्रियाप्रतिबंधकत्वात्कर्मण स्थानभिहि
तत्वे न पश्यते शास्त्रस्य कर्मविभक्तिप्रतिबंधकत्वादित्येवं विशिष्टस्य देतो विशेषणासिद्धयोगापत्तेः विशिष्टस्यानेकांतिक
त्वाभावान्न कश्चिद्दोषः स्यादित्याशंक्य कर्तृकरणयोस्तृतीया कर्मणि द्वितीयेत्यादि मात्रापादितस्याकारकविभक्तिप्र
गस्य पारिभाषिकेण शिष्टितत्वेनापतिबंधकत्वप्रतिहानसंभवेपि पारिभाषिकस्याशास्त्रवत्वाद्विशेषणासिद्धिरपरिह ७४

तवेतिसूत्रयितुमाहेतीति उक्तेन प्रकारेण कारकविभक्तिप्रसंगस्यापरिहृतत्वं ननु संख्यायां काककेशीत्यादि वार्त्तिकस्येति
ताविशेषणासिद्धिः परिहृतत्वर्थः चतुर्थप्रयोगस्थं तद्विशेषावबोधकत्वादिहेतुरनैकांतिकत्वेन दूषयितुमाह त्विति
तद्विशिष्टाभिधायित्वस्यात्रविवक्षितत्वं शाब्दिकं स्यादिशब्दस्याभावान्नानैकांतिकत्वमाशंक्य स्तुवत्संख्याभिधानेपिप्रत्ययप्राप्तेः
त्यविशेषाल्लकारकर्मान्वयिणो न प्रतीतिरत्वेन विशेषणत्वायोगात् अतः कर्तृगतसंख्योक्तौ यः केवलाम त इत्यादि वाक्य
केऽस्य तु विशिष्टसंख्याभिधानस्यासत्वाद्विशिष्टस्याभिधायित्वस्यासिद्धत्वापत्तेः कारकविभक्तिप्रकारकवावि
तद्विशिष्टसंख्यावाचित्वस्य च दर्शनाघघविशेषवाचित्वतया वा तिमासान्यव्याप्तिवद्व्याप्ति विशेषवाचिता तत्र हेतुर्वाच्ये
तिकृत्वा शिशुपादिशाद्वेन नैकांतिकतास्येवतद्विशेषवाचकत्वं हेतुपक्षे विवक्षितेपि न ह्यनैकांतिकत्वं सामान्यव्याप्तिवि
व च्छायां वतिङो द्रव्यविशेषकात्मकशक्तिवाचित्वेन द्रव्यवाचित्वस्यापि साध्यत्वापत्तेः पक्षस्यापि तिङः साधर्म्यमत्वान्त्राप्य
नैकांतिकतामयं तं प्रतिवक्तुमाक्षेत्याशये नपरिहर्तुमाह तेनेति पंचमप्रयोगस्थं तद्विशेषणैः संबध्यमानत्वादिति
हेतुं जातिगुणशब्दानां गौः शुक्लोरुणस्त्रीति व्यक्तिद्रव्ये विशेषणगुणलिंगान्वयिनामप्याकृतिरूपेण लिंकनात्योर्थ
ङिः द्रव्यवाचित्वनिरासादनैकांतिकत्वेन दूषयितुमाह यद्यपीति जातिगुणशब्दानां व्यक्तिद्रव्यवाचित्वात्पुरुषमात्रविकार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.२
८५

शादेइत्यविशेषणत्वेनाथ वृत्तित्वपि स्यवाचित्वाभावादनैकांतिकतामाह अपि चेति अन्यशाद्वेवान्य: नोऽहर्विशेषणत्वे क्रिया
वृत्तित्वस्यानोऽहर्वाचित्वाभावादनैकांतिकतेत्यादृतयेति पातु नः गम्यमानस्य विशेषणत्वं संबंधोपपथा धूमशाद्वाद
भेवगतस्येति वार्त्तिके गम्यमानस्य विशेषणत्वं उपानहं तोक्तासाधूमादिशाद्वस्याभादीवात्तस्याभावात्तवा स्वक्तत्वा
दिसूत्रपितुमाक्रयत्विति कर्त्रनभिधानोपपद्यतेऽन्यथा व्याचष्टे तस्मादिति कर्त्रनभिधानमुत्पादनमलक्षति
करणविनोपामिक्रमत्यर्थेनचेदिति भाष्यं व्याचष्टे तत्श्चेति इतरथेत्यादि पूर्वपक्षभाष्योक्तसिद्धांतदोषानु
भाषणार्थयत्विति भाष्यं व्याचष्टे प त्विति पुरुषः प्रत्यते व्यापार्यतेऽनुष्ठाने प्रेर्यते येनेति व्युत्पत्त्या पुरुषप्रपत्र
शादेन विधक्रि सूचनार्थाविध्यानर्थक्योक्तिः कर्मधर्मपक्षोक्त्या कर्मपुरुषपुरुषधर्मपक्षे प्यानर्थक्योक्तिः।
सूचनार्थासुद्धपुरुषार्थत्वोपसंहारः दोषपरिहारार्थतदित्यादिभवतीत्यंतं भाष्यं प्रयोजनापेक्षत्वात्सा ८५
मान्यतः किंचित्प्रत्यंगत्वेनावगतेः सत्प्रकरणेन प्रकरणं पंगतेयाप्यस्य तेन वा विहितं तं सामान्यतोगतयावग
तं भवतीत्येवं व्याख्यातुमाहतत्रेति तावन्नास्य वदनस्य प्रयोजनमपेक्षते विनाप्यपेक्ष्यमाणेन प्रयोजनेन वद
नधात्वर्थः सामान्यतोगत्वानवगमान्नप्रकरणेन क्रत्वंगं प्रतीयत इत्यर्थः — त्वं व्याचष्टे विधीति प्रकरणग्रहणे

क्ते: प्रयोगावनग्रहणसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थनेत्यक्रत्वंगत्वसिद्ध्यर्थतयां विध्यर्थव संहारार्थत स्मादिति भाष्यं
क्ते: प्रयोगावनग्रहणसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थनेत्यक्र मंत्रगत्वसिद्ध्यर्थ तयां विध्यर्थव संहारार्थत स्मादिति भाष्यं
क्ते: प्रयोगावनग्रहणसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थनेत्य क्रत्वंगत्व सिद्ध्यर्थ तयाऽऽविध्यर्थव संहारार्थत स्मादिति भाष्यं

रा.त.४ हितकत्वंगपत्तिनिमित्तकत्वार्थतया भाष्यस्थस्मार्तशब्दव्याख्या श्रौतेनैमित्तिकोक्तिः यजुर्वेदविहितक्रत्वंगप्रैषनिमि
८६ त्तस्य प्रायश्चित्तस्य कारणमित्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे स्मृतौ चेति चकारेणेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे स्मृतौ चेति चका
रेण क्रत्वंगतया विहितत्वसूचनात् स्मृतौ क्रत्वंगत्वेन विहितस्य प्रैषस्य प्रायश्चित्तत्वेन दैवान्तवदन निमित्तकार्य
मित्यर्थः। पूर्वप्रयोजनोपपादनार्थं स्मृतेश्चिन्त्यकं मूलमूलिभाव पूर्वपक्षे शुद्धपुरुषधर्मः तत्रैवं सति प्रैषेण
यत्री मस्तु चोद्दिष्टो वा पले वान्तेः पिबेदिति स्मृतिविहितं प्रायश्चित्तमित्येवं व्याख्यानमाह एवमिति स्मृत्येवनान्तरं तं
यादित्यनया निषेधार्थस्य विधेयतया पात्री मन्त्रतज्जपेदित्यनया वयज्ञांगत्वान्यपेक्षस्य निषेधातिक्रमस्य प्राय
श्चित्तनिमित्ततया तु स्मृतत्वात् स्मार्तमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः। मूलमूलिभावेप्यस्य निषेधस्य यजुर्वैदिकत्वाद्यादि
वत्तुष्टः प्राप्तः पदार्थः आर्त्तिनाशमिपादित्येतावत्त्वानिमित्तत्वसिद्धेः निमित्तविशेषणस्य यज्ञाव यत्
यत्र त्वयस्य यत्रो त्वयस्य हित्वा योगा यजुर्वेदविहितनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं स्यादित्याशंकते नचेति विशे ८६
षणाविवक्षाभ्युपगमेनैव तावत्परिहरति नेतदिति। यज्ञशब्दस्यार्त्तिविषयनिर्देशकत्वानभ्युपगमे यज्ञशब्दस्य
स्य विषयनिर्देशकत्वायोगात्साकांक्षत्वापत्तेर्यज्ञशब्दस्यैव यज्ञांगलक्षणया विषयनिर्देशकत्वावगमाद्यविः

शब्दवत्ता विवक्षितार्थतायुक्तेत्याशयेन परिहारान्तरमाह किंवेति स्वर्थं व्याचष्टे यदीति। यज्ञशब्दस्य तर्हि प्रकरणाज्ज्यो
तिष्टोमविषयत्वावगतेर्दर्शपूर्णमासांगप्रैषेनैतत्प्रायश्चित्तं युज्येतेत्याशंक्याह ज्योतिष्टोमेति निमित्तस्योद्देश्यत्वाच्च
त्तविशेषणायोगशंकां निराकर्तुमाह नत्विति। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे तस्मादिति क्रतुपुरुषधर्मविधिपूर्वपक्षेपि याज्ञवै
दिकयज्ञांगप्रैषनिमित्तप्रायश्चित्तमाम्नातं क्रतुपुरुषधर्म शुद्धक्रतुधर्मचिंतायाः किंप्रयोजनमित्याशंकते
पदात्वविहितानां निषिद्धानां च याजमानतां प्रतियजमानं वा दृष्टिं पूर्वपक्षप्रयोजनमाह नदिति कर्मव्यक्तत्वानि
धिशब्द आहतिसूचनार्थो निषेधग्रहणार्थश्चापिशब्दः सर्वशब्दः क्रत्वंतर्गतपदार्थग्रहणार्थः। श्लोकं व्याचष्टे
सर्वहीति समिदादीनामारादुपकारित्वेपि प्रयोजनाविशेषाद्दृष्टान्तमात्रत्वेनोपादानमिति सूचनार्थं तत्रेत्युक्तं नि
षेधानामननुष्ठानात्मकत्वात्कथं याजमानतेत्याशंक्योपपादयितुं प्रतिषेधेष्वपीत्युक्तं विषयविशेषोक्तेय
जमानेनात्मसंस्कारायोच्चार्यते तत्र वैकल्पिकानां प्रयोगानिभेन्यतरपक्षावधारणे कृते पक्षांतरकार्यतो क्रमात्म
कमयेकल्पिकाल्पिकाशीर्णशादिस्वरूपोच्चारणलोपे वान्यथोच्चारणात्मकं मृषात्वं सकाययजमानसंस्कारार्थोद्या
रणादन्यत्रयजमानाच्चान्येषां यथेष्टवादिनेत्युक्ते सिद्धांते सर्वत्र सर्वेषां च निषेधाद्यथायोच्चारणात्मकं मृषात्वं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा॰त॰४ सकाययजमानसंस्कारार्थोऽन्वारम्भणादन्यत्र यजमानात्वान्येषां यथेष्टं गादिति तत्फलं सिद्धान्तेन सर्वत्र सर्वेषां च निषेधा
९० दप्रधर्यादिभिरपि नान्यथा कार्यं यजमानसंस्कारार्थमपि वक्तव्ये गुणत्वेन वर्जनीयमित्याह श्रुद्धेति शुद्रक्तत्वधर्म
पत्नेकर्तुर्गुणभूतत्वाद्धि प्रसर्वव निषेधार्थोऽपि समाख्यानिकर्तृनियमोपपत्तेर्न सर्वेषां वर्जनं युक्तमित्याशंकतेन
नुवेति गुणभावेऽपि कर्तुरनपेक्षितत्वान्निपमापागमाहसत्यमिति । नन्वत्र निपातत्वेन केवलाप्रयोगित्वान्नित्यनि
षेधपदसाधुत्वार्थं लक्षणयात्वेवं निषेधप्राप्ता च पात्रकृतकत्वेर्थस्य निषेधस्य तदर्थप्राप्तिसंभवेन्नार्थप्राप्य
नपेक्षत्वेऽपि पत्रप्रकृते यथादौ कर्त्रनिति निषेध्योऽर्थः प्राप्तस्तु गाच्छ निषेधो न वार्यते समाख्ययेति युक्तं तन्नमाह श्रु
त्यैवमेतिनिषेधान्वयात्प्राक् निषेध्यस्यानुष्ठेयत्वावगमात् कर्त्रपेक्षायां समाख्यया नियमोपपत्तेस्तदनुसारान्नि
षेधनियमोऽपि सेत्स्यतीत्याशंकतेन द्वितीयषध्यन्ते शास्त्राप्रपर्यवसानात्कर्त्रपेक्षानुपपत्तेर्निषेधान्वये चानुवाद
त्वेन निषेध्यस्य श्रुतेनापि कर्त्रा विशेष्यतायोगात्समाख्यानिकेन विशेष्यता हनोत्सानितेत्याह नेन हीति । एत
देवोपसंहरति तस्मादिति क्तत्वश्रुक्तपुरुषधर्मशूद्रकृतधर्मचिन्ताप्रयोजनस्य भाष्यानुक्तस्योक्तेः नश्चिंतानर्थक्य ९०
शंकानिरासार्थता दर्शयन् सर्वत्र विधिविधिषु निषेधेषु वक्तव्यश्रुक्तपुरुषधर्मशूद्रकृतधर्मचिंताप्रयोजनं स्पष्ट

संहननमित्यस्मादस्त्रीति ॥ अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ ॥ प्रकरणस्य सर्वैः सहविवेको यत्निता मलको नान्त
तनाधिकरणे वदस्यापि प्रकरणसंगतिमाह सर्वत्रेति । तीर्थस्तेनोसाहनणे लिंगवाक्याभ्यां मंत्रोदाहनणे तुग
क्येनैवेत्यर्थः एकहैलयोदाहरणसंदेहभाष्यव्याव तत्रेति लक्षणहेत्वोः क्रियायाः इति स्मृतेर्जभायोः शान
चोदे इणत्वाख्यस्य लक्षणत्वप्रयोक्त्यान्निमित्ततां च विनोदं इणत्वयोगान्निमित्तत्वावगतिः शूद्रकृतधर्मवापवा
दत्तयोर्नतत्राधिकरणसंगतिमित्येव प्रकरणनिवेशे क्याक्त पुरुषधर्म पत्नीवच्छूद्रकृतधर्मपक्षस्या
श्रुक्तत्वसूचनाधिकारात्प्राप्तिं दर्शयितुं केमर्थ्यापेक्षायां निर्वाहिताधिकरणवत्पत्नीन चर्नीयत्वेऽभिहितेपंचा
नामपि स्वस्वापतिमाशंक्यानन्तराधिकरणेत्र यावतामेवोपन्यासादिहानुवृत्तिस्तत्किंतावदित्येतावतान्यत्वे
स्थानमंत्रोच्चारणे च प्राप्तिसूत्रेणान्यः सर्वपदार्थान्न्यत इत्याह तत्रेति । यथा हीनोपादशत्वंप्रकरणादुत्कर्षति
तथापुरुषस्थानमंत्रादित्येवं सुब्रह्मपुरुषधर्मपक्षेऽन्यार्थत्वेनाहीनवत्पुरुष इति सूत्रावयवं व्याचष्टे । यथेति
तदर्थत्वादिति सौत्रहेतुं भाष्यकृता स्थानोदाहरणस्पष्टत्वाद्व्याख्यातं स्वयं स्थानस्य मन्त्रापकर्षणात् स्वाङ्क
षोपकारमात्मार्थात्मके न लिंगेन पुरुषार्थत्वादित्येवं तावद्योजयितुमाह स्थानं तावदिति । तीर्थविशिष्टस्य स्था

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नस्य विधेयत्वाद्विशेषणांशे न पुरुषोपकाराशंकेति लिंगाविनाभिनाप्रकरणेन तु च क्रत्वर्थत्वमाशंक्य
तीर्थविशिष्टस्य सुखावहत्वाणाम्पुरुषोपकारशंक्यात्मकेन लिंगेन पुरुषार्थत्वादित्येवं योजयितुमाह।
तीर्थे तिष्ठ स्नातानामलंकृतं करत्यादिमाभोजनादि पूर्वभावित्वनियमरूपेणास्य तत्स्नानमनुष्ठानेन तीर्थनि
यममात्रविधानाज्जो जनादि पूर्वभावित्वनियमस्य च पुरुषार्थत्वायोगेन तद्विशिष्टस्य स्नानस्यापि पुरुषार्थ
त्वायोगादेतदाशंक्य विहितस्य तीर्थनियमस्यापि पुरुषार्थता न युक्तेत्याशंक्य तदर्थप्रकरणं पुरुषार्थस्यैव स्ना
नस्य ततश्च भोजनादि पूर्वभावित्वनियम उक्तेनापि स्नानेनावधानित पुरुषोपकाराख्यप्रयोजनेन चया ती
र्थनियमस्यापि पुरुषार्थता ज्ञायत इत्याह परपीति क्रियाणामन्यथा विनाकरोतिना ज्ञापनाख्यः क्रियावि
शेषो लक्ष्यते किं पुनः स्नानीर्थनियमेन पुरुषोपेक्षितं प्रयोजनं साध्यते येनास्य पुरुषार्थता स्यादाशंक्य लिंगगम्यं
पूर्वोक्तमेव तावत्प्रयोजनस्मारयति तत्रापीति। दुःखावतरणदादिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्य तत्तरणदुःखनापवि
रूपस्यावतरणसुखस्य प्रयोजनत्वेन तु स्येत नियमस्य मानात्यमात्रनिवृत्त्यर्थत्वात्तु नियमस्योद्धृतोदकादेः सुखकरस्या
प्यन्यत्वाविशेषान्निवृत्तिप्रतीतेस्तत्र तस्यार्थस्य नियमस्य पुरुषार्थता न युक्तेत्याशंक्यादृष्टं वा कल्प्यम्यप्रयोजनमाह।

८८

थापीति अनेन तीर्थस्नानस्य वाक्येन पुरुषार्थत्वावगमादिति सूत्रहेतुयोजना सूचिता। तीर्थस्नाने फलश्रुतेः फल
समर्थकत्वप्रसिद्धपर्णमप्यविकरणेनिराकरिष्यमाणत्वादयुक्तमाशंक्यास्मिन्नधिकरणे लैंगिकपुरुषार्थत्वनिरा
सति लिंगाविनाभिनाप्रकरणेन स्नानस्य क्रत्वर्थत्वेन परार्थ्यनिर्ज्ञानात्फलश्रुतेरर्थवादमात्रतामेस्यातिरहत्तलिंग
नाभिनाप्रकरणेन परार्थानिर्ज्ञानाशंकेः फलसमर्थकतानात्रिमतन्यायेन पूर्वपक्षयितुं शक्येति परिहारसूत्रेनाप्ये
दृतास्त्रिंगानुगृहीताद्वाक्यात्पुरुषसंयुक्तस्य तीर्थविशिष्टस्य स्नानस्य प्रकरणं भेदवन्मित्याह न चेति जंजप्यमानो दा
हरणेमोत्रहेतुव्याख्यार्थरूपादिति भाष्यमाख्यातस्तुत्यामंत्रोच्चारणस्य पुरुषार्थत्वावगमादित्येवमयोतया भाष्यमा
तमाख्यातेन कर्त्रनभिधानाव संक्रमात्रं नयरूपाच्छब्दसमभिव्याहृतपुरुषवाचिजंजप्यमानशब्दश्रवणस्य पुरुषप्रा
धान्येक्रत्वर्थत्वेनादृतत्वादित्येतत्क्वचित्पुरुषार्थत्वोक्त्यर्थतयाहेतुव्याख्यार्थमिति सूचयितुमाह यद्यपीति लकार
विभाविवक्षुद्धिभावपिकर्तृनीत्यस्यसंख्याविशेषणत्वनिनासोयानन्यपनेतुक्तं जंजप्यमानशब्दगुणभूतपुरुषोक्त्य
र्थसंत्वेनाविरोधसंभवे प्रकरणबाधायागात्तु पुरुषार्थत्वायोगं वक्ष्यतीति भाष्यमाशंक्य नात्रमनुष्याविधीयंतइत्यादि
नि वीताधिकरणभाष्योक्तेनन्यायेन पुंसोगुणत्वायोगमत्वायोपनिहारार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाहतेनेति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा. त. ४
८८

श्रुत्वेनाभिधानार्थं च स्वनार्थमंत्रेणाभिधानमित्युक्तं। तद्भिकाभिनिविशस्य मंत्रोच्चारणस्येत्यनेनाप्यर्थाभिधानार्थस्यैवोच्चा
रणस्य विवक्षितत्वाद विरोधः। शुद्धपुरुषार्थतायामश्रुतफलकल्पनापत्तिशंकानिरासार्थं फलमपीति भाष्यं व्याचष्टे
पुरुषेतिपूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति उत्कर्षप्रतिज्ञानं द्वास्याद्यसूत्रावयवान्त्वरूपं त्वसूत्रन
र्थो भाष्यशेषो यथाप्रकरणं भित्त्वेतित्यनेनैव व्याख्यातः॥ ॥प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत्॥
प्रकरणयुक्तस्यैव पुंसः स्नानेन मंत्रवचनेन च संस्कारो न तु पुरुषद्रव्यस्यैव प्रोक्षणादिनेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं न वेत्यादि
भाष्यं व्याचष्टे पुरुषवति लिंगवाक्यसमर्पितपुरुषसामान्याविनाभि पुरुषविशेषसमर्पकत्वेनाविनाभावात्प्र
करणस्य वा धप्रयोगसूचनार्थत्वेन तावत्प्रकरणविशेषो द्वितिसूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरं तया व्याचष्टे कुत इति प्र
करणस्य व्याकर्तृकत्वाभावाद्विशेषसमर्पकेकत्वायोगमाशंक्य प्रकृतस्य ज्ञापकाराख्यफलस्य संनिहितत्वेन
विशिष्टत्वाद्बलीयस्त्वात्तत्संभवे वीप्रकृष्टपुरुषाभिमतस्वर्गाख्यफलकल्पनानुपपत्तेन कल्पनेवानर्थक्यापत्ते ८८
र्व्यावर्तकत्वं विनापि विशेषसमर्पकत्वोपपत्त्युक्त्यर्थत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह न चेति। सूत्रवर्त्तिनी फल
श्रुतिः कल्पयितुं न युक्त इत्यत इति कनोत्तिनाकल्पनं क्रियाविशेषलक्षणार्थः। पदिकश्चित्संस्कृतमित्यनेन लिंगवाक्या

वाक्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतपुरुषसंयोगेऽपि प्रकरणाबाधं शंकेततं प्रत्याह पुरुषप्रमातेति श्रुतिनो धायेनाशं
कानिरासार्थत्वेन सोत्रहेतुव्याख्यानायाविनाधायेनाशंकार्यं न त्विति भाष्यं व्याचष्टे न त्विति। एतच्छंकानिरा
सार्थत्वेन प्रकरणविशेषोक्तिव्याख्यार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याख्यानुमानमते। सत्यमिति जन्यमानशब्दसा
णिकत्वेन व्यक्तिवाचिवादास्नेयीशब्दवच्च सर्वनामार्थवृत्तित्वाभावेन संनिहितार्थवाचित्वाभावादाम्रेडिक
रणपूर्वपक्षन्यायेन सर्वस्य व्यक्तिवाचित्वावगतेः प्रकृतशब्दो जन्यमानमात्रग्रहणे जन्यमानशब्दार्थस्य कल्पा
सिद्धिप्रकृतस्यैव पुंसः कर्तृत्वं भाष्यावीनैनैव सर्वकर्मगतत्वात्स्मृतिप्राप्तेन स्नानेनापकृष्टमलत्वाल्लिंगा
वगतमलापकर्षणार्थस्नानं प्रत्ययोग्यतामाशंक्य सर्वेषां व्यक्तीनां जन्यमानशब्दवाच्यत्वेऽपि प्रत्येककर्म
ववाच्यत्वादाने पीक्षोपादेयत्वाभावेनाग्रह्यमाणविशेषत्वाभावात्सकृतमात्रग्रहणे शब्दार्थस्यावकल्प्य लिंग
मालानां वापकृष्टानामपि पुनः प्रवृत्तिदर्शनात्संतमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितं। स्रवत्येव दिवा रात्राविति वो
क्तत्वायोग्यत्वापपत्तिमाहन हीति प्राकृतनलिकेऽजन्यमाने समस्तः शब्दार्थः प्राकरणिकेऽपि स्नानशेषिणि योग्यत्वं
ननास्ति किंत्वस्यैवेत्यर्थः। स्नानशेषिपुरुषोपलक्षणार्थः स्यात्शब्दः प्रकृतेऽपि पुंसि योग्यत्वशब्दार्थस्य कल्प

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ तस्य काण्डिनिगवाक्यप्रकरणेन स्वविषयाङ्कालनलनलक्षणबाधानापत्तावपि संकोचनलक्षणो बाधः प्रसज्ये
१०० तेत्याशंकते नन्विति व्रीहिप्रोक्षणादिवदिहापि संकोचोपपत्तिमाशंक्य पुरुषपुरुषार्थत्वेऽग्निहोत्रादिवत्साक्षात्पुरु
षोपकारित्वात्सुतरां सामर्थ्यवत्त्वोपपत्तेः पुरुषार्थतया निरानर्थक्यापत्त्याशंकाभावाद्विषयसंकोचनाया युक्त
तो क्रतुशक्तिवदर्थित्वस्याप्यधिकारेणापेक्षणादनर्थकेऽकर्मण्यधिकारानुपपत्तेन शक्यते वानर्थक्यापत्त्याप्यवि
शेषबुद्धिनिवृत्तेर्युक्तत्वात् प्रकरणावगतसन्निकृष्टक्रतूपकाराख्यफलसंभवे विप्रकृष्टफलकल्पनायो
गेन पुरुषपुरुषार्थतयामानर्थक्यापत्तिपरिहारयोगाद्व्रीहिप्रोक्षणस्य येन परिहरति एषा तावदिति वि
त्वस्यापि क्रत्वाधानायेवापेक्षणेऽप्यविदुषः सामर्थ्यस्याज्ञाने नेन्द्रियदार्ढ्यादिहेतुकशक्तिसद्भावेऽप्यधिका
रायोगात् इत्युपादानात् गृहीवाशयः प्रकरणातिरिक्तव्यावर्तकाभोगं मत्वानभ्युपगमनीयाभ्युपगमा
पत्तिं शंकते नन्विति स्वयमेव मयानभ्युपगमनीयत्वेनाभिमतमानभ्युपगमानीयप्रकरणविशेषकत्वाभ्युप १..
गमापत्तिरित्याशयेन परिहरति नैतदिति प्रयाजादिष्विव संज्ञानाभयोरपि विनियोजकमेव प्रकरणेन त
द्विशेषणत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्तं कथं भावाख्यस्य प्रकरणस्य विनियोगार्थत्वाद्विशेषकत्वायोगेनाधिकाराख्य

क्रतुप्रकरणस्याग्नेयादौ विशेषकत्वदर्शनादन्यत्र विशेषकत्वं भविष्यतीत्याशंक्योपादेयत्वादाग्नेयादेर्विशेषणत्वसंभवेऽपि
कनणस्याग्नेयादौ विशेषकत्वदर्शनादन्त्राविशेषकत्वं भविष्यतीत्याशंक्योपादेयत्वादाग्नेयादेर्विशेषणसंभवेऽपि
तन्त्रान्तर्भावे विशेषकत्वं भविष्यतीत्याशंक्य विनियोजकत्ववद्व्यावर्तकतापि स्यात्संभवतीत्या
शंक्य प्रकरणस्य कथंभाव प्रकाराकाङ्क्षारूपस्येतिकर्तव्यतापरपर्यायप्रकारस्य दृष्टेनादृष्टेन विशेष्या
दिनानन्वयादित्याह नहीति उपलभ्यमानस्योद्देश्यत्वादिविशेषणयोगेऽपि न तीत्याह्यानोक्तभावनाश्रितस्य कर्तृरूपा
द्विशेषणोपपत्तेः कथंभावाख्यस्य प्रकरणस्य विशेषणत्वायोगे माध्यन्दिनलक्षणेऽपि तु सोऽधिकाराख्यप्रकरण
गृहीतत्वापेक्षणादधिकाराख्यात्प्रकरणाद्विशेषलाभोपपत्तिमाशंक्याधिकाराख्यप्रकरणस्य वाक्यप्रा
प्यः पुरुषान्तरेभ्यो वाक्यविहितक्रियाशेषभूतपुरुषनिवर्तकविशेषणाख्यस्य व्यापारस्य वाक्येनैवेन व्याप्त
त्वात्तस्य त्वाभिमतत्वान्न प्रस्तावलक्षणाधिकाराख्यमपि प्रकरणं विशेषकं घटत इत्याहयोपीतिपूर्वस्मात्प्र
करणादस्य प्रकरणस्यान्यो हेतुः सूचनार्थो योपीतिवाधन्तरोक्तिः प्रकरणव्यापारवाधेतद्गृहीतत्वापेक्षानपुंके
त्याशंक्य विशेषकविशेषणाख्यव्यापारबाधेऽपि बुद्धिस्थापनाख्यव्यापारबाधाद्युक्तत्वसूचनार्थत्वाद्व्यापा
रोक्तेः सप्तम्यन्तयोनपेक्ष्योक्तेः प्रथमान्तपाठेऽपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षायामपि तद्यावत्तस्य वाचित्वात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

टा॰ त्ट॰ ४ प्रकरणं विशेषणमित्यर्थस्याविवक्षितत्वात् यद्यपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षा भवति तथापि तद्व्यापारवाधितैर्नैव तद्विशेषेण भव
कल्प्यत इत्येवं मेऽस्यं। युगपत्सर्वपदार्थविषयत्वात्तु प्रकरणव्यापारस्याघपदार्थादानभ्यांत्यपदार्थं पर्यंतमनुवर्तते प्रकरणगृ
१०१ हीतत्वापेक्षायास्तद्व्यापारपर्यवसाने न तत्कालत्वव्याख्यानमुक्तापदिष्टं जाग्रमानशास्त्रप्रकरणेनाप्राकरणिकाम्पुरुषा
न्ननिवर्तते कथं तर्हि प्रकृतपुरुषप्रत्यये ज्ञेयत्वेन किं त्विति भाष्यं व्याविख्यासुः प्रकृतत्वाभावेपि प्रकृतपुरुषग्रहणसिद्धे
मुपपादयति। तथा हि श्लोकं व्याचष्टे यथा हीति। नन्वित्याशंका भाष्य फलमत्वनपीति भाष्ये ल्लात्तस्योक्तत्वात्फल
कल्पनापत्तु क्व योगो ह्यर्थत्वेन व्याचष्टे। नन्विति। प्राणापाना वेवेति फलश्रुत्युदाहरणेन तीर्थमिव हीत्यस्याघु
पलक्षणादयोनिति द्विवचनोपपत्तिः नेति परिहारभाष्यं फलस्य विध्यनभ्यो न त्वार्थमुक्तमाशंक्य विधायकशब्द
स्याज्ञाज्ञातज्ञापकत्वाविरत्वात्फलज्ञापककामशब्दाभावो ह्यपर्थत्वेनव्या। दृष्टे सत्यामिति प्राणापानावेवेत्यस्याशं
तयिनासुष्टाव्यफलज्ञापकत्वा। द्विधायकानुपलंभो ह्ययोगाशंका निनासार्थयपष इति भाष्यमेतावदत्र शब्देनग
म्यते। यस्यैवं लक्षणा त्तासस्मापापश्लोकाश्रवणमिति ज्ञाकृतः क्रियते ह्ल्ह्ल्की तदर्थेति नेतच्छ्रुत्वा आहेति पर्णमय्य १०१
धिकरणभाष्येवक्ष्यमाणमुक्त्याशयत्वेन व्याचष्टे फलेति। वर्तमानोपदेशस्य प्रवृत्तप्रवर्तकत्वाभावान्नदाशयत्वे

नैवविधाकाभावोक्तिः कस्मान्नव्याख्यातेत्याशंक्याहेतनथापुनरितिफलज्ञापकत्वाभावेसत्यानर्थक्यापत्त्याशं
क्यानिनासार्थस्तावकस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे इयेति पारार्थ्यहेतुकस्यार्थवादत्वस्य तत्रवक्ष्यमाणत्वात्कामशब्दस्य
तिनिक्तेनशब्देन फलविधानाकरणस्य वक्ष्यमाणतोक्तिरमुक्तेत्याशंक्य पर्णमय्यधिकरणस्तत्र एवस्यादित्येवी
र्यकामस्य पर्णं कुर्यादित्येवमाद्यायां फलप्रधानायां श्रुतौ फलमुच्यत इतिवदता स्वतंत्रकृतौ कामदमुक्तायां श्रुतौ
फलार्थत्वस्य वक्ष्यमाणतामाह फलं त्विति। तस्मादितिमिश्रोक्तौ समसंहारं भाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्यायाहेत्याशंका
भासुद्धपुरुषार्थताभ्युपगमार्थत्वेनाभासमानं फलकल्पनायेन शुद्धपुरुषार्थत्वनिरासादायुक्तमाशंक्य
क्रान्तमुक्तपुरुषार्थत्वाभ्युपगमनार्थत्वेन व्याचष्टे आहेति दर्शपूर्णमासावेवेत्यादिभाष्यावयवपाठपूर्वं व्याच
ष्टे क इति शंकायोगमर्थं योपीहीति भाष्यं व्याचष्टे सर्वथेति। अत्रेति परिहारभाष्यं कत्वं तनेपितं स्कृतेनशुंसा क्रय
तनेप्रयोजनं कुतो नास्तीप्रश्नपूर्वं गूढमाशयं विवृणोति। कुत इति श्लोकाशयं व्याचक्षाणो नैवेति परिहारभाष्या
वयवं व्याचष्टे यदीति। निर्दोषशास्त्रोत्पन्नस्य विज्ञानस्य दोषजन्यमिथ्यात्वस्थापनलक्षणबाधायोगादित्याशंक्य
स्यावरुद्धविषये विज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंध एव शास्त्राणां बाधः कचित्साम वाधो किंस्तु ज्ञानमात्रोत्पत्त्याशयेत्यवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नोधः। प्रतिबंधप्रकाशपोह्नायामसंस्कृतेनत्विति भाष्यावयवं व्यावक्षाणः प्रकारमाह स्वाचेतिनवमेव्रीहीणांप्रोक्षतो
ति श्रुत्याद्रव्यसंयुक्तं प्रोक्षणं व्रीन्यतिधीनितिमंत्रलिंगात्संख्यायुक्तं सूर्पेण जुहोतीतिन स्थनंक्रियतइतिवाक्या
द्वेतुसंयुक्तं दोमं वत्सहोत्रापोर्णमासीमभिमृशेदितिश्रुत्याग्नेयादिसमुदायसंयुक्तमंत्रंचोदाहृत्यप्रोक्षणादयो
द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्ताअपूर्वप्रयुक्तावेतिसंदेहेद्रव्यसंख्याहेतुसमुदायंवाश्रुतिसंयोगादितिसूत्रेणश्रुतिसंयो
गात्तदुपलक्षितात्लिंगवाक्यसंयोगाच्चद्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्तत्वंपूर्वपक्षयित्वार्थोवास्यात्प्रयोजनमितरेषामचो
दनार्थस्य गुणभूतत्वादित्यनेनात्पर्थ्यमानमपूर्वंप्रयोजकं द्रव्यादिनामर्थ्यमानमपूर्वंप्रतिगुणभूततत्वाकर्ते
व्यत्वेनाचोदनादितिसिद्धांतितेभाष्यकृताश्रुत्यादिगम्यस्वरूपान्वयविकोधात्। प्रकरणिकापूर्वीयपार्थ
गमाशंक्यानर्थक्यभयाद्स्वरूपान्वयाविवक्षयापूर्वंसाधनत्वलक्षणयावस्यमाणत्वात्तेनैवन्यायेनेहाप्यपूर्व
साधनत्वलक्षणावगतेः प्रकरणंचविनाकतौकांतितत्वाभावेलक्षणायोगाक्रत्वंतत्रस्यचाप्रकृतत्वात्तति
वंधसिद्धिरितिर्थः। नेनचसंस्कृतेनतुंस्ताभाष्यंप्रयोजकमपूर्वमन्यत्रनास्तीतिभाष्ययोजनासूचिताद्युसःसा
क्षादपूर्वसाधनत्वाभावात्स्वकृतगुणघसंस्कारेप्यपूर्वभावाविशेषेनच्चितिभाष्येण शंकाचोद्यतइत्यनेनसाक्ष १०२

साधनत्वाभावेपिदर्शपूर्णमासद्वारासाधनत्वादपूर्वोत्यनुपपत्त्याशयेणपरिहृत्याहेत्यनेनक्रत्वंतरस्यापितद्विधानत्व
संभवादप्रकृतग्रहणासिद्धिरितिपुनराशंक्योच्यतेनान्यस्येत्यनेनसंस्कारस्याप्रकृतक्रत्वंतरगुणत्वायोगात्तस्य
धानत्वंसंभवतीत्याशयेनपरिहृतेपुनराहप्रकृतत्वापात्यनेनक्रत्वंतरस्येसंस्कारस्यत्यशेषित्वादपूर्वोत्पत्तिविधानत्वा
धानत्वेसंभवतीत्याशयेनपरिहृत...
योगेप्रकृतत्वाप्यशेषित्वाद्त्वायोगापत्त्याशंकितायामुच्यतेअर्थवादित्यादिनानर्थक्योपनेतिवाक्यायस्वरूप
स्पार्थत्वंबाधनप्रकरणकल्पयाप्रकृतक्रत्वेकवाक्यतयापुरुषवत्कृतस्यक्रतोरपिशेषित्वावगतेनपूर्वोत्प
त्तिविधानत्वंशेषित्वानवगतेर्ध
धारत्वासंभवात्प्रकृतेक्रतोप्रयोजनमस्तिक्रत्वंतरैकवाक्यत्वकल्पकाभावात्तुक्रत्वंतरस्यशेषित्वानवगतेर्ध
त्वायोगात्तत्प्रयोजनंनास्तीतिपरिहारोक्तोर्दृढाशयविवरणार्थत्वस्वनार्थंदृष्ययत्त्वाख्या। तस्मादितिश्रुत्
तग्रहणमित्युपसंहारभाष्यंव्याचष्टेतस्मादितिमंत्रोदाहरणेन्यायप्रवृत्यादनभाष्यस्योपलक्षणार्थत्वमानोदाह
रणेपितुल्यत्वसूचनार्थत्वानप्येतमेवन्यायमतिदिशतिएवमिति। दर्शपूर्णमासावेवकुर्वीतइत्येतत्रेत्याशंक्यापा
नेवव्यावर्त्यतइत्यादेश्चपरिहारस्यसमपादाद्याधिकरणस्थसूत्रद्वयाहृतत्वंदर्शयतिएतोचेति। स्तरयावदनंभवती
तावत्यर्थवदनमस्तुतिच्छेदितिवदेदित्यविवक्षितत्वार्थःपदार्थविधयर्थोभवेदितिपूर्वोधिकरणपूर्वपक्षभाष्योक्तायाःप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा.त.४ कारणनिरोशापत्ते विध्यानर्थक्यापत्तिशंकायास्तुल्यन्यायतयेहापि प्राप्तायाः परिहारोयानुभाषणार्थयत्विति भाष्यं

१.३ व्याचष्टेयत्विति। एवं सतीत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे तत्रेति। पूर्वाधिकरणोक्तपरिहारेण सहास्य परिहारस्य विरोधं

शंकते इहवेति। केचित्तन्मतेन पूर्वस्य परिहारस्य सत्वमाह यथा तावदिति द्वितीयस्यान्येषां मतेन सत्वमाह शंकं

त्विति पूर्वार्धं व्याचष्टे विधिस्त्विति। एकादशे सर्वांगसमुच्चयसिद्धेः सर्वेषामंगानामेकमेव कर्तृरूपकाराख्यं प्रयोजनमि

तिकल्पनया पर्यायविधानेन हेतुना विधिशब्दवाच्यस्यांगग्राम स्यैकविधिश्रुतिकत्वं वदता सूत्रकृता संवीगविधायकां

तिकल्पनया पर्यायविधानेन हेतुना विधिशब्दवाच्यस्यांगग्रामस्य प्रयोगवचनविधीयमानतां विना विध्ये

स्यैकस्य विधेर्वक्तुमशक्यत्वात् स्वात्मिकविधीनां चक्रमप्रवृत्तित्वेनांगानां प्रयोगवचनविधीयमानतां विना विध्ये

क्या योगात् प्रयोगवचनस्यैव विधित्वावगतेः स एवैकः सर्वेषामंगानां विधिरित्यर्थः न केवलं सूत्रानुसारी प्रयोगव

चनस्यैव विधित्वं किंतु युक्तत्वादपीत्याह युक्तश्चेति प्रवर्तकस्यैव विधित्वप्रसिद्धेः परिहरणीयान्यभावनायां प्रव

र्तनाशक्तेः सांगप्रधानविषयस्य प्रयोगवचनस्यैव विधितायुक्तेत्याशयः। उत्तरार्धं व्याचष्टे तस्मादिति। स्वमतेन

परिहारद्वयस्यापि सत्यमाह तत्रेति सर्वस्य तावत्स्वप्रपूर्वं साधुत्वमुपपादयति कथमिति विधित्वे सति द्वितीयो १-३

साधुत्वादित्याशयेन पृच्छत्यथेति प्रात्यात्मिकवाक्यार्थलोचनवेलायां विधित्वे सत्यपि प्रकरणकल्प्यवाक्यैकवाक्यता

पन्नं तं समस्तांगप्रधानवाक्यस्य कमा हावाक्यार्थप्रतत्यंशापरिहरणभावनाविधिवेलायामंगविधिलिङ्प्रकृतेः उवाचकिञ्चि

दशनैः प्रत्युतमसाधुतामुपसंहरन्त्यश्रुति॥ ॥व्यपदेशादपकृष्येत। अहीनस्य फलवत्त्वेनत्यो

शयेनोत्तरमाह सर्वेणाहीतिसोपपत्तिकांशेष्यस्यसाधुतामुपसंहरन्त्यश्रुति ॥ प्रकरणाद्विगतस्य बहिर्भूतस्यांगतयाद्वादशाहव्यपदेशात्प्रकीर्त

तिष्टमानंगत्वानष्टोणतामाप्ने ज्योतिष्टोमत्वाभावात् प्रकरणाद्विगतस्य बहिर्भूतस्यांगतया द्वादशाहव्यपदेशात्प्रकीर्त

नायुक्तोपकर्षः स्यादेवं वैधर्म्यान्नप्यर्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रव्याख्यायाः धर्मार्थत्वादि भाष्यं व्याचष्टे प्रकरणे इति साकल्याद

वाच्यज्योतिष्टोमांगत्वेन त्रित्वापदेशाद्भेदेन द्वादशाहव्यपदेशादित्येवमन्यथा वैधर्म्यान्नप्यर्थत्वेन व्याख्यातार्थव्यपदेशा

श्चेति भाष्यस्य पूर्वत्वान्न व्याख्यातं॥ ॥ शंयोस्तर्वपनीदानात्॥ ॥न प्रज्ञानीयादितीत्यादिशब्दार्थेनिति करणेन तस्मा

त्तत्राह्मणायावगुरेतन्निहन्यात्तलोहितं कुर्यादिति निषेधवाक्यानां गृहीतानां भाष्यकृतोक्तेति सूत्रनार्थसोत्रे शंयुशा

तदुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे शंयाविति भाष्ये कृतयुक्तपुरुषधर्मपज्ञानवगमात् केपवादत्वेनांगत्वयोगसाशंक्य

तस्मिन्नेव शुध्यक्रतुधर्मः उपयुक्तपुरुषधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति त्रीन्पक्षानाहत त्रेति। भाष्ये तर्हि किमर्थं भावे वयत्नाविं

त्याशंक्य शुध्यकृत संबंधस्यक्रतुयुक्तपुरुषधर्मसंबंधस्य च प्रकरणागम्यत्वसाम्ये नैकीकरणादित्याह तेषाम

पीति। प्रकरणादिति पूर्वपक्ष भाष्यमनारभ्य करणादेः कृतोविधानाप्रसक्ते सन्निधिपस्य क्रत्वर्थत्वायोगादयुक्तमाशं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ क्यान्न तक्रत्पुक्तमाशंक्यान्नतवर्थान्त्रमस्तक्षेपोपपादयितुमाह समस्ते नचेति आख्यातेनकर्त्रभिधानात्कृत्यविरोधसूचना
र्थासमस्तोक्तिः। अन्यइति भाष्यंप्रसक्तमनुपपादनार्थासमस्तोक्तिः। अन्यइतिभाष्यंप्रसक्तमनुपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वंव्या
१०४ ख्यातुमाह क्वचेति मस्तापिठपनिमितास्याप्यवाहा यस्मसक्तुं इं वर्त्तित्वात्क्षलष्टयापर्यस्तत्वादानन्तरान्न्नुपपत्तिसूचना
र्थश्चतुः शाद्र पूर्वस्त्रत्रस्थापकृष्येते निशाद्रानुषङ्गेणार्थन्नकस्मात्यात्रव्यवहितस्यापिकर्त्रधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थ
स्याकर्मशाद्रस्यानुषङ्गेणशंसूपक्रमेवाक्येयदकर्नेनिषेधनंतत्प्रकरणादपकृष्येत सर्वावस्थस्यदर्शपूर्णमासकर्तृत्वो
वस्थानपेक्षस्यपुंसोननकपनिहानार्थं ब्राह्मणवगोरणादीनांदानं नवडनान्निषेधादित्येवंसूत्रव्याख्यार्थमेवमितिभाष्य
मनुभाषणपूर्वंपूर्वपक्षनिराशायप्रकरणस्यवाक्यविनोधोक्त्यर्थवनन्तुप्रकरणादितिभाष्यं क्रतुपुक्तपुरुषधर्मत्वेश
कोक्तिनिरासार्थवनन्तुजनम्यमानस्येत्यादिभाष्यंसंज्ञेपव्याख्यातुंस्वयंवसर्वेभ्य[illegible]नब्राह्मणेभ्यःपतिपाल
नाख्यषन्दाभादित्येवंसूत्रंव्याख्यातुमाहतथेति। आद्यंमार्व्यावष्टेयस्नावदितिसर्वस्यपुंसोब्राह्मणवगोरण १०४
दिनिषेधासंयोगादित्येवंसर्वसंयोगोक्तिव्याख्यार्थयो ब्राह्मणायेत्यर्थवादस्तोपक्षहः पुरुषमात्रमुपादत्तइत्तु
क्तंप्रक्रतदर्शपूर्णमासयाजिपुरुषधर्मत्वेनापियक्षद्दोपपत्तेर्विध्यर्थवादसमभिव्याहारात्मकेन वाक्येनपुरुषमा

मात्रस्यनिषेधसंयोगायोगमाशंक्ययच्छंद्रोपक्रमस्थत्वादुपसंहारस्थनिषेधोऽन्तरकल्प्यप्रकरणव्यापानात्तुनो
धेनसंकोचायोगासूचनार्थस्तुत्येवेत्युक्तं। येयंब्राह्मणस्यावगोरणादिनिषेधःसस्ववाक्यस्थस्यपुंसइत्येवंचभाष्यव्या
ख्यापुरुषोक्त्यासूत्रंव्याख्याय तृतीयपादस्तावदुपेत्यक्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशंकोक्तिनिरासार्थत्वेननन्तुजनं
म्यमानस्यवेत्यादिभाष्यंव्याख्यार्थतृतीयंपादंव्याख्यातुमाहनवेतिक्रतुयुक्तपुरुषापेक्षितभोक्तृत्वयेऽपताकाना
व्यफलनिनामेनपुरुषमात्रापेक्षितत्वंकपरिहानाव्यफलोक्त्यर्थत्वेनसोत्रेपनिशाहव्याख्यासूचनार्थेननकेत्युक्तं
रोव्यवखंडनइत्येतत्वानुरूपाश्रयणेनखंडनार्थंतयादानशाद्रस्यनिषेधवाक्यस्वर्थाप्रतिषेधोक्तिः। ननकपरि
हानार्थत्वस्यसुत्तपुरुषधर्मत्वहेतुतोपपादनार्थंसवेत्याद्युक्तंसवेत्याद्युक्तंफलमस्त्विति द्विधाव्याख्यातृशतेनेत्याद्यु
क्तं। आद्यव्याख्यानेयातनानुभवनमात्मनातार्थद्वितीयेयातनानिस्तरणं। स्वयंफलस्योक्तसत्वोपपादनार्थं नि
षेधेत्याद्युक्तं भाष्योक्तानुपपत्तिसूचयितुंदंपतिवित्याद्युक्तं। कथंतर्हि भाष्यसमर्थनेत्यपेक्षायांवर्तमानकालानुपपत्त
त्तेनयोगपानुपपत्त्यभावात्तिद्धिभोक्तिःफलज्ञापिकास्त्वीत्येवंसमर्थनसूचनपूर्वंनत्रुकपानिहानार्थत्वस्यप्रभवपुरु
षधर्मत्वक्तानामुपसंहर्तुंतस्मादित्युक्तं। अवगोरणादेर्वर्तमानकालशून्येनानिष्टफलोपादानेनकामपदोक्तमनपेक्षा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा.त.४ वगोरणादिविषयनिषेधसिद्धेस्तस्य पुरुषमात्रे संभवात्तत्परिहारार्थस्य निषेधस्य पुरुषधर्मत्वमर्थः। वर्तमान
१०५ कालश्रूयतो ह्यर्था मात्रोक्तिरेव शब्देनकामपदानपेक्षितो ह्यनुपेक्षितं द्वितीयंपादं व्याचष्टे तथा चेति। सोत्र स्याप
निशा हस्य परिपालनशब्दैकदेशत्वस्य वनार्थापात्तनौक्तिः॥ ॥ प्रागपरोधान्मलवद्वाससः॥ नास्याः सत्तुपगम
ननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वशंकायोगादेवावेशं प्रुमित्यादिवचोदाहरणवाक्यशेषत्वाभावाद्यपन्यासानर्थक्यमा
शंक्यान्यार्थमप्येतदुदक्यासंभाषणनिषेधस्य पुरुषधर्मत्वज्ञानेभवत्युपयोगीति क्रत्वोदाहरणेन सहो
पन्यस्तमित्याह नास्याति। क्रतावुदक्यासंवादस्य कथंचिदप्राप्तेर्निषेधानुपपत्तेर्वाक्यस्य पुरुषनिवर्तनसामर्थ्यात्
त्मकेन लिंगेन सह प्रकरणस्य विरोधशंकायोगात्सत्त्वापकर्षणात्पुरुषोपकारसामर्थ्यात्मकलिंगवशेन
क्रत्वक्रत्वपुरुषपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकलिंगादर्शनात्तु क्रतुपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षानुपपत्तेरनंतराधिक
रणवत्क्रतुपुरुषधर्मतापवादत्वायोगात्क्रतुधर्मत्वमाशापवादत्वेव कर्त्रधिकरणानंतरं तत्र्यायमा
नाधिकरणानंतरमेवैतदधिकरणारंभापत्तेरनंतराधिकरणसंगत्ययोगमाशंक्याप्यनेधिकरणात्क्रत्वर्थसंवा १०५
दप्राप्तावपि श्रेणस्य पुंसः क्रतुकालेपि पुरुषार्थसंवादप्राप्तिसंभवात्प्राप्तिनात्यसामान्यात्मकेन निषेधस्य क्रतु

क्रतुपुरुषपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकेन लिंगेन सह प्रकरणस्य विरोधात्समावेशोपपत्तेः क्रतुपुरुषपुरुषधर्म
त्वपक्षोपि संभवतीति मूलयितुं पुरुषस्य सर्वत्र क्रतावन्यत्र वा निषेधस्य तत्र स्मृतिसामान्यार्थत्वेन तन्मूलत्वाद्वि
धिनिति विधुक्त्या क्रतुपुरुषाव्ये पुरुषस्य निषेधस्य तत्र स्मृत्या सर्वदा निषेधप्राप्तेरन्तर्ल्यार्थत्वेन च मूलमूलि
त्वायोगादनुवादत्वस्यापि संवितं भवतीत्येवमपन्यासार्थत्वेन किं मल्वकाम इति संदेहभाष्यं मलवत्त्वं सः शङ्खा
र्व्या व्यायाम हमलवद्वाससाहितिर्कि पालमिति हूवंपक्षभाष्यं निषेधादर्शपूर्णमासयोधर्मत्वेपेक्षेषे पक्षवर्णाक्यर्थ
त्वेन व्याख्यातमाह। तत्रेति प्रकरणस्याव्यास्त्रिषेधात्सा क्रतत्वात्सकारणवशादशक्यसंकोचतया पुरुषार्थ
त्वावेदकेन यच्छब्देन प्रकरणस्य ह्यविशुद्धेशान्तर्गतत्वाद्वावशाच्छक्यसंकोचतयाक्रतुपुरुषार्थत्वावेदके
नजंजम्पमानशब्देन सह तत्पस्य पुरुषोपादापकस्याभावात्क्रत्वर्थस्य संवादस्यायं निषेधः ततश्च क्रतुक
त्वर्थः यदा यथा क्रतावपरोधविधानात्सहाधिकारनिषेधे पिपत्नीयजमानसाधारणस्य धानस्य ब्राह्मणः
यत्सनुज्ञां किंतु क्रमो विनियोक्तुमशक्यत्वादनुज्ञापश्चार्थ्यसंवादप्राप्तिस्त्रया पुरुषेक्षेणादिना क्रतुपुक्त स्वक
तुपुक्तेप्यविशेषेण प्राप्तिसंभवात्कातह्निलह्नितत्वात्तु पुरुषपुरुषार्थस्य संवादस्य निषेधस्वतश्च क्रतुपुरुषपुरु

रा. त. ४ षार्थस्तूक्ते कृतावुदक्यासंवादप्राप्तिसंभवे पुरुषार्थत्वेन व्याख्यातुमारतन्नेति। प्रकरणग्राह्यविधेः स्या
त्क्रतुत्वः प्रकरणवशादुदक्यासंवादस्य तत्र पुरुषार्थत्वाभेदकेन यच्छ्देन प्रकरणग्राह्यविधुद्देशांतर्ग
१०५ तत्वाद्व्रातदशाउदक्यासंवादस्य क्रतुपुरुषार्थत्वाभेदकेन तेन तत्प्रमाणराद्देन महत्त्वस्य पुरुषोपादाय
कास्यशब्दस्याभावात्पुरुषार्थस्य संवादस्यायोग्निषेधः तत्रश्च पुरुषकातुर्थः यथायथाकृतावपरोधविधाना
त्स्राद्याधिकार निषेधेपि पत्नीयजमानसाधारणस्य वीप्त्यादेः प्रस्तुत्वांनिनाकृतो विनियोगः समुदायत्वादत
त्प्रयोगार्थसंवादप्राप्तिस्तथा पुरुषे प्रोणत्वेनाक्रतुपुक्त इव क्रतुपुक्तोप्यविशेषप्राप्तिसंभवात्कातूनि च हित
क्रतुपुक्तपुरुषार्थस्य संवादस्य निषेधस्तत्र क्रतुपुक्तपुरुषार्थस्तूक्ते कृतावुदक्यासंवादप्राप्तिसंभवे पु
रुषार्थत्वज्ञापकपुरुषनिवर्तनसामर्थ्यात्मकलिंगाभावादविरोधिना प्रकरणेन सुदकत्वर्थत्वोपपन्नावपि
क्रतुपुक्तपुरुषार्थताप्रमाणाभावादपुंसत्याशंकानिषेधस्य सातत्वात्क्रतुपुक्तपुरुषार्थत्वप्रमाणाभावेपि १०५
प्रियासंवादस्यानंदजननसामर्थ्यात्मकेन लिंगेन क्रत्वक्रतुपुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगतिसंभवात्सर्वप्रतिषेधा
पत्तिरिति विषयत्वात्तदवधारणाधीनो निर्णय इत्यामर्थ्यात्मकेन क्रतुरणवार्त्तिकाभिहितेनानंदवदनताद थ्या

वधारणाधीनविधिधैदमर्थ्या वधारणन्यायेन संवादनिषेधस्यापि क्रत्वक्रतुपुक्तसर्वपुरुषार्थोक्तानुपपत्तेर्यु
क्तामयज्ञमद्य मा ताशनि मंत्रोच्चारणलक्षणस्य यजमानकर्तृकस्य पत्नीसंवादस्य सदारप्रदर्शनार्थत्वेनयु
जमानसंस्कारार्थस्य क्रामेय ज्ञमवाणांकंचलिंगास्त्राप्तेस्त्वविषयत्वसंभवादपि निषेधस्य क्रतुपुरुषार्थतायुक्ते
त्यभिहितेनेत्यादिनोक्तमंत्रे गृह्यत उपमाक्यस्वदेवानां पत्नीरूपमाक्यधापत्निपत्न्येषतेलोको नमस्तुभ्यमा
हिंसीः सुप्रजस्त्वाय पत्नीरूपसेदिमं शाणीवाविवावाप्त्यासमदिति निवसुपुत्रास्तु स्त्रियागार्हपत्यापनिषदे
सुप्रजास्त्वाय इति मंत्रस्य पत्नीश्रयात्पत्नीत्मनि पत्नीति संवादस्याद्युर्युकर्तृकतायायजमानकर्तृकतायावानुपप
त्ते र्देवपत्न्युपस्थानार्थत्वेनवास्य यजमानपत्नीसंवादत्वायोगात्तत्वात्संवादोधर्यारिति भाष्योक्तक्रतुविनियोग्य
इत्यानुज्ञाप्रश्नार्थस्य यजमानकर्तृकस्य संवादस्यापरूप्येतिक्ता शब्दोक्तयोग समानकर्तृकापनोधविधानेन प्रा
प्यायोगात्तत्वात्ः प्रयोगरूहित्तुपनीतत्वेन मंत्रशिक्षणभाजादर्थप्राप्तस्यततावनस्य यज्ञार्विद ध्वर्युकर्तृकस्याप
निषेधोभ्युपगंतव्य इत्यापाघ हृषणाभिधानात्पत्निपत्नीति स्वयं मंत्रोपस्य पुक्तामेयज्ञमिति मंत्रोच्चारणलक्षण
स्य संवादस्यादिरित्यत्र गुणसंविज्ञानवक्रवीह्याश्रयणेन पुनः पुनः पत्नीमिथ्यानजनिताच्चामोद्रेकात्पत्नीसंवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ दप्राप्तिसूचनार्थमुक्तमेयज्ञमितिमंत्रः पत्निपत्न्येषते लोक इत्यादि नित्यमनेनोक्तम्। शुद्धपुरुषार्थस्यापि संवादस्य
१०६ कृतो कथं वित्याप्तिसंभवेत् निषेधस्य सुपापमांसभक्षणादिवत्प्रकरणात्क्रत्वर्थत्वोपपत्तेः न त्रिनामतो नमुक्त इत्याशं
क्यनेहावगोरणादिवत्प्राप्तिसंभवाभ्युपगमेन क्रत्वर्थत्वनिरासः किं तूक्ततो कथं वित्याप्तिसंभवेनेति सूचनपूर्वमुव
वद्मासः संवादविषयं यदेकमं निषेधनं तत्प्रकरणादयत्कृष्यते तत्प्रयोगारंभात्प्रागेवमन्त्रवद्मानमोपनयनात्प्रापणे
धविधानादित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे इति अपरो धविधिनाक्तत्वेनुष्ठानान्निवर्त्त
नेपिक्रतुविनियोज्यपदव्यानुज्ञाप्रश्नार्थसंवादोपयतिमाशंक्यापनो वस्य ह्याशाद्देनप्रयोगप्रागभावविधानात्सर्वस्मा
दनुष्ठानस्य च्यानुज्ञाप्रश्नादिसहितादनुष्ठानान्निवृत्तेनावगते संदर्योपि संवादेन प्राप्नोतीति परिहारार्थत्वेन मो
त्रत्राकरणाद्व्याख्यार्थं उत्तरार्धं व्याचष्टे तामितितच्छदेनानालंभुकालंभानद्वपिनासृष्टा। क्रत्वनुष्टानानोपयिक १०६
त्वेनोदयायाः क्रत्वर्थसंवादप्राप्तौ पुरुषार्थेषु पगमनादिवद्वहानेऽनुपयोगात्पुरुषार्थस्यापि संवादस्य प्राप्तिः
स्यात्प्राप्तिः स्यादित्याशंक्यानुपयोगेपि स्नानादिवत्संवादप्राप्त्युपपत्तेर्निषेधार्थवत्वोक्तया सर्वार्थव्याचष्टे पुरुषस्य संवा
दस्य प्राप्तिसंभवेपि नोदकयापि भाषितेसुरत्येवनिमित्तत्वान्निषेधानर्थक्यमाशंक्या हयदिचेत्तिरगा ज्ञानितेसमा

तिवदसंदिग्धेपि यदीतिसंदिग्धवचनं स्मृतिप्राप्तनिषेधविषयायाः श्रुतेः सदा यमर्थ उपनयनकालएवास्य प्राप्तिरित्येवं
नसंयोगेनायं नित्यानुवाद इति कर्त्तव्यविधिकानत भाष्ये वृवादत्वाभिधानात्स्मृतिमूलत्वोक्तिमस्तु क्तामाशंक्य उक्तनुयुक्तेतपु
रुषपुरुषार्थत्वेनुवादतो क्तानत शुद्धपुरुषार्थताया मित्याह न हीति शुद्धपुरुषार्थतायामितिशेषः॥ ॥ अत्र प्रतिषेधा
द्या॥ ॥ निश्चितस्तु शुद्धपुरुषार्थत्वोपगमननिषेधमाह चर्यादपि संवादनिषेधाच्छुद्धपुरुषार्थ इत्येवं सूत्रे व्याख्यातमाह
तश्चेति। अपकृष्यते तस्मिन्नुपगमस्य शुद्धपुरुषार्थत्वप्रतिज्ञार्थत्वसूचनाय अपकृष्यतेतिवाच्ये पुरुषमात्रधर्मस्तूक्त
मुपगमननिषेधवाक्यस्य संवादनिषेधवाक्यशेषत्वाभावान्कुतस्तद्दर्शनेन निर्णय इति पृच्छति कुत इति विशये प्रादर्श
नादित्यत्र संदिग्धे हि वस्तुनः प्रायेव वचननिर्णयत्वाभिधानाद वाक्यशेषत्वेपि युक्तो निर्णायकत्वेपि युक्तो निर्णायक
त्वेस्तु तन्नमाह प्रायेण वचने। अनादननिषेधस्याभ्यंजनवाक्यशेषादुपगमनविषयत्वनिर्णयो न्यथं न मम्यंजते वै इति भा
ष्यं व्याचष्टे नास्मा इति मैथुनस्याभ्यंजनशब्दवाच्यत्वाभावात्कथमस्माद्वाक्यशेषादन्नादननिषेधस्य मैथुनविषय
त्वनिर्णय इत्याशंक्याभ्यंजनशब्दपर्यायस्य संत्तणशब्दस्य मैथुने प्रयोगदर्शनादभ्यंजनशब्दस्यापि मैथुनवाचि
त्वं गम्यत इत्याह तथाहीति मैथुननिषेधस्यापि शुद्धपुरुषार्थत्वनिश्चयः कथमित्याशंक्यानिनाद्यर्थं संचेतिभाष्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुपगमनिषेधः प्रकरणेन प्रसक्तविषय इति कृत्वा प्रकरणादुत्कृष्टः पुरुषार्थ इत्येवं लक्षणाया विषयप्रस
रा.त.४ क्तिनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह नचेति पुरुषार्थस्याप्युपगमनस्य क्रतुकाले प्रिनागतः प्रसक्तिसंभवात्तद
१०७ हर्मासमे युने वर्जयेदिति विदस्यापि निषेधस्य क्रत्वर्थतोपपत्स्यत इत्याशंक्यानादहनित्यनेन क्रतुकाले ब्रह्मचर्यविधा
नात्पुरुषार्थस्याप्युपगमनस्याप्रसक्तेः सति निषेधस्य तत्कालीनत्वापेगात्क्रत्वर्थताप्युक्तेत्याह ब्रह्मचर्येति भाष्यावय
मुपपादितं संक्षेपतो व्याचष्टे तस्मादिति एवमाहुरिति भाष्यमुपगमननिषेधस्य पुरुषधर्मत्वोक्तेः प्रकृतोपयोगोक्त्यर्थ
त्वेन व्याचष्टे ततश्चेति सकलं वा भाष्यमुपगमननिषेधविषयतया पूर्वग्रंथेन व्याख्यापनेन स्वयं प्रकृतोपयोगो
क्तिः॥ ॥ अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात्॥ ॥ अस्यापि विनियोगस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थविषयत्वेनाकांक्षातः प्रकरणसं
भवेऽनारभ्याधीतेषु प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिंतायोगात्महाप्रकरणसंगतिमाशंक्य विरोधाविरो १०७
धचिंतात्वाभावेपि तत्फलभूतप्रकरणसमावेशासमावेशचिंतात्वेन प्रकरणाधीतानां वान्यत्र गमनागमनचिंता
यां कृतायां तेष्वनारभ्याधीतानां प्रकरणनिवेशानिवेशचिंताया बुद्धिस्थत्वात्प्रासंगिकत्वेन संगतिमाहेदानीमि
ति लिंगवतः शब्दस्यालिंगोक्त्याविवक्षितत्वाल्लिंगस्याप्यप्रकरणाधीतत्वोपपत्तेः अप्रकरणाधीतानां साकांक्षफल

वत्संनिध्यात्प्रकरणाभावेपि हिरण्यधारणवासःपरिधानशून्येषु कर्मसु कीदृग्धिरण्यं वासो वेत्याकांक्षणान्न
द्विशेषणत्वेन सुवर्णशोभनत्वविध्यनुपपत्तेर्वासो हिरण्यशून्येषु वर्णादिधर्मकं सद्धिरण्यं वासो वा पूर्वं साधनमित्यनाकां
क्षणान्न तत्संस्कारत्वेन धारणपरिधानविध्यनुपपत्तेः स्वतंत्रविशेषणाकांक्षाणि संस्कारानाकांक्षाणि वाक
र्माणि प्रकरणशब्देनाकांक्षात्मकदेशलक्षणयोक्तानि। प्रधानकर्मविधिपक्षे विश्वजिदादिवत्फलकल्पनापत्तावपि क्रत्व
र्थत्वपक्षेपि तस्य क्लिष्टत्वात्संस्कारकर्मविधित्वेन पूर्वपक्षे भाष्यकृता वक्ष्यमाणेपि सुवर्णोद्देशेन हिरण्योद्देशेन वा धारणविधा
वुद्देश्यस्य विशेषणायोगादन्यशब्दानर्थक्यापत्तेः परिधानस्य वासस्तुतत्वात्कारकत्वेन हेत्वापादकेन च संस्कारत्वस्य दुर्वारत्वा
द्धारणपरिधानयोः संस्कारत्वेन विध्यनुपपत्तेर्न परितोषात्त्वाभिमतं पूर्वपक्षं सूचयित्वामुदाहरणपूर्वं संदेहं तस्मा
दिति धारणसंस्कार्यस्य यथोपात्तस्य संस्कार्यत्वेन विशेषणानां कांक्षत्वात्सुवर्णत्ववर्णविशिष्टहिरण्योद्देशेन धा
रणस्य संस्कारविध्यनुपपत्तेर्हिरण्यानुवादेन सुवर्णत्वविध्यवगमात्तस्य च क्रियायामस्राप्रियमाणस्यानाकां
क्षितस्य वर्णत्वविध्ययोगात्तु वाघत्वेपि भार्यत्वविशेषणीयत्वोपपत्तेर्हिरण्यधारणस्यानुवादत्वाविरोधः वासस्सो
विशेषणकांक्षासिद्धेः क्रियापेक्षायां योग्यत्वात्तद्विधाने क्रियावगतेः कर्मस्थवासःपरिधाने शोभनत्वविध्यवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ तोधः द्विरण्यवासोत्तुवादनिराकांक्षार्थप्रधानकर्मत्वोत्कर्षाद्वविशिष्टोक्तिः धानये द्वेणवंदंडमुभेनोक्येन कुंडले
१०८ नजीर्णमलवद्वासाः भवेत्तावत्स्नातकव्रतत्वेन नित्यत्वस्मृतेः पुत्रजन्मस्मृतेः पुत्रजन्मनिमित्तवैश्वानरेष्टिव
१०९ त्फलश्रवणेपि काम्यत्वाभावो यथा नित्योक्तिः स्वाभिमतपूर्वपक्षनिराकांक्षार्थत्वेन सिद्धांतसूत्रस्थतुशब्दव्याख्या
पूर्वसिद्धांतसूत्रव्याख्यामाह तत्रेति । तद्धर्म इति तच्छब्दो हीनवस्तुपर इति नं जन्मप्रमाणाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रा
वयवं ततः प्रकरणवशेन निरस्य पुरुषार्थत्वात्प्रकरणाधीतानं जन्मप्रमाणं मंत्रोच्चारणादेरस्याप्रकरणाधी
नत्वाविशेषस्येण क्रत्वर्थत्वाभावेपि वाक्यात्प्राप्तो हिरण्यार्थत्वाख्यातः क्रत्वर्थत्वप्रमाणाभावोक्तिः धानापुरुषार्थ
ततइति सूत्रावयवं ततः प्रकरणवशेन निरस्य पुरुषपुरुषार्थत्वपरिशेषाभावादप्रक्रमाशंक्य देनप्रमपूर्वमुप १०८
पादयितुमाह कृतइति प्रकरणाधीतस्यापि पुरुषार्थत्वे फलपदकल्पना फलस्य सन्निधिः कल्पयित्वा त्वय
कल्पनात् तत्सिद्धेर्वा स्तुतेति कर्तव्यतावल्पना प्रकृतस्यापि कर्मणो श्रुवेति कर्तव्यतां तत्र कल्पनेति कल्पनागौरव १०९
प्रसंगपरिहारायैव क्रत्वर्थाभ्युपगमात्प्रकरणाधीतस्यापि कल्पनालाघवाल्लोकेनैव प्रमाणेन क्रत्वर्थत्वे भवि
ष्यतीत्याशंकानिराकांक्षार्थत्वेन धर्मलाघवमात्रस्य प्रमाणत्वे नतः प्रकरणप्रामाण्यादंगत्वास्य विशेषासिद्धिप्रसंग

दित्यकारप्रस्पेषेण वृत्त्यो सूत्रावयवं व्याख्येयं यत्र प्रकरण इति भाष्यं व्याचष्टे प्रकरणान्नानसहीति तस्मादिति लि
शंतोपसंहारभाष्यं पुरुषार्थत्वं विनासर्वविभ्यपर्यवसानान्नाक्रत्वर्थं स्यादिति तथा नापुरुषार्थत्वस्याभ्युपगमनीय
त्वात्तदसंभवे पारिशेष्यात्साक्षात्पुरुषार्थत्ववत्क्रत्वर्थत्वेन व्याचष्टे यतस्त्विति ॥ ।अदृष्टत्वानुशेषः स्यात् ।
संस्कारविधित्वशंकायोगात्तदाशयेन पूर्वपक्षयोगपि सूत्रयोजनक्रियामात्रेण संस्कारविधित्वात्कर्मांगत्व पूर्वप
क्षे सूत्रयोजनस्फोटमिति सूचनायानभिमतेपि विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षे धानरूपविधानं चाद्रव्यत्वा
त्कर्मत्वसामान्येन बुद्धिस्थस्य फलवतोग्निहोत्रादेः कर्मणोंगं स्यादित्येवं स्वयं योजयितुं संदेहकालेऽनुक्रमपिह
र्वपक्षमाह यद्यपि तावदिति शंकोत्तरत्वेनाद्रव्यत्वादिमिसूत्रावयवं योजयितुं शंकां तावदाह नन्विति नन्वो अन्यथ
विरोधादद्रव्यशब्देन कर्मोक्तिमभिप्रेत्यापनिहन्ति सत्यमिति द्रव्यशब्देन देवताया अप्युपलक्षणं द्रागमावित्यस्माद्वातो
रेवायदिति यत्प्रत्यये कृते द्रव्यशब्दप्रयुक्तं नोपगम्यत्वाद्विवोपोपचरणीयत्वादंगमादकर्मांगभूतयोर्वासोहि
योः संस्कारात्मत्वात्कर्मांगं परिधानं धारणं चेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नात्रेत्यादि भाष्यमन्यानेशाब्दे नापुत्रं सूचयय
व्याचष्टे एवं चेति यष्टव्यत्वेन पक्षलक्षणार्थत्वसूचनार्थं दाहोमोक्तिः देवतापाश्रयोपचारिकं संप्रदानत्वमभिप्रेत्यास

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

व्योक्तिश्च व्याख्यार्थासंप्रदानाभावोक्तिः संस्कारकर्मत्वपक्ष एव द्रव्यशब्देन लक्षणया द्रव्यधर्मः स्यात् तन्मोक्ते गुणक
रा.८.४ र्मवाचित्वेनाद्रव्यशब्दस्य यं व्याचष्टे अथवेति स्वाभिमतं पूर्वपक्षमाह अथवानेकार्थेति सुवर्णत्वे विधिरपेक्षितप
११० निभाषामूलसमर्पकत्वेनोपयोगाधिक्यमाह एवं चेति न च तेपि दुर्वर्णरजतापेक्षया सुवर्णत्वसंभवेप्येकजातीयस
हार्वरजतश्च शुक्तिप्रत्ययबाधापन्नदुर्वर्णरजतव्यावृत्त्युपयोगाज्जातिद्वयेपि साधारण्यापि हिरण्यशब्दस्य स
कृदुच्चरिते वास्मिन्विषये केवटस्य तरत्यन्येन न्यायेन सकृदुच्चरितस्य जातिद्वयपरत्वायोगात्का तज्जातिर्वि
वक्षिते संदेहे सुवर्णत्वविशेषणस्य तद्व्यावृत्त्यर्थत्वाच्च माहृत्तज्जातिमात्रव्यावृत्तिः साधारणेन न्यायसूचिता अ
स्मिन्पूर्वपक्षे सूत्रं योजयितुमाह। द्रव्यत्वादिति चेति भाष्यकृद्व्याख्यायामन्यतेशब्देनाशुक्तत्वस्य सूचितं प्रकटयितुमाह
यत्विति हि विधिरूढस्य द्रव्यशब्दस्यावयवयोगेन देवतावाचित्वायोगादुत्सूत्रत्वं तन्नार्थं व्याचष्टे अथवा गानामपी
ति।। ।।वेदसंयोगात्।। ।।यजुर्वेदविहितपदार्थानुष्ठानत्वाद्वेदसंयुक्तेनाध्वर्युणा प्रयोगस्याध्वर्यवसमाख्यारूप ११०
स्याकर्मांगत्वे योगापुक्तत्वादपि कर्मशेषत्वेवं संशब्दस्य वेदसंयुक्ताध्वर्युकाविधेन प्रयोगशास्त्राद्द्रव्यावस्त्रव्या
ख्यार्थमाध्वर्यवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे कर्मांगत्वे चेति धारणपरिधानानुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिपक्षे क्रियात्म

कत्वेपि यस्य धारणपरिधाने विहिते विहिते तस्यैव तद्विशेषणेपि कर्तृत्वावगतेः सुवर्णशोभनत्वयोस्य क्रियात्म
कत्वेन कर्त्रपेक्षाया एवाभावात्सामान्यायाः कर्तृनियमे व्यापारानुपपन्ने नेतत्सूत्रानर्थक्यमाशंक्य तदापि वैदिक
त्वसामान्यस्य वेदसंयोगशब्दार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याह यदीपीति वैदिकत्वसामान्योक्तेः प्रयोजनापेक्षायां वासो हि
रणयोर्लौकिकवेदसाधारण्याद्वैदिकमात्रानुवादो गशंकानिरासं प्रयोजनमाह तेनेति।। ।।द्रव्यपनत्वाच्च।। ।।
संस्कारत्वस्याद्रव्यत्वसूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वात् व्याख्यातेस्य सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशंका न केवलमयागस्य भावाद्धा
स्कारणपनिधानयोः संस्कारत्वं किंतु प्राधान्यविर्देशादपीति हेत्वंतरोक्त्यर्थत्वे तरोक्त्यर्थत्वेनापौनरुक्त्यमाह पूर्व
मिति भाष्योपन्यस्ताप्ययागादिताद्धान भिमतत्वाभोक्त्या मुख्यविधितीयोदाहरणाव्यापकत्वाडुपवयहे तु तोष्या
अन्येषां व्याख्यांशां विमूलत्वे न दूषयितुं भ्रांतिहेतुं तावदाहतत्रेति। दूषयति कृदिति संस्कारत्वसाधनद्वारा स्यहे
नोः पूर्वपक्षप्रतिज्ञाव्ययोक्त्यर्थं द्रव्यसंस्कारश्चेति भाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति।। ।।स्याद्वा संयोगवत्फलेन संबंधस्य
स्मात्कर्मेति शायन।। ।।स्याद्वेति भाष्यं सिद्धांतप्रतिज्ञार्थत्वेन फलेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं तयाभासमानमा
घसूत्रत्वेव सिद्धांतोक्तेः पुरुषार्थत्वेफलकल्पनापत्तिरशंकानिरासार्थत्वेन चेतदवयवव्याख्योपपन्ने नम्रक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४

१११

प्राशंक्यवाशाद्देनकर्मांगत्वपूर्वपक्षे येनकर्मणो देवबेमन्दशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञेवायंतइत्यादिवाक्यं मयो
गस्यध्वाविनः सुवो भवतीत्यादिवत्कर्मांव्यभिचारिणो लिंगस्यकर्मांगविधिप्रमाणस्याभावान्निनस्नेफलकल्पना
पत्तेः पुरुषार्थत्वायोगात्याशिशेष्यानुपहीतो विधिनेवकर्मांगत्वेप्रमाणमित्याशंक्य फलेनैत्यवपवेन फलकल्प
नक्लेशाभावोत्तया पुरुषार्थत्वस्योपपादायिष्यमाणत्वात्या त्रिशेष्यनिनासार्थया फलेनत्यवपवेन पुरुषार्थत्वोप
पादनाद्विवेनर्थः प्रयोजनेकर्मांगं गत्वेपिस्यात्संभवेदित्येवं व्याख्यानुमाह कर्मेतिपारुणीष्टिं प्रतिनिमित्तत्वेनोद्दिश्य
मानस्याश्वदानस्यवैदिकत्वमात्रान्येनकर्मांगस्येवनिमित्तत्वावगमादिष्टेः कर्मांगत्वे लिंगवद्धिरण्यधारणस्यापिसु
वर्णत्वप्रतिशेषित्वेनोद्दिश्यमानस्यकर्मांगस्यवशेषित्वावगमात्सुवर्णत्वस्यकर्मांगत्वलिंगत्वोपपत्तिमाशंक्यप्रति १११
गृह्णीयादित्येतेनविहितत्वोपलक्षणात्कर्मांगस्येव निमित्तस्यावगतिर्युक्ता भार्यमित्यस्यत्वविधायकत्वोपलक्षणल्ल
णत्वायोगाद्वैषम्योक्त्या हिरण्यधारणानुवादेन सुवर्णत्वविधिपक्षेवाकर्मांव्यभियारिलिंगाभावात्कर्मांगत्वानवगमे
पिसंस्कारविधिपक्षेवासोहिरण्ययोः संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्याकर्मांगत्वावगतेर्धारणपरिधानयोः कर्मांगत्वे लिं
गत्वपपत्तिरानर्थक्यापत्तिश्चाधिकेतिपरिहारसूचनार्थत्वेन सुवर्णस्योपादिनकर्मांगमित्यंतंभाष्यं व्याख्यानुमाहतेनेति लिंगा

नातञ्चइत्यादीनांचेति भाष्यस्य लिंगाभावोन्यर्थत्वं सूचितातस्मादिति भाष्यमेतिशागतो
भावपनामहितानातञ्च इत्यादीनां चेति भाष्यस्य लिंगाभावोन्यर्थत्वेन फलेनेति सूत्रवेदन
धानं पनिधानं च प्रधानकर्ममेतदेव सूत्राद्यपूर्वोक्तप्रधानकर्मत्वं तं भवो न्यर्थत्वेन फलेनेति सूत्रवेदन
ध्यारव्यार्थतया व्याख्यातं प्रधानकर्मतां वदुपपादयति। तस्मादिति कर्मनेगस्यप्रधानकर्मणः प्रयोज
नं लिनाधिष्ठायेसमाशंक्य प्रयोजनाकांक्षायां फलाश्रवणोपिभावतायाः क्षात्रिहेनकत्रीत्त्वयायोत्पुवस्तम
त्पत्रव्रीहिणेवपुरुषप्राधान्यामासात्पुरुषापेक्षितमफलेनाच्चयोवगम्यतइत्येवं तावत्फलेनेति सूत्रावयवं
घपंव्यावष्टे किंभिति। फलविशेषावगतिं विनासामान्यतोवगतस्यापि पुरुषार्थत्वस्यानिर्वाहाशंकोत्तरेनेतिताप
तमेव सूत्रावयवं पुरुषार्थत्वान्यथानुपपत्त्येत्यफलविशेषान्वयः सुकल्पइत्येवं व्याख्यातुमाह नन्विति। कर्मत्व
सामान्येनहीत्यादिः पूर्वपक्षवार्त्तिकेक्रियात्मकत्वेनवेदसंयोगसूत्रेच वेदमूलत्वेनप्रयोजनाकांक्षायां कर्मोपक्षा
पत्तस्योक्तत्वात्पुरुषार्थकर्मक्षाराविवपुरुषार्थत्वोपपत्तेः सोत्रात्पुरुषापेक्षितफलविशेषकल्पनायोगमाशं
क्यविश्वजिन्यायावगतस्यार्थवादावगतस्यवश्चात्यदुर्वर्णत्वादिः स्वरूपेणाक्रियात्मकत्वेपुत्पत्तिस्वरूपेसा
क्रियात्मकत्वाज्ञेनेवस्वरूपेणफलत्वात्स्वर्गकामादिवाक्येच वेदमूलत्वात्कर्मत्वसामान्यस्य वैदिकत्वसामान्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऽप्सतिमात्रात्पुरुषार्थत्वं संभवेत्कर्मणां तत्पुरुषार्थत्व
ग-१२.४ वैदिकत्वसामान्यस्य च कर्मफले प्रत्यक्षस्थापकत्वसाधारण्यमिति साक्षात्पुरुषार्थवादिकेन फलेनान्वय इत्येवमेतस्य त्रावप
कल्पनायोगात्कर्मोपस्थापते निवृत्तिरित्याह स्वर्गादिति भावः आकांक्षा पार्यवादिकेन फलेनान्वय इत्येवमेतस्य त्रावप
११२ वथाख्यानमनुमनेतिश्च पिबेति। न चेत्यादि भवतीत्यंतं भाष्यं रात्रिसत्राधिकरणन्यायप्राप्यत्वेन याव्यातमाहसत्य
मिवेति। चतुर्थ इति फलार्थवादभंगवत्काम्ये निनिचितिपूर्वपक्षसूत्रे विषयत्वेनोक्ते क्रतौ प्रतितिष्ठंति ह वाएते य
एतासुपर्यंतीत्याद्यर्थवादाख्यातमेव फलमात्रेयो मन्यते तत्स्यक्रियया सह गुणगुणिसंबंधनिर्देशेन तत्र समसामान्य
संबंधत्वादितिवक्ष्यतीत्यर्थः निर्देशादिति रात्रिसत्राधिकरणे सिद्धांत हेतोः प्रस्तुतोदाहरणयोयोजनार्थमन्यस्मा
संबंधत्वादिति वक्ष्यतीत्यर्थः निर्देशादिति रात्रिसत्राधिकरणोक्तसिद्धांतहेतोः प्रस्तुतोदाहरणयोर्योजनार्थमन्यस्मा
द्वेत्यादितादर्थ्याध्यवसानमित्यंतं भाष्यं प्रत्यक्षपनेोक्तौकिम्पांकु प्रकल्प्यतोक्तेत्येवं व्याचष्टे तत्र हीति तस्मादिति
सत्राद्वयस्य व्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं संयोगवदिति सूत्रावयवस्य भाष्यं व्याख्यानाय पाठ्यर्गकामादिपदसंयो ११२
गोफलान्वयावगमस्य येहापि काम्य शेषतफलान्वयावगमात्प्रधानकर्मेति न्यायनोमेने इत्येवमन्यथाव्याख्याप्र
र्थव्याख्येतस्मादिति। एतावता हेतसायुक्तो भवतीति पुरुषप्रसंबंधो दोषः कीर्त्यत इति प्रजापतिव्रताधिकरणभाष्ये दो
बोद्धव्या प्रजापतिव्रतानामकरणनिमित्तदोषपरिहारार्थत्वस्येतावता कर्मणा कृतेन सताया पेनायुक्तो भवतीति निवा

वाक्यशेषार्थाभ्युपगमनेनवक्ष्यमाणत्वात्सुवर्णवासरणवासः परिधानयोः काम्यत्वशंकानिरासस्य सूचनार्थानोपघतया
दित्यमीक्षेतेनादि प्रजापतिव्रतविषयत्वेन संयोगदृष्टांतोक्तिरितक्ष्यांतरन्यात्तेन सूचयितुमाह तथा चेति॥ ॥ शेषो प्रक
रणोऽविशेषात्कर्मणां॥ ॥प्रकरणाधीतानां चादर्शपसत्वादीनामन्यत्रगमनागमनचिंतायां कृपायामन्यत्राधीतानां
सुवर्णधारणादीनां तद्वेपनीत्येन बुद्धिस्थानां प्रकरणानि वेशानिवेशविचाने प्रसंगात्कृतेतदनुप्रसंगेनास्याश्चिंतायाः
संगतिसूचनार्थं तथा शेषत्वं त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह हेति धारणपरिधानयोः फलपरवाक्यशेषप्रसमधिकाहारलज्ञ
णाद्वाक्यात्पुरुषार्थत्वे प्रत्यादितेवाक्यावगतविसाधानकर्मात्वानां जयाहोमादीनां तद्वेपनीत्येन बुद्धिस्थानां सर्वद्व
साधनकर्मात्वं च प्रधानसादेश्यसामर्थ्यलक्षणकालिंगादाहवनीयसाध्यदर्शपूर्णमासकर्मार्थत्वमिति विशेषचिंताप्रसं
गादवतनतीत्याशयः प्रकरणाधीनो वाक्यात्कर्मशेषो वगतः सादिशेषाभावात्सर्वकर्मशेष इत्येवं पूर्वपक्ष
त्र व्याख्यार्थं किं तावदिति भाष्यं होमानामाहवनीयसाध्यत्वेनाहवनीयसाध्येषु कर्मसु प्रधानसादेश्यसंभवा
त्प्रधानसादेश्यसामर्थ्यलक्षणेन लिंगेन वा वचनं वाधित्वाहवनीयसाध्यकर्मार्थत्वावगते संयुक्तमात्रं क्यानाहवनी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

साध्यकर्म देशेऽशमानुत्तो येनाहवनीयनयना त्र्यवानामादेशोपपत्तेः लिंगाविनो योक्तोपपत्तेरिति पूर्वपक्षे लिंगावि
रा.त.४ साध्यकर्म देशेऽशमानुत्तो येनाहवनीयनयना ... दीन्याहवनीयेवर्थतइत्यादिभिर्वंशमाघ्यावगतत्व
नोथेविधेर्दिकत्वामामान्यावैदिककर्ममात्रार्थत्वावगतेर्न वक्ष्याद्यादीन्याहवनीयेवर्थतइत्यादि ... स्त्रमागत्वा
११२ घ्यादिलौकिककर्मार्थ पूर्वपक्षायोगशंकानिरासेवैदिकत्वसामान्यस्यासन्निधानापत्तेर्यायपंचमस्थानास्यत्रमागत्वा
घ्याकथविनो येप्रामाण्यायोगा शायेन पूर्वमा मनकर्मत्वाविशेषादित्यविशेषोक्त्यासूचिते तथापि लौकिकानां दृष्टार्थत्वे
नादृष्टार्थागानाकांभात्वाददृष्टोपकारजननसामर्थ्यलक्षणे लिंगे नादृष्टार्थकर्ममात्रांगत्वावगतेर्वाक्यवाधमाशं
क्यदृष्टार्थकृष्यादिनेववैश्यो धनमर्जयेदित्याद्युपायनियमादृष्टार्थवाऽदृष्टार्थागाकांक्षोपपत्तेर्हिरण्यादिकं पि
कर्मांगिकानये सु नस्मात्कोपिकर्मणांप्रत्यांशेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवीयं वलिंहरेदित्यादिवदृष्टार्थागयहणेपिलिं
गाविनो यस्सूचनार्थमीत्यदितिलिंगाविहितत्वेन कृष्याद्युपलक्षणं वक्तुमृद्धिमिलेदिति लिंङ्गतेनैवसमनंतराद्धोधा ११२
ख्यातः। अंगगुणविनोऽन्यायेनाहवनीयत्यागशंकात्वाहवनीयसाध्येषु कर्मस्वेतेषु एषसंभवेनेषुणापादकांग
त्यागाक्षेपादयुक्तेतिसूचयितुमाहतेनेतिजयादिमंत्रकानां होमानामफलत्वेनांगानपेक्षत्वात्फलवरखेव कर्मघाह

वनीयविध्यवगतेराहवनीयत्यागोपपत्तिमाशंक्यमात्रात्फलाभावेपिफलवत्कर्मांगत्वात्प्रयोजकत्वोपपत्त्याशयेनप
वनीयविध्यवगतेराहवनीयत्यागोपपत्तिमाशंक्य ... नाहवनीयान्कुर्यादित्याशंनयाग्निहोत्रा
दिहनतिनवेति अनाहिताग्नेरनाहवनीयेजयादिहोमापत्तेर्नाहिताग्निरप्यनाहवनीयान्कुर्यादित्याशंनयाग्निहोत्रा
दिवजयादीनामप्यनाहिताग्नेरभावादाहवनीयपक्षपेक्ष्यानवगतेस्त्र्यागायोगं अनुवन्पूर्वपक्षमुपसंहरतितेनेति
लौकिकस्यापिकर्मणो नियमादृष्टायादृष्टार्थागाकांक्षोपपत्तिसूचनार्थवर्णव्यवस्थया कृष्यादर्जनोपायनियमविधिं
बुधिस्थीकर्तुं वर्णानुसृत्योक्तिः। अनारभ्यवादसंकोचापत्याभिप्रेतायोगमाहेवंचेतिप्रकृत्यर्थत्वेनानारभ्यवादानांसंको
चापुत्ताएवेत्याशंक्याहनचेतिसर्वेषामनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वेन्यायसिद्धयत्वाभ्युपगमेपि विकृतिवर्जनहेतोःपो
नरुक्त्यापत्तेः कृष्यादिधर्मावानवर्जतेयुक्तमित्याहकामंवेति॥ ॥होमास्तुव्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयेसंयोगात् ... य
मात। यस्मादेतेजयादयोकृत्यर्थत्वेन पूर्वमुक्तास्तथाहत्यर्थतुशास्त्र्यात्पूर्वसूत्रेष्य।त्यायंनवेतिभाष्ययारदृष्टे
व्यवतिष्ठेरन्। स्थितिवाक्यासर्वकर्मांगतयाभ्युपमानानायां कुतः प्रमाणाद्यथकस्त्रिवित्तद्वर्त्तत्वप्रश्नानसादेरपसामर्थ्य
लक्षणलिंगाद्यवस्थाप्रमाणमाहकुतइतिकृष्यादोभूम्यादेदेशास्त्याविहितत्वेनाप्यप्राप्तत्वेप्यनंगत्वात्प्रयोग
लक्षणलिंगाद्यवस्थाप्रमाणमाह ... मात्रकप्रयोगाभ्रंतदेशानो अत्रयोग
वचनयरणानुपपत्तेः प्रयोगवचनाग्धीनांगाप्रधानैकदेशत्वात्सिद्धिमाशंक्य प्रयोगाभ्रंतदेशानोअत्रयोग
वचनयरणानुपपत्तेः प्रयोगवचनाग्धीनांगाप्रधानैकदेशत्वात् ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ विध्ययोगादवश्यापेक्षितात्यदेशादेर्दृष्टार्थत्वादविहितस्यापि लिंगानां त्यागात्तेद्ध्यार्ह्तनोपायनियमार्थेहि
ष्यादिप्रयोगवाक्येयरुणोपपत्तेः कृष्यादावप्यप्रधानैकदेशत्वसिद्धि सूक्तार्थानित्याकि। अन्नाद्दतावद्याव
११४ हिकर्षणमितिश्चाहवनीयत्यागेनपनाभिमतपूर्वपक्षनिरासायाहवनीयेन्तुकृत्यादितिपूर्वपूर्वपक्षवार्तिकंग
गुणविनोक्षन्यभ्येनाहवनीयत्याशंकानिराहे स्मसूचितस्यापप्तिवैषामितिवक्ष्यमाणेयुक्त्यानुसंधानार्थस्
सूचनायैकांतेनेत्युक्तोपदाहोमादिवदाहवनीयत्यागेप्यवैगुण्योपपत्तिशंकानिरासयाविहितेत्युक्तदेशत्याप्य
भ्यूयादेःप्रधानोपकारसामर्थ्यसद्भावेनप्रधानमादेश्यस्यापकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाभा
व्यवसायादेःप्रधानोपकारसामर्थ्यसद्भावेनप्रधानमादेश्यस्यापकानसामर्थ्योपादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाभा
ल्लिंगत्वानुपपत्तेर्यक्षाप्रमाणत्वायोगशंकामवष्टंभ्येनवर्ततीत्यादविहितवेदेश्यविध्यभावाद्वर्हिर्लवनादिवन्नसं
स्कारकर्मत्वाभावेनसंस्कार्यद्रव्यदेशत्वाभ्यातिनैनाकांक्षाहेतुकप्रधानदेशाग्रहणाद्योगाद्विविनावेदेश्यस्य ११४
वैगुण्यजनकात्वापत्तेःमादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाल्लिंगत्वोपपत्तिसूचनेननि
नस्यन्ह्स्तीर्ह्यतिनेकमुखेनुच्यावदेहितवेतिकपादैःशास्यागत्वविध्यन्यथानुपपत्त्यावेदेश्यान्यनुज्ञानावगतः
प्रधानमादेश्याखानुगुणभावेनवैगुण्येसत्यपिप्रधानोपकाराख्यफलदातृत्वाश्यमात्मादेश्यस्योपकानसामर्थ्यापादकत्वनिमि

तत्सामर्थ्यरूपत्वाज्जपस्य शंकेत्याशंक्येजयादीनां वैगुण्यानापादकाग्निहोत्रादिविषयांतरसंभवे वैगुण्यापादकत्वस्या
तासामर्थ्यरूपतानुक्तेत्याशंक्येजयादीनांवैगुण्यनापादकाग्निहोत्रादिविषयेऽपि कस्यचिदर्थस्यापत्यभावात्मादेश्यविनोपकाराख्यफलदातात्वकल्पना
दिविषयत्वेऽध्यभावागमाद्देदेश्यान्यनुज्ञावाल्यकार्थ्यापत्यभावात्मादेश्यविनोपकारख्यफलदातात्वकल्पना
योगेनपरिहरतिश्रुतिरिचेति। अतःसामर्थ्याभावेनानाहितास्यादिविषयत्वनिष्टत्तिवत्कृष्यादिविषयनिष्टत्तिनपि
युक्तेत्युपसंहरतिअतइति। आहवनीयस्यकृष्यादिदेशनयनेनजपादैःप्रधानमादेश्यापपत्तिपूर्वपक्षोक्तामं
नुभाष्यतेनन्विति। आहवनीयदेशे विलसत्यायतनादहिःपातेनाहवनीयनाशापत्तेस्तद्देशविलेखनाद्यक
र्षणयोगाद्विलेखनंकृत्वाहवनीत्रेपेतविलेखनदेशानाविदानगणख्यानांभेदात्मातिविदानणमाहत्यापत्तेः
मकृतोमात्यविहितस्याशंक्याआहत्यापत्तिनाहत्यम्युपगमेविहानगणस्यविलेखनदेशाश्रिताहवनीयदेशत्व
मात्रशिद्धेःकृष्यादिदेशाहवनीयनयनेपिमादेश्यासिद्धिरितिपरिहरतिनेतिहोमोक्तिविरोधपरार्थत्वश
कानिरासार्थंहित्वर्थत्वेनव्याचष्टेहोमास्त्विति॥ ॥शेषस्थसमाख्यानात्॥ ॥इतश्चेत्यादिभाष्यसनापि(व्या)नु
ग्रहायापिवैदिकानामेवजननार्थत्वेनभासमानैर्वैदिकानामेवेत्यध्याहारापत्तेःसमाख्याबाधेनिवकानोत्कर्षा
पत्तेश्चापुक्तमाशंक्यतात्पर्यमात्रेणाक्षर्थत्वेनव्याचष्टे इतश्चेतिव्यतिनेकमुखेनसूत्रतात्पर्यार्थमर्थकर्षणादि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा॰ट॰४
११५

तिभाष्यं कृष्यादिषु धर्यो न भावेन तत्कानाजयादिषु भावाद्दत्विगुपादानार्थयोः श्रवणनगमनयोर्जपाद्य
र्थत्वेनानुपदेशाद्दर्विहोमत्वेन वा पूर्वत्वादिति देशतोऽप्यप्राप्तेर्जपाद्यर्थवरणाद्यभ्युपगमेवकर्षणादिष्वा
भावनांगप्रधानयोः कर्तृभेदापत्तेः तत्सन्निहितायां धर्यो जपादिष्वप्यभावादित्येवं व्याचष्टे कृष्यादीनां त्वि
तिमभ्युपकल्प्य तद्वरणादीनां सिद्धिवक्तव्यं च न सूत्रयोजना कीदृशीत्यपेक्षायां तद्वायोजयन्निति तेनेतिसू
त्राव्याख्यानाद्याधर्युणा जपादिकार्यमिति जपादिविधिवाक्यस्यशेषोऽवगतः सोऽपि यत्नच्छायामनुष्ठास्यते
त्याद्यायोजना समाख्यानाद्याधर्युर्जपादिशेषोऽवगत इति द्वितीया॥ ॥दोषात्विष्टिर्लौकिके स्याच्छा
स्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात्॥ ॥लौकिकवैदिकनिमित्तचिंतायाः क्रत्वपुरुषार्थत्वचिंताफलत्वाच्छ
ब्दकरणसंगत्योः संभवेऽपि सर्वा सर्वकर्मांगत्वचिंतात्वाभावादनंतराधिकरणासंगतिमाशंक्य प्रासंगिकत्वे
नसंगेति। निमित्तस्य तत्सत्वस्याभावाद् श्वदानस्य निमित्तत्वासिद्धेर्विशेषविज्ञानायोगमाशंक्य याचच्छद्देनना
न्यतः प्राप्यासंख्ययाविधेयेष्टिसंख्योपलक्षणभूतपादानावयिनामश्वानां विशेष्यत्वावगतेः सोमावानिय
तसंख्यात्वाद्यावंत्यश्वदानानि तावतीरिष्टीः कुर्यादिति वाक्यार्थपते निमित्तत्वाभावे वाश्वदानानामिष्टिप्रतिशो ११५

पित्वेऽप्येकदेशकालकर्तृत्वात्तंत्रेणोपकारसिद्धेन श्वसंख्येयेष्टिसंख्योपलक्षणायोगप्रसंगान्निमित्तत्वसि
द्धिमाह तत्रेति अथ तो भयत्रापि दातुनिष्टिरिति वार्त्तिके दानस्यैव निमित्तत्वमंगीकृत्य पूर्वपक्षसिद्धांतपक्षयोर्व
क्ष्यमाणत्वादोषवान्योऽश्वप्रतिग्रह इत्येवपंताः प्रतिग्रहोऽपादानलक्षणार्थाः वैदिकाश्वदाननिमित्तपक्षे
कथं विवुद्धिस्तु कत्वर्थत्वसंभवेनात्मतावुद्धिस्तु स्वर्गकल्पनापादकपुरुषार्थत्वायोगाल्लौकिकपक्षे कथं स्वर्ग
योनत्वं नावुद्धिस्तु त्वसाम्येऽपि साम्येऽपि सान्नात्समीहितत्वेन स्वर्गस्यैव कल्प्यत्वाक्रत्वर्थत्वानुपपत्तेर्वैरूप्य
भयेनात्वदानमात्रनिमित्तपक्षं भाष्यकृतोपेक्षितमपि संदाय्याश्रुपिशंकानिराकार्यत्वात्सोत्रेणवत्तशब्देन
निरासोपपत्तेर्निराकर्तृं त्रिधा संदेह तदितिकः पुनरिति लोकइत्युक्तं न भाष्यं व्याचष्टे इतनइति। स्वमतेनाविरो
धपक्षनिरासार्थत्वेन तुशब्दं व्याख्यातं तदुपन्यासपूर्वं सोऽत्र पूर्वपक्षं गृह्णातिकिमिति भाष्यमनुसंदधानालौ
किकेष्टिफलं कल्प्यमिति सिद्धांतभाष्यवक्ष्यमाणस्यापि हेतोरुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे भाष्येति आधंहेतुं
विवृणोति नैमित्तिकं हीति द्वितीयं विवृणोति फलं चेति। इत्यादिभाष्यसिद्धांतनिरासार्थत्वेन तुशब्दं व्याख्या
पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थत्वेन व्याचष्टे शतीति दोषो हीतिभाष्येणेष्टिनिघात्योदोषः स्वमतइत्यध्याहारेण है

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा·त·४
१२६

दोषनिर्घातार्थत्वादित्येवं सूत्रादित्येवं सूत्रादिति दोषावयवेवं व्याख्यायमानेऽपि च दोषनिर्घातार्थत्वेऽपि वैदिक
त्वाविनोधशंका। निनामार्थत्वेनापि लौकिक एव दोषसद्भावादित्येवमाह त्यायमेवावयवः स चेत्यादिभाष्येण
व्याख्यात इति सूत्रयन्सूत्रशेषं प्रतिज्ञापयादर्थत्वेन व्याचष्टे कुत इति जलौद नाव्यवहारात्मकस्य दोषस्यात
पलक्षितविनोधमाशंकयावृणोतीति स्मृत्यर्थापापकावित्वेन करणशादंवा संज्ञाणोनिषेधाभावेनानपेक्षित दो
षोक्तौ तात्पर्यायोगाद्वा स्मृत्यदोषमभावेषाप्राप्त्योनुपपत्तेः प्रत्यक्षादिना च दोषानवगतेः पापस्याप्ययोगमाशं
क्यतिमित्तव्यवस्थामित्येदोषोक्तौ तात्पर्यं परिसूत्रयितुमाह वक्रणोवा शतेदोषोक्तौ लौकिकविषयत्वोज्ञानानि
मित्तव्यवस्थापकत्वयोगशंका निनामार्थसवार्यमिति भाष्यशाभावेनानुवादायोगाद युक्तमाशंक्य न केवलमि
णोददातीति निषेधादोषप्राप्ति सूत्रवनेनोपपादयितुमाह तदपि चेति। अनुवादत्वेनार्थवत्वाधानैष्योक्तत्वमाह
यदि हीति निषेधस्यायोगेनानुवादासुपपादयितुमाह न त्विति फलत्वाता पायाविलेप त्वेपि तत्त्वयामविधिर्मं १२६
विधिर्मं विष्यतीत्याशंक्याह नचेति वाक्यार्थं तन्निमित्तस्याश्वदानस्य फलापेक्षायामज्ञातफलज्ञापनाको
यं विधिर्मं विष्यतीत्याशंक्याह न त्वस्य निषेधस्येहाबुद्धिष्ठत्वात्फलापेक्षास्तीत्याशयेन परिहरति न चे

हेतिन केवलमभिधेयत्वादनपेक्षितत्वाच्च पापप्रहणं नाविधीयते किं तु निमित्तेनेपि निकाव्ययमात्रेत कीर्त्यनोप
हे तिन केवलमभिधेयत्वादनपेक्षितत्वाच्च पापप्रहणं ...
ज्ञयादपीत्याह निमित्तेति दोषस्याप्रत्यक्षत्वेन कीर्तिशालमशाक्यत्वाघत्रदोषसद्भावानुवाद इत्युक्तमाशं
क्यदोषनिषेधयोरत्यंताविनाभावाधत्र निषेधस्तत्र दोषस्याभावात्तेन स्तयि तुमाह तस्मादिति सनद
तेलोकिको भवतीति प्राप्तत्वात्तत्रैवोपपद्यतेनुवाद इति धानार्थसत्वलौकिक इत्यभिभाष्यसचदोषो लोकि
कोऽतत्र सूत्रैवदोषो भवतात्यत्राह तिनापूर्वशतमाहस्मचेति। दाननिषेधमात्रस्यानन्यसनीयत्वेपि प्रतिग्रह
विषयत्वेपि स्वर्गपक्षोपपत्तिस्त्वनार्थविकल्पितस्यकरणसमास्नानात्तत्यकरणाम्नातसर्वश्वदानवाक्येषु दोषत्वेनाप
र्युदासत्वोपपत्तेर्नस्यलौकिकारतदाननिषेधस्त्वायोगमाशंक्यगुणताक्यन्नामन्योन्याश्रयायोगाल्लौकिक
दाननिषयत्वे स्वदोलत्वाक्यशेषत्वात्तत्फलत्वधर्मत्वप्राप्त्यादिनिमित्तप्रामाण्यदाननिषेधस्य विकल्पानापत्तेः प
र्युदासत्वापायोगं लौकिकस्य प्रतिषेधस्त्यनेतेनमस्त्वितमसंभवत्यर्युदासप्रतिग्रहनिषेधमाह स्वर्येण प्रदर्शितं
वाक्यद्वयोपन्यासः। एतदंतेन ग्रंथेन श्लोकस्य द्वितीयपादं व्याख्याय शंकोत्तरत्वेनोत्तरार्धं व्याख्यातुमाह न वि
ति। दोषसंयोगादिति भाष्यमितिकरणस्यापकर्षं कृत्वा हेत्वर्थत्वमिष्टिपनामप्रवित्वितं त्रेणांगीकृत्य दोषानुवाद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ स्य लौकिकविषयत्वाद्धेतोरिष्टिदोषसंयुक्तत्वाल्लौकिक एव गम्यत इत्येवं स्यात्तमाह । तस्येति । आहेति

११० शंकाभाष्यस्या वष्टेन त्विति उच्यत इत्यादि पनिहानभाष्यं व्यावष्टे उच्यत इति दोषस्य फलस्यायोगस्य निर्घातं पुरु
षोपयिकत्वाक्षिप्यत्वया हि मन्यतेपि प्रमाणस्यापतेय त्वस्वरूपेण विधेये स्यात्स्वकर्मत्वयोरुक्ते दृष्टे दोषनिर्घातार्था
तार्थत्वे समर्थितेपि दानसामान्यस्य निमित्तत्वेन ग्रहणं वैदिकेपि निर्दोषप्राप्तायाः इष्टे दोषनिर्घातार्थत्वायागा
त्यानर्थत्वात्तेः सामर्थ्याल्लौकिकविषयनियमायोगमाशंक्य लौकिके न दोषार्थत्वं वाचितत्वं सूचनार्थं व्याख्यातं तथाभाष्ये
योजयति एतदिति । स वेति भाष्योक्तं लौकिकस्य दानं दोषेण दुष्टतां न वैदिकस्य भाष्योक्तं वैदिकस्य निमित्तस्य दा
नात्मकत्वेनादुष्टतां लौकिकवैदिकनिमित्तसाम्येन दूषयितुमाह यत्त्विति लौकिके शब्दप्रतिग्रहे भवतीति यदु
क्तं तद्वैदिकेप्यविशिष्टमिति सूचनार्थं पुनश्चेत्युक्तं भाष्यस्य हेतुकर्तृत्वं व्याख्यातं दानुरित्युक्तं एतदेव विशि ११०
ष्टेति तथा हीति वैदिकस्य दानस्य पात्रेनादुष्टतायाः साम्यो त्यर्थ स्वर्गादिफलवत्पदीति क्रयाद्युपयाजनादेवदोषो
नाशश्च प्रतिग्रहाद्वैदिकेष्टतित्वादस्य प्रतिग्रहस्येति दुष्टीकयोः क्रयाद्युक्त्वा वैदिके प्रतिग्रहनिमित्तयायोगमाशंक्याप्रति
याच्यमर्नगीकार्यं यो जनं यस्य तस्माद्याजनं प्रतिग्रहं तोऽगीकुर्वतपाप्यमपाप्यजननानिमित्तमस्तीति योग्यत्वा

प्रतिग्रहे यत्र ह्लातिप्रतं वरणमाप्य याज्यकानिमित्तं ग्रह्लातीति प्रत्यर्गमित्याभाष्यं कृतो क्तमिति सूचनाय याज्याजन
प्रतिग्रहे यत्र ह्लातिप्रतं वरणमाप्य याज्यकानिमित्तं यद्वानंतरे व निमित्तमित्युक्तो दानस्य निषेधेपि
निमित्तोक्तिः दोषरहितं यद्दानं तन्निमित्तं यद्युच्यते त्यर्थः । लौकिकेपि दोषरहितं यद्दानंतरे व निमित्तमित्युक्तो दानस्य निषेधेपि
प्रतिग्रहीतुर्दोषोत्पादकत्वान्निषेधे प्रतिग्रहे प्रयोजकहेतुत्वाद्ब्राह्मणस्य हत्यादिप्रयोजकं व्यापाद्य दुष्टत्वं भविष्यतीत्याशंक्य
लौकिकस्यापि दानस्य विहितत्वेन वैषम्यसूचनार्थं दातुर्व्यापादनस्य दानस्य प्रतिग्रहीतृदोषकारणदुष्टादित्युक्तं
लौकिकस्य प्रतिग्रहस्य दातृदोषेण दुष्टतायाः साम्योक्त्यर्थं पुनर्नादेयाव दृष्ययेति वैदिकनिमित्तपक्षे कर्मांगत्वात्तव
गतेर्वाक्यस्य नसभंगहेत्वभावेन प्रतिग्रहीतुरेवेष्यव गमादित्याशंक्यं स्तुवर्णाधानेण वैदिकत्वसामान्यस्य
स्थानाद्यसंनिधिरूपतया वाक्येन वा आत्मकल्पनागोनवापत्तेश्चात्मनानुपस्थितकृत्य प्रकारार्थत्वकल्पनायामपि सा
स्याद्दातृकर्तृकत्वावगतं निनैरिकनिमित्तकात्वावगत्ययोगेन वैदिकमितितकत्वावगमाद्दातृत्वावगत्यभ्युपगमेप्यन्या
स्यापत्तेर्विशेषाभावात्तिहेतत्रैतोपपत्त्यभावनोपन्यासमपूर्वेनिनास्याता । अथ वैदिक इति । अस्मिंश्च वाक्ये दातृदोषहेतुकदो
षप्रतीते कां क्यातस्थले वस्त्र ग्रादिप्रतिग्रहनिषेधे तु वाधस्य प्रतिग्रहस्य प्रतिग्रहाद्युपायनियमविधिविनोधापत्तेर्न्न विशेष
णस्य निषेधायोगा — इति विशेषणाभ्युपगमेपि तेनैव वैनाकांक्ष्यादश्वेन विशेषणानुपपत्तेः साम्याभावेप्येतत्साध्यत्वयम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ युक्तमित्याह द्विविधेति उत्तरार्द्धं व्याचष्टे न हीति द्रष्टव्यमुपसंहरति तेनेति दातृदोषेण दुष्टतोक्तिं यथा कथंचित्समादधते

द्विनी यमाभ्यां तेषां स्वरूपमेतावधमाभ्यां त्रयं पूर्वमतेन लौकिकवैदिकप्रतिग्रहयोर्वैषम्योक्त्या परिहरति तत्रेति प्रतिग्रहस्य वि

११८ ध्यभावात्प्रतिग्रहस्य वायोगः शंकानुपपत्या पूर्वं दानविधिनार्थात्प्रतिग्रहस्याक्षेपः साक्षादेव वा विधिरिति द्वेधा परिहरेति

तत्रैतदिति दानस्य समाप्तिरूपस्य परस्वत्वापादकस्य तरस्मै समर्पणं विना परस्वत्वानापत्तेः समर्पणरूपदातृव्यापारात्म

कत्वात्तेन स्वीकारमपि विना परस्वत्वापत्तेः प्रतिग्रहीतृव्यापारात्मकत्वस्याभिभावात्स्वत्वात्प्रतिग्रहीतृव्यापारात्म

कत्वस्याभिभावात्परस्वत्वापादनाविधिनास्वीकरणात्प्रतिग्रहविधिरित्याशयात्मदृष्टार्थेति कर्तव्यता युक्तातिकम

माकुण्यार्थत्वाभ्यामेव प्रतिग्रहस्य विधेयता वमीयत इत्याशयेनाह विवेति कस्स्यं कस्माद्ददिति मंत्रवत्वाद्दृशी धेयद दाती

त्यादिकमविशेषणमाध्युरवनियमस्तु क्रमवोत्याह दृष्टाद्दृष्टार्थेति कर्तव्यतापेक्षावगतेकर्ममध्ये क्रियमाणत्वात्कर्मांगत्वं त

णादानसंगतत्वेन च लोमप्राप्तस्वरूपस्वात्कादिप्रतिग्रहवैषम्यात्कर्मसाद्गुण्यार्थत्वावगतेः कथंतद्विधिनाविधेयीक्रि ११८

यीक्रियत इत्यर्थः मंत्रवदिति कत्रपाठे मंत्रवधस्य भवति तथाक्रियमाण इति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं श्लोकं

व्याचष्टे यदिति लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनिर्दोषत्ववैषम्योक्त्यापनोदापनिरासं चेदिति कस्यापि प्रतिग्रहस्या

पिप्रतिग्रहस्य सदोषत्वोपपादनेन दूषयति तत्रेति श्लोकं व्याचष्टे नहीति ग्रहीतृव्यापारस्यापि परस्वत्वापादनरूपत्वेनादान

समस्तमित्वादानविधिविधेयत्वपक्षे प्रतिग्रहीतृव्यापारस्यात्मस्वत्वापादकत्वात्परस्वत्वापादनत्वायोगेन निरस्य

तियपि वेति विक्रयीत्वन्यः कर्मणो वेदितत्वादिति सूत्रवस्यमाणे क्रियमाणे योगदृष्टांतेन प्रतिग्रहविध्यभा

गं दृष्टमपि तुमाह तेनेति कर्मस्य नियमत्वहेतोः कर्मांगक्रयस्य गतस्यापि क्रियमाणस्य विक्रयस्य कर्मसाद्गुण्यार्थत्वाद

दर्शनात्... दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः कर्मानंगतोक्ता अदृष्टार्थेति कर्तव्यताविधानस्यान्यथानुपपन्नेर्दृष्टत्वेनिर

स्यतियदपीति पुरुषार्थप्रतिग्रहानुवादेति कर्तव्यताविधाविति कर्तव्यतायाः प्रकरणगम्यत्वेर्थत्ववाचापि शंकते

नत्विति इत्यार्थयार्दधिपत्यमोः प्रकार्यप्रयत्नांगत्वेपि प्रपणोपकारित्वात्कृतानां प्रणीताधर्मेण प्रवणांगत्वोपपत्तिवस्

तिग्रहस्य साक्षात्क्रतूपकारित्वात्प्रतिग्रहेतिकर्तव्यताया: क्रत्वंगत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति नेयमिति ग्रहस्य साक्षात्क्रतूप

कारित्वाप्रयोगाद्दानक्रत्वंगत्वेऽपि क्रतूपकारित्वोक्तवेतदवसानत्वं दानस्योक्तं दर्विपयमोप्रयोगः पूर्वमिन्यार्थत्वान्निरंगयोश्चार्थे

साधनत्वायोगात्तुपणाः पूर्वसाधनाभूतदपियोर्थतमानोदकेनप्रणीताधर्मेणपां विधानानुपपत्तांगत्वोयुक्तं प्रतिग्रह

स्तत्वेधत्वेनापूर्वमिन्यार्थत्वायोगात्तदिति कर्तव्यतायाः क्रत्वपूर्वसाधनीभूतप्रतिग्रहार्थतया विधानानुपपत्तेः क्रत्वं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा.त्र.४ त्वायोगमाशंक्याह यद्यपि पदार्थस्य यजमानस्यैव विधानान्नियोज्यत्वात्कर्तृत्वं तथापि दक्षिणादद इत्यर्थं दक्षिणां
प्रतिगृह्णंतमृत्विजं यजमानमये तद्दक्षिणं तिष्ठतमिति विध्यर्थप्रतीतेः प्रतिग्रहसमानकर्तृकत्वलक्षणेन संबंधे
११९ नेति कर्तव्यतायाः प्रतिग्रहस्यापि कर्तृत्वसाधनीभूतदानार्थत्वेन विधानात्कर्तृत्वं गतं पपत्तिः स्वयितुमाहतेनेति
प्रतिग्रहस्य पूर्वनोपयिकत्वाद् इत्यर्थः इति कर्तव्यतानपेक्षत्वात्समवैधत्वो ह्यर्थादुक्तं तेनेन पनाम्पृष्टमित्यनेन वैधदाने
ति कर्तव्यतात्वेन प्रकारेण प्रतिग्रहस्यापूर्वीनोपायिकत्वेन प्रकारेण प्रतिग्रहस्यापूर्वीनोपयिकत्वेन दक्षिणेति कर्त
व्यतानपेक्षत्वेपीति कर्तव्यतो विधानं नेनेतव्यं गमयितव्यमुपपादनीयमित्यर्थः गवादिप्रतिग्रहस्यापि तर्हि विहित
त्वेन कृत्वर्थपदार्थपरिमाणबाधाख्यदोषापादकत्वादकापत्तिरित्याशंक्याह विहितस्यापि विहितदानाख्यपदार्थ
स्यैव प्रयोगविधिनानुमतत्वात्पदार्थपरिमाणबाधापत्त्याख्यो दोषः न नकापत्त्याख्यस्तु दोषः निषेधाभावादित्याशंक्याह
वेत्याह तदानस्य विधिलक्षणत्वेन तिदानांगत्वेनावोदितेपि प्रतिग्रहे विहितदाने साध्यतासिद्धे प्रयोगविधिना प्रतिग्रहस्या ११९
नुमतत्वान्न तत्करणे परिमाणबाधापत्त्याख्यो दोषः इत्युक्तेश्च प्रतिग्रहोपि तर्हि विहितदानसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वे
न पदार्थपरिमाणबाधानापादकत्वाददुष्टः स्यादित्याशंक्येतद्दोषाभावेपि नकापादकत्वाद्दुष्टत्वं स्यादित्यतुगवा

वादीनां प्रतिग्रहे निषेधाभावान्नकाख्यो दोषो नास्तीति कश्चिदुद्देशोक्तं वोदितेपीति पाठे दानमात्रेपि वोदितेऽस्त्वे
वं प्रतिग्रहस्यास्यावोदिततो अत एव प्रतिग्रहस्यापि हि प्रयोगविधिनानुमतत्वादकरणे क्रतुवैगुण्यापत्तेः
करणेऽवश्यविधित्वान्नकापत्तेः संकटं स्यादित्याशंक्याह अत एवेति दृष्टं तेनैतदेव हृदयमितिमाह यद्येतत्पत्नकोप
करणे विनिधिद्धत्वान्नकापत्तेः संकटं स्यादित्याशंक्याह इत्येवेति दृष्टं तेनैव तदेवहृदयमतिमाह यद्येतित्ययं
यपरिहारानहूषणमुपसंहरति अत एवेति मतं तेनापि पञ्चयज्ञपि परिहरतिके वित्युनात्विदिके कलेनिमित्त
स्पतंदुपस्थापितकर्मांगत्वात्प्रधानसमानकर्तृकत्वावगतेः दक्षिणादानस्य प्रधानकर्तृत्वाद्यातुनिष्ठिः लो
किकत्वेत्वनुपस्थापितकर्मांगतः प्रमाणाभावेनवाक्यस्य च न मावगतप्रतिग्रहीतकर्तृकत्वस्यावाक्यकर्तृक
त्वावगत्यभावात्प्रतिग्रहीतुनित्वितिद्वितीयभाष्यात्तेपपरिहारः प्रतिग्रहस्योभयत्रापि भवेदेवमितिपरोक्ता
नुज्ञार्थभाष्यावयवालोचनया भाष्यहृतोपि निषेधाच्छिद्यभावेनवनिषेधस्य विकल्पामत्वा योगा त्रि
त्यवर्जनार्पत्वावगतेदेषिवन्नाविनानित्यवर्जनायोगादोषवन्नयामिप्रेतत्वावगमाद्वैदिकत्व एव प्रतिग्रहः
तिभाष्यच्छस्यात् प्रतिग्रहशाहस्य वचनेन तस्य कर्तव्यतावगम्यत इति भाष्ये वैदिकस्य विहितत्वोक्ते प्रति
ग्रहस्य वं वैदिकाकर्मांग याद्वैदिकस्यापि विधिप्रयोगाह्नलक्षणपादानार्थत्वावगमात्सलौकिके स्वप्रतिग्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰ त्र॰ ४ इत्यादिना छलेलौकिकवैदिकयोः सदोषत्ववैषम्यानुक्तेः साम्यापादनेनातेषां नवुक्तइत्याद्यभाष्या
१२० न्नेपपत्तेः हारः वैदिकेनकर्मत्वयिनो निमित्तेनकर्मोपस्थापनसंभवे पिदात्रर्थप्रधानकर्मोपकारानाकां
क्षितः प्रतिग्रहीतृस्वदर्पापामिष्टो विधिनानियोक्तुमशक्यत्वाद्दाकर्तृकत्वं विनाकर्मागत्वासिद्धेस्तएवदा
तृकर्तृकत्वकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसंगादस्यादिपतिहानुस्यानुपपत्तेः स्वपतेनलौकिके वैदिकेवानिमि
त्तेदानुरिष्टिफलाराधिकरणन्यायेनभाष्यमूलतोक्तामन्तुवैदिकत्वाशयेनेत्येवंक्षितीयंभाष्यान्नेपपनिः
स्यपवेतिदानस्यलौकिकस्याप्यदृष्टार्थत्वेनविधिस्पष्टत्वान्निषेधानुपपत्तेः नकेसरिणोददातीत्यस्या
श्ववयतिनिक्रराससभादिके सन्निविषयत्वेनाप्युपपत्तेः दोषिवल्लौकिमद्युक्तामाशंक्याधर्मोनिधर्मत्वमा॥स्या
श्ववदानप्रवृत्तिवारणापाश्वस्यापिदाननिषेधोपपत्तेः निषेधस्याश्वव्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनायोगाद्दा
नमेवलौकिकं निषिद्धत्वाद्दोषवत्तयोक्तमित्याहतत्रेति अश्वं दाननिषेधस्यभाष्यसंमतिदर्शमाधिक १२॰
रणभाष्यपाठेनाहा तथा चेतिगोऽश्वश्वेत्यादिनाद्रव्याणिनिर्दिश्यतस्यद्वादशशतं दक्षिणेतिश्रुतास
ग्नेमहोपकारदेवत्वात्क्रत्वामेवनिसृष्टांतितेश्वानांमोम्यावकुम्हल्येनोपकारकत्वान्नेषामेवसंख्यापि

सत्येतेत्याशं॰स्याश्वानांदाननिषेधेप्रत्यवायादकत्वात्रोपकारकतनेतासौनिभाष्यार्थः॰क्रतुत्वासतनःपुनरि
शेषःस्यादितिषष्ठाधिकरणेविश्वजित्यकरणान्नातस्याप्यश्वदाननिषेधस्यात्संभवत्क्रत्वर्थत्वप्रतिग्रहनिषे
साद्दवर्याधर्मत्व॰नात्यादि॰नावाचेरेप्यश्वदाने निषेधोपपत्तेर्लिंस्यधीनात्वलाभेतानामाल्लासमान्यदिधिनासहेविकल्पा
योगंमत्वाश्वानांदानमकार्यमेषहिविशेषोश्वानमन्योऽदृष्टेन्योयरोसारात्तनिमित्तातइतिभाष्येणाश्वानां निषि
द्धत्वाददानेवत्तेतीत्याहविश्वजित्यपीतितत्रत्यभाष्येऽश्वशब्दस्यकेसरिमात्रोपलक्षणार्थत्वसूत्रनायादिशब्दः
योऽङ्गीकारोतद्दाश्वदानस्यविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पदोषःप्रसज्जेतेत्याशंक्याहपोडेतिदानस्यनिषिद्धत्वेरागा
तःप्रवृत्त्ययोगादेनानुष्ठानापत्तेर्लोकेनिमित्ताभावादिद्दिविधिरनर्थकःप्रसज्येतेत्याशंक्याहतस्मादितिउत्त्रादिनि
दक्षिणावेतोऽश्वःयेऽश्वदाःसहतेसूर्येणत्यादिमंत्रवर्णोहिरण्यगौरीश्वोभूमिस्तिला घृतमत्रमित्यादियाज्ञत्या
दिस्मृतिश्याभ्यांतिद्देतुर्भित्रस्यदायेनदानेनादिनादानंस्वीकारस्तेनश्रेयोऽजनेनेत्यर्थःअश्वविक्रयनिषेधस्मृतेर्वीभूला
तत्तद्दर्शनादस्यैवमूलत्वासिद्धेददानेर्विक्रयवावित्वावगमाद्योश्वविक्रीणीतेतस्येष्टिर्भविष्यतीत्याहयोवेतिददाते
र्विक्रयवाचितामुपपादयतिविक्रयवाचितामुपपादयतिविक्रयेत्तितिविक्रयाऽनेनकृतोनदानमित्याद्दपयोगःदान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४
ददृष्टार्थस्यैव स्वत्वत्यागपर्यवसितत्वापादनस्य ददात्यर्थत्वमाशंक्य बलीवर्दाः सन्ति गाव इति वत्सा मान्यवानिनोऽदि
ददातेरदृष्टार्थदानविशेषफलत्वाण लक्षणत्वे तेन तत्र प्रयोगोपपत्तेर्न तु गतार्थता व्यवस्थायां च फलकल्पनानवसरेणादृष्टा
१२१ र्थत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयोपपत्तेर्निरस्यति नहीति परद्रव्यग्रहणपूर्वस्य स्वद्रव्यत्यागस्य विक्रयशब्दवाच्यत्वाद
योगमाशंक्याह यद्यपि चेति ददातेः स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनसामान्यवाचित्वेऽप्यत्र प्रयोगेणोपपादयति तथा चे
ति तर्हि गृह्णातेरपि क्रये प्रयोगात्तद्भावित्वापत्तेः क्रयस्यापि नोभयदतः प्रतिगृह्णातीत्यनेन निषेधप्रसंगाच्छि
ष्टागर्हापत्तिरित्याशंक्याप्रतिरूपत्वेऽस्य गृह्णातेः क्रये प्रयोगाभावे सूचयितुमाह क्रीत्वा चेति गृहीतमित्येवमुक्तं ति
नतु प्रतिगृहीतमितीति सावधारणं व्याख्येयं विक्रयस्यापि निमित्ततामुपपादितामुपसंहरति तस्मादिति अशक्य
नांदेयत्वस्मृतेः ये अश्वदा उतवा पुंतिगोदाय वसुदाः सुमगास्तेषु रायः इत्यादिमंत्रवर्णे ह्यश्वदानस्यादृष्टत्वेनाश
ङ्कते ननु चेति मंत्रवर्णसूचनार्थ अकारः स्मृतेर्मंत्रवर्णस्य चानुवादत्वादविध्यनुमानेनाव्याख्येयतां मत्वा परिहर १२२
तियत्रेति तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं प्रतिग्रहनिषेधत्वेऽपि पूर्वपक्षोपपत्तिसूचनेन च वस्तुतो दानविषयत्वाभ्यु
पगमेन पूर्वपक्षेऽपि पौष्टिकेष्टीनां धर्ममवलौकिकेऽपि प्रतिग्रह इत्यादिभाष्योपपादनार्थतयाभ्यावष्टे तस्मादिति ॥

अर्थवादो वानुपपन्नोऽतस्माद्यागाङ्गं प्रतीयेत ॥ ॥ लिंगेपोदितीत्यध्याहार्येति कथनं तं भाष्यं दोषनिर्घातार्थत्वं पूर्वपक्षे
हेतुनिरासप्रतिज्ञार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतया व्याचष्टे यदि तिजलवृष्टौ दनष्टि जलं न णस्य जलोदरनामस्य दोषस्य
वरुणग्रहणे क्रोकस्यास्य प्रतिग्रहादनुपपन्नत्वादित्येवमनुपपन्नतादिति वा शब्दो क्रुप्रतिज्ञोपपादनार्थसूत्रावयव
व्याख्यार्थं स हीत्यादि जलोदरोपपान इत्येतं भाष्यं तं भाष्यं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे कुत इति निषिद्धावरुणजन्य
स्य पापप्राप्तस्य दोषस्य पूर्वपक्षिणोक्तत्वाज्जलोदरेनानुपपन्नो कथयोगशंकानिरासार्थत्वेनैष्टि वा कथयो दोषः की
र्तितेन स्विघीतो वा च्य इत्यापाद्योऽप्यर्थतयाध्याहारेणात्र राधं व्याख्यातुमाह कर्मेति तं निर्घातार्थत्वस्य वाच्यत्वाप
दानार्थतस्य निर्घातत्वावधारणोक्तिः । एतदेव त्वाप्यमव्ययवृशो व्याविख्यास्तुः प्रसिद्धमित्यंततावत्रस्य वरुणग्र
हीत इत्युच्यत इत्यनेन निर्दिष्टस्य वरुणग्रहणस्य शब्दस्य जलोदरवाचित्वेन लोके प्रसिद्धत्वाद्यस्याप्यलं रध्यः स्व
ह्य पतिवर्धते स वरुणाख्येन जलरोगेण गृहीतत्वाद्वरुणगृहीत इत्युच्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह जलोदरं हीति न चेति
भाष्यावयवं व्याचष्टे न चेति निदानं कारणं प्रतिजानाते: प्रतिपादनार्थताश्रयते शब्दाभ्यामुक्ता गम्यते शब्देन प्रती
नाविशेषन्नानेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे नाप्येतिवर्तमानवरुणं प्रतिजानाते: प्रतिपादनार्थताश्रयते शब्दा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा.त.४ ष्यामुक्तागम्यते शब्देन प्रतीतिर्वा चिनोक्तानवानेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे नाप्येति वर्तमानयत्नग्रहणानुवादेने
१२२ ष्टिमात्रार्थत्वान्नेष्टिवाक्यस्याश्वप्रतिग्रहस्य जलोदरनिरासत्वप्रतिपत्तौ व्यापार इत्यर्थः पापेन ग्रहणं यस्मिन्न
प्रति सति निमित्तमिति पूर्वपक्षवार्तिकव्याख्यातभाष्यस्य दोषशब्दोक्तापापजनकफलतायाश्चानुभाषणं पूर्वं निरा
मार्थत्वेनानुपपन्नादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं तयाय्येत्यादि भाष्यं व्याख्यातुं नैकस्येष्टिवाक्येनुपात्तत्वादित्येवं
सूत्रावयवं तावद्व्याचष्टे यस्मिन्निति श्रयेत्यनुभाषणं भाष्यं व्याचष्टे तदेत्यादिवाक्येन निरासं भाष्यं व्याचष्टे तत इति दान
पत्त्यागे दुःखदर्शनात् प्रतिग्रहपत्न्योर् ग्रहणादिष्के शाब्दे दिके पि निमित्ते किं विवक्षणात्मकं वरुणग्रहणं शब्दप्रवृत्ति
निमित्तं विघत इत्येवं मावयव प्रसिद्धः संभवती तिनिमित्त द्वारेणोऽपि लौकिकविषयत्वेनावधारयितुं शक्यमि
त्यर्थः भाष्यमपि तत्र तस्मिन्नवयवप्रसिद्धिपक्षे यज्ञसंबंधिन्यपि प्रतिग्रहे रक्षणादिना शोनवरुणग्रहणशब्दप्रति
नि विजेनेन वरुणगृहीतः स्यादिति स्रुत्वा लौकिक इत्येष पक्षे न व्यवतिष्ठते समुदायप्रसिद्धिश्च वाध्येते त्येवं लो १२२
केनेति कारणाध्याहारेण योज्यं इष्टिकर्तुर्दातुर् रक्षणादिलक्षणाभावाद् रक्षणादिलक्षणे क्षेम मुक्ता मा शंक्य द्वयोस
माप्तेरक्षणेति वैदिके दानेन वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तौ स्वयं निमित्तान्तरमाह धर्मेऽपि स्थितेति यत्र शब्दे हि नाश्वा घतेतत्र केवले

नपापेन हेतुनेत्यर्थः इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वाभावे वरुणग्रहणोक्त्यानर्थक्यात् कनिरासार्थमेवार्थवादः किं व्याख्यार्थं
तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति स्मृतिस्वरूपेण क्वार्थं यावरुणगृहीतस्येत्याद्यन्यो मन्त्री वेत्तं तं भाष्यं व्याचष्टे नत्वेति । ति
रोहितत्वे दीयमानता विना रूपकशब्देन भाष्यस्थोपमानो क्तिमुपमानक्रिया रूपकशब्देन भाष्यस्थोपमानोक्तिमुपमानविशेष
विषयत्वेन व्याख्याय प्रकारवाचिना धर्मशब्देने दानीतस्याश्वदानस्य प्राजापत्यकर्तृकाश्वदानमाह स्वरूपे पिदानस्य प्रतिग्रह
स्य वा वरुणग्रहसादृश्याभावादिदानीतस्याश्वेष्टेर्वरुणग्रहोनीत्वरूपे रावितिति तस्य प्राजापत्यकर्तृके प्रिसादृश्य
स्याभावादुपमानेन स्तुत्ययोग्यः शंका निरासाय यावदोपवारणोक्तिरूपकप्रकारः प्राजापत्येष्टिरूपतोयत्यायधर्थर्वस्येदानीतन
कालीनेष्टेरारोपहेतुत्वेनोक्तः दोषनिर्घातार्थत्वेन प्रयोजनान्तरत्वं संभवे मंद प्रयोजनं स्तुत्यर्थतानयुक्तेत्याशंक्याव रूपकत्वे
घोतनार्थत्वेन स्तुतेः प्रयोजनं वेतनव नरत्वोत्पत्त्यर्थं यथेति भाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति तस्मादित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं तस्मादि
त्यादिभाष्यशेषं व्याचष्टे तत्रश्चेति स्ववाक्योपात्तफलाभावोक्त्या स्ववाक्यस्य श्रुतत्वात् स्थितदुर्बलत्वात्फलसुवर्णधारणा
वैषम्यस्तुतिते प्रतिग्रहशब्दः [illegible] लक्षणया दानवाचित्वात्तस्य च लौकिकस्य निषेधात् वक्तव्यतिर्यानित्वेन क्रतु
मन्त्रिभाष्यकतोपपन्नेति सूचयितुं वैदिकोऽश्वदानाभ्यः प्रतिग्रहः कर्मान्तः पातित्वादंगीकृतं कर्मायेन पनुभयोरिष्टिरूपोपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विहितेति प्राकरणिकैरंगैर्नैराकांक्षास्तारभ्याधीतांगाकांक्षानु
रा॰ट॰४ ष्टोमादिकर्मणो गिरिशब्देन फलवत्त्वयांगान्वययोग्यत्वे स्थिते तस्मिन्नत्युपपन्नेऽज्योतिष्टोमादि
१२३ पपत्तिमाशंक्योपनायकस्य दानस्य प्राकरणिकत्वेन कर्मदेशत्वादंगिकर्मकथंभावेऽस्य तस्मिन्नत्युपपन्नेऽज्योतिष्टोमेऽप्युपका
कर्मदेशास्वदानवर्त्तिकथंभावापन्नस्य ज्योतिष्टोमादिकर्मणो स्वदाने नोपस्थापना ध्यातो श्वानज्योतिष्टोमेऽप्युपका
नार्थस्याग्रावतो वारुणान्निर्वपेन्नदर्थमिवेतिश्चा स्वार्थावगतिसूत्रनार्थतदेशोऽत्युक्तं॥ ॥अचोदितं च॥ ॥कर्मभेदात्
॥ ॥प्रसक्त्यनुप्रसक्त्या संगतिमाहृतत्रैतिसिद्धान्तयोगे तत्संदेहमाशंक्य पतिकत्वात् पुनरिति समाधत्ते उपक्रम इति
कीदृगुपक्रम इत्युपेक्षायामाह प्रजापतिरिति पाठात् वचनान्तेयदितिय दिशाद्यर्थत्वेऽर्कपदं पनिहन्तिउक्तानाशइति
दूले कंत्या वक्ष्येयत्रेति निःसंदिग्धस्य विध्युद्देशस्य वाक्यशेषेण निर्णयायोगं सामान्यतो व्युत्पाद्य प्रकृते योजयति
मासाहृत इतियतो निःसंदिग्धेति ध्युद्देशो वाक्यशेषोन निर्णायकोत इह यद्यपि प्रजापतिर्वरुणायेत्यादि वाक्यशेषाद्दात
निश्चितं विज्ञायते तथापि संदेहाभावेन संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्यनेनार्थात् वाकल्पनेकदेशत्वादित्यनेन न च वाक्यशेषा
दितीति प्रवृत्तीवाचीतिकारणेनैनागतत्वादानेपोपपत्तिरित्युक्ते कथं वाक्यशेषाद्दातृविषयत्वज्ञानमित्यपेक्षायां १२३
संप्रदानसमभिव्याहारेण नयतेर्दानार्थत्वावगमात् प्रजापतिर्दाता वरुणः प्रतिग्रहीतेत्युक्तामस्त्यनेन प्रजापतस्त्वादानस्य

विरखय मुशब्द
शब्देन नातस्यै वा नि तान वरुणो क्रो दोतुर्वरुणपाशस्यवगमापर्यदीर्येतत्यनेनाप्युरस्तस्माद्द्व्रत्यपोप्लिवाविरखयमुशब्द
वाच्यया जलदृष्ट्याविदीर्णमित्येतदर्थेन स प्रजापतिर्वरुणपाशः स त्वपरिदीर्णतिदातुर्वरुणपाशमिति विवरणात्स एतमित्ये
नेन वदातः प्रजापतेर्नैवेष्टिकर्तृत्वो क्रोर्वा वाक्यशेषाद्दातृविषयत्वज्ञानमुपपद्यते तथाविनाद्यशब्देन प्रजापतिनैव देवत्वो प्रातिग्र
हीतृत्वाभिधानात् प्रजापतिरन्यस्मा प्रतिग्रहस्य वरुणपाशादितार्थवादसंभवात्प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्त्तनेन वाक्य
शेषस्यापि प्रतिग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिः शंकानिराकायानास्मास्तिग्रहीत्यश्रुतकल्पनायोगादेकमसिद्धिशावजश्वावदतीमं
त्रवर्णालोचनया वरुणप्रजापत्योनैकेत्वमंगीकृत्य प्रजापतिनात्मनेऽश्वमदादित्युपक्रमार्थमुपगमेन तस्य प्रजापतेर्नामा
शाश्वेवतावाख्यातशदानकर्तृत्वसंप्रदानत्वयोर्विरोधात् दातृत्वेऽश्वस्यैककल्पिते संप्रदानत्वस्यान्यदीयस्यदीयत्वापादकत्व
दातृगुणयोगेन संप्रदानत्वेवाप्यकाल्पितेनादातृत्वस्य संप्रदानगुणयोगेन गौणत्वापत्तेर्नियुक्तेः प्रजापतये वरुणेऽश्व
मदादित्येवं तर्हि प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्त्तनमसौ न्याशंक्य नापीत्युक्तं वरुणस्याप्यात्मादेशेन निर्वापकर्तृत्वं निर्दे
शोपपत्तेः प्रतिग्रहीतृविषयत्वापपत्तिमाशंक्य निर्वपते यजिमत्कर्मवाचित्वान्नेवरुणस्येत्यादिनानुपपत्तिरुक्तारोषा
शोपपत्तेः प्रतिग्रहीतृविषयत्वापपत्तिमाशंक्यनिर्वपतेर्यजिमत्कर्मवाचित्वान्नवरुणस्येत्यादिना प्रधानैककर्तृकस्य मतः प्रधानोपकारस्या
निर्धीतार्थत्वाभ्युपगमेदातृविषयत्वोपपत्तिसूत्रनार्थतदुक्तोवनमित्युक्तं प्रधानैककर्तृकस्य मतः प्रधानोपकारसा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.न्द.४

१२४

नर्थ्यविषयत्वे नापि सिद्धांतसूत्रयोर्नत्रशक्तिः स्तवनार्थयत्नशेषत्वादिष्टेः प्रधानसमानकर्तृणीत्यादिसूत्रेणाधिकरण
भाष्ये णयत्नांगत्वस्योक्तत्वादित्यत आह संदेहाभावेप्यारंभायोगमाशंक्य विध्युद्देशार्थवादयोर्विप्रतिपत्तिर्विनागमं संदेहहेतुत्वेनो
क्तविप्रतिपत्तेर्विकल्पापत्तिशंकानिरासायात्तुल्यकक्षविकल्पायोगाद्व्यवस्था एव कल्पनारूपेणान्यतरस्य विध्युद्देश
स्यार्थवादस्य बाधने न तत्प्रतिग्रही ज्ञान्यतरविषयतया समस्तविध्यर्थवादसमूहात्मकं वाक्यं गमयितव्यमित्युक्ते विध्यु
द्देशबलीयस्त्वेनार्थवादस्यैव बाध्यत्वे निश्चयात् संदेहायोगशंकानिरासायोपक्रमोपसंहारबलाबलचिंतयेति मध्य
मपदलोपिसमासेनोक्तं यत्र धारणेनान्यथाप्रतीयमानस्यान्यथात्वावधारणं तत्र वाक्यार्थकल्पनायामप्रतीयमा
नार्थकल्पनापत्तिदोषशंकानिरासार्थं लक्षणयावृत्तीति सूचयितुं कथमपीत्युक्तं तथापि संदेहाभावेन संदिग्धे ह्रिया
नेनागच्छद्विध्युद्देशार्थवादयोर्विनोदादुपक्रमोपसंहारबलाबलसंदेहाद्विचिंता विषयोपलक्षणभूतः संदेहाभावेपि १२५
चिंतांगसंदेहोपपत्तेः कथमपिशब्देन व्यवस्थारूपकल्पनारूपेणान्यतरबाधेनान्यतरविषयतया समस्तवाक्यगमनि
कार्थमानं मंशुक्ते सति किं तावत्प्राप्तमित्यत्रयः पूर्वपक्षस्य त्रयस्य वाक्यस्य [illegible] तरादस्थानस्य संदेहनिरस्यार्थत्व सूत्रना
र्थसंदेहसमाधानोपसंहारयैर्येकग्रंथतया पूर्वपक्षप्रश्नः ॥ पूर्वपक्षस्यूत्राशोपपादनायार्थवादवाक्यस्यार्थवादं पाठेन

न्स्यकर्त्तेति निति पूर्वपक्षभाष्यस्य [illegible] पूर्वपक्षयति अर्थवादस्येति अंगगुणविरोधन्यायेनार्थवानीमासं नस्येतिहितेर्थवा
दस्य विध्युद्देशांगत्वे सति विध्युद्देशगुणयथाश्रुतत्वानुरोधेनार्थवादगुणयथाश्रुतत्वबाधो युक्तः तदेव तु कथमित्याशंक्य
विध्युद्देशज्ञा यथाप्रवृत्तुल्यांगतानर्थवादानामंगस्य हेतुत्वेनोक्तानुपपादनार्थं विध्युद्देशांगतां विनानर्थक्यप्रसंगोऽभिहि
ते विध्युद्देशस्यापि तदर्थवादं विनाप्रवर्त्तनाशक्तत्वेनानर्थक्यप्रसंगादर्थवादांगत्वापत्तिरित्याशंक्यार्थवादाभावे तस्ये
व प्ररोचनशक्त्याविर्भावेनार्थवादं विनापि प्रवर्त्तनात् स्यक्त्रार्थक्यप्रसंगादर्थवादांगत्वापत्तिरित्याशंक्यार्थवादाभा
वे तस्यैव प्ररोचनशक्त्याविर्भावेनार्थवादं विनापि प्रवर्त्तनात् स्यक्त्रार्थसिद्धेरित्युक्तं विध्युद्देशांगत्वे प्युपक्रमस्थेनार्थवा
देन दात्त विषयत्वेवधारिते विध्युद्देशस्य विषयानवधारणे व्यापराभावानुरुकास्यभो त्रित्यायेनार्थवादानुरोधेऽत्रिंत्वा
विनोधमाशंक्य विधिस्तुत्योः समानविषयत्वात् स्तुतिद्वारा विधिविषयोर्थवादेन समर्पणीयः विध्यनपेक्षितायाश्रु
तेः स्वनमतोर्थवादाद्वप्रतीतेर्न विषयावधारणं संभवतीति यद्वेत्यादिनोक्तं प्रमाणांतरानुसारित्वाद्बलवत्त्वाद्वस्था
त्यसमस्तमंत्रस्य मर्थवाद एव युक्तं न विधावित्याह नित्यं चेति दृष्टं वान्यत्राप्यर्थवादे श्रमामंत्रस्य मित्याह। यथाचेति
श्रुतो यथापास्तुतिर्लंघपात तत्वं विधिवेत साकविघ्रपातथादात्व्यापारस्तुतितत्वं विधिश्रुति यहीत्वव्यापारविलये लय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰न॰४ संहरन्तीति तस्मादिति। सूत्रार्थमुपपादयन्नथा भाष्यं तावत् सूत्रं व्याचष्टे नेतीत्येन कारणेनार्थवादानुरोधेन विधिर्न प्रवर्त्त
१२५ ते तेन कारणेन श्रुतिग्रहनिमित्तकत्वेन श्रुतं [illegible] भाष्यं कर्मदानं चोदितमित्युक्ते वेदो वा प्राय दर्शनादित्यत्रोपक्रमस्या
र्थवादानुरोधेनोपसंहारस्थविधिव्याख्यानस्योक्तत्वा [illegible] यं पूर्वपक्षस्त्या शंक्य उपसंहारस्थानाम् गादिशब्दानां
[illegible] तदि वेदेवर्यतइत्यादिष्वेदे प्रयोगदर्शनाद्देललक्षणार्थतामुक्त्वा प्रतिष्ठितेष्वदानेष्वविलम्बयोगादर्शना
दानललक्षणार्थत्वानुपपत्तेर्दीनप्रतिग्रहकर्मणोः शब्दभेदादेकशब्दश्रुतिपाद्यत्वाभावादित्युक्तं। समुच्चयपस्ये हाविवद
तत्वाच्छब्दमपुक्तशांक्यतशब्दोर्य संदेहनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याख्यानमाह तच्छब्देति व्याख्या। विमवा यान्ययावच्चपदे धास
त्र्व्याचष्टेयाजमानं चेति॥ ॥मालिंगादाल्विन्स्मातः॥ ॥यथा भाष्यं तावदार्त्विजशब्दं यजमानविषयत्वेन व्याच
ष्टे यजमान इति विमवार्थस्वयंदानविषयत्वेन तावद्व्याचष्टे अयचेति। सेष्टि लिंगमालोच्य स्यादिति ल्पक्षोपपं चम्याद
त्वविषयत्वे ऽभिहिते लिंगस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वादसंदिग्धविध्युद्देशार्थावधारणे हेतुत्वायोगमाशंक्य वि [illegible]र्थ १२५
वादविप्रतिपत्त्या संदेहोपपत्तिसूचनार्थत्वेन पूर्वाधिकरणसिद्धांतसूत्रस्थयोर्शब्दयाजशब्दयोर्थविहितयोरप्यपे
क्षितत्वानुषंगेण यज्ञांगेदानेनांगेचर्त्विकर्मणीति संदिग्धमित्येव। स्रुयमन्यथा व्याचष्टे अथवा स्वामीति किं लिंगादित्वपू

[illegible] ष्यात्वयलिंगलक्षणेनोपक्रान्ताशंक्यप
भाष्यं लिंगं मन्ते पृथक्चनसामर्थ्यमिति प्रकरणाधिकारेणोपक्रममात्रे। [illegible] लिंगिनेत्यन्वयः सूत्रं तावदिष्वा। व्यस्मकर्मणः प्रभात
तो लिंगादानुतिष्ठेत किमित्यो विशेषविषयत्वेन व्याख्येक [illegible] लिंगिनेत्यन्वयः स्वयं तावदि [illegible] भाष्योक्तं लिंगं व्याचष्टे अपरमिति पूर्व
समानकर्तृकस्य [illegible] कानमामर्थ्यलक्षणं लिंगमाह तदिति। पूर्वपदेनामितिभाष्योक्तं लिंगं व्याचष्टे अपरमिति पूर्व
समानकर्तृकस्यसक [illegible] कानमामर्थ्य [illegible] श्वप्रतिग्रहवज्ज्योतिष्टोमादिकर्मांगत्वेऽवधारितेप्रस्तुताधिकरण
स्यावस्थूदर्चेति वैदिकेष्वस्मिन्कर्मणीत्यादिभाष्येणेन श्वप्रतिग्रहवज्ज्योतिष्टोमादिकर्मांगत्वे बाधापत्तेः प्राप्यशब्दः प्रतिपादितप्राप्तत्वोपपादना
पूर्वपक्षन्यायात्प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सति भिन्नकर्तृकत्वेनांगत्वे बाधापत्तेः [illegible] ग त्वार्त्विकर्तृक
र्थयदाहीत्याद्युक्तं अन्यो वा स्यात्परिक्रयादित्यत्रोगानामृत्विक्कर्तृकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्रे [illegible] गत्वार्त्विकर्तृक
ऋत्वोपपत्तिमाशंक्यागानामपि याग [illegible] पाणांयाजमानत्वसूचनार्थं प्रश्नानेज्योतिष्टोमादौ पयालिंगर्हमयाग
रूपमंगजातं दानु रितमेः ऋत्विग्भिः कार्यं न यजमानार्हयागरूपं तथा स्यामपीत्याह। तेनेति पूर्वाधिकरणे नैवदातृ
विषयत्वसिद्धौ प्रस्तुताधिकरणानर्थक्यमाशंक्य वाक्यस्योपक्रमोपसंहारयोर्विरोधेन तेषिरूपत्वेनोपसंहारस्थली
यस्यात्कृतायां [illegible] तेन लावलविशेषानवधारणात्कृतस्य वदास्यावदासार्थं प्रस्तुताधिकरणमित्याहेवमिति
प्रस्तुतमेव पूर्वपक्षयोनमुक्तं उक्तराईव्याचष्टे तस्यापि चेति। प्रस्तुताधिकरणभाष्यं कत्व सूचनार्थं तस्योक्तं मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ ष्यात्तदुक्तं भाष्ये उक्तस्य वाक्यस्यापि हि इमे वसामर्थ्यमिति भाष्यव्याख्यार्थतयोक्तार्थ इत्याख्यार्थत उक्तार्थ इत्याख्यातेभा
१२६ ष्यवाक्यसामर्थ्यप्रतीतेरत्नर्थस्येत्याख्यार्थत्वायोगमाशंक्य सर्वपदानां यथार्थामांत्ससेनवर्त्तमानामुत्तरस्य
दैः पूर्वपदाभिमुखेनेत्यस्य संदर्भेन स्तुतिलोः सहैकवाक्यत्वलक्षणः संबंधस्त्येवं संबंध इत्यविशेष्टस्य वाक्यस्योपक्रमानुकूल्याधी
नत्वोक्त्यानन्यपारत्वनसामर्थ्यान्नेपादितिकर्तव्यताख्यस्य वनवध करणमित्यत्राकांक्षायाविशेषणभूतायाः प्रकरणल
क्षणत्वप्रतीतिलक्षविशेषणभूतस्यापि सामर्थ्यस्य लिंगलक्षणत्वप्रतीत्युपपत्तौ संबंधोक्त्या सूचितापांकर्थ भाष्यस्थो
याः संबंधोक्तेर्वाक्यवाचिनेत्याशंक्यापक्रमसंहारश्चोपक्रमोपसंहारश्चोपक्रमोपसंहारावित्येतरेतरयोगो द्वंद्वयोन्योन्यपदार्थस्य
रूपवाक्यवाचिनासंबंधोक्तेः सूचितावाक्यैकवाक्यत्वसंबंधश्चोपक्रमोपसंहारश्चेत्यंत्यपदद्वंद्वगर्भत्रिपदः कर्मधारयः याव
तोर्थवत्त्वादिपूर्वपदानुकूल्यस्य प्रतीयमानत्वविषयत्वेप्युपपत्तेर्दात्तयोश्विसामर्थ्यायोगशंकानिरासार्थमिदं सू
यतश्चापि निर्वर्तयेदित्यंते भाष्यमतश्चाहयथपीत्यादिनादातशिष्टिर्विज्ञायत इत्येतेन वार्तिकेनानागतावेक्षणेन संदेहो १२६
पपादनवेलायामवयवशो वाक्यार्थमपि नात्यर्थेतोव्यावष्टेन हीतिदानुशिष्टिर्विज्ञायत इत्यनेनोक्तमित्यर्थः आहेत्या
शंका भाष्यप्रतिग्रहस्यार्कत्वभाष्योक्तार्थवाचानुभाषणार्थत्वेनव्यावष्टेनवितिपर्वसतीत्यादिलक्षणयावाक्यमित्यंते भाष्य

मुपक्रमस्याप्यर्थवादत्वेन दौर्बल्याद्विध्युपसंहारानुरोधेन व्याख्यानात् अर्थोर्थवत्त्वोपपत्तेरपुत्क्रमांसक्षोपपा
मुपक्रमस्याप्यर्थवादत्वेन दौर्बल्याद्विध्युपसंहारानुरोधेन व्याख्यानातत्स्नेनस्तुतिर्वाक्येतनत्वनशातिग्रहीत्वविषयो विध्युद्देशाःक
रयितमोदानेति शिति यदिलवात्मको विध्युद्देशात्स्यात्तत्स्नेनस्तुतिर्वाक्येतनत्वेन गृहीतविषयो विध्युद्देशः
त्यपितोलद्वात्मकइत्येवं श्लोकं व्याचष्टे यदीतिकुतोलद्वात्मकाज्ञायतेलद्वात्मकत्वेनिष्टष्ट उत्तरमाहकुत इति
पुरस्तादर्थवादेष्वमुख्यवेतिन्यायाद्यथाश्रुतत्वावगमेप्येतन्न्यायवाक्षेनदीक्षणीयादिषु पूर्वोक्तं विषयत्वानुमुखे
पिकालत्ववाषवदागुणविरोधन्यायानवगमाद्यथाश्रुतत्वावावधतेसंदर्भमारेण विध्यर्थकल्पनानयुक्तेत्याशं
क्यप्रधानस्य गुणार्थस्यांगगुणस्य पर्वकालत्वादेः प्रधानगुणविरोधाद्गुणपार्थत्वायोगान्नायोमुः अर्थवादा
नांतुयथाकांक्षावित्वाज्ञाप्यप्रतिपादनमात्रेण विधिमाद्गुणपार्थत्वसिद्धेर्यथाश्रुतत्वस्यप्रधानभूतविधिमा
गुणपार्थत्वाभावेनतादर्थ्यादितिया अहेत्वभावान्नयुक्तोवाधइति वैषम्यं सूचयितुमाहपुनस्मादितिदीक्षणीया
ज्योतिष्टोमादीनां पौर्वापर्यकृतावाध्यवाधकत्वविशेषादंगगुणविरोधन्यायवाध्याविध्यर्थवादी अर्थवादी
नांपौर्वापर्यकृतोवाध्यवाधकत्वविशेषोगगुणविरोधन्यायवाध्यत्वाभावेनान्यो विषयनोभवतीत्यन्योन्या
वैषम्यं सूचितं अर्थवादगुणस्ययथाश्रुतत्वस्य विधिमाद्गुणपाभावेप्यर्थवादस्यविधिमाद्गुणपार्थत्वसद्भावा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.द.४ गुणलोपेवमुख्यक्रियायाः दित्यनेनन्यायेननिर्वापेणाग्निहोत्रइवणीवायवद्धिविनार्थवादस्या धावनमात्रस्य
१२० परोक्षारणहातविशेषायोगमाशंक्यार्थावधारणत्वाग्विध्यर्थयादयोर्गुणप्रधानत्वानवगतेर्गुणलोपन्यायावि
षयत्वसूचयितमाह प्रवर्त्तेति। अत्रावैकल्पव्यसारस्वतादिष्वंगांगित्वशून्येषु मुख्याविकल्पवस्त्वंगांगित्वशून्यास्ववैकल्प
वादिविषयाक्षदशाधिकरणन्यायोपन्यासेनांगांगित्वशून्येषु ग्रहैकत्वादिविषयश्रुतिलिंगाधिकरणन्यायोपन्या
सेनचविध्यर्थवादवाध्यवाधकत्वस्यगुणलोपन्यायाविषयत्वंसूचितंअनुपजातत्वात्प्रतिसंधिविरोधिद्वितीयंवि
ज्ञानांतरमुत्पत्स्यवतंच्छयस्यपूर्वविज्ञानस्यतत्तयोःक्रमस्यभावस्तत्वंतस्मादित्यर्थः यद्यप्यन्यथात्वमापद्यतेतथापिज्ञाति
पद्यतेंगीकर्तेतीत्यपिशब्दार्थः सामान्यन्यायंसूत्रायद्धकृतेयोगयन्तुपपादितमेवंसतीत्यादिभाष्यंव्याचष्टेतदि
तिपश्चाज्ञावितयानिष्पुद्देशस्याल्पवाल्मकत्वेनविध्यर्थवादयोर्वागुणप्रधानत्वसार्थवधानएपत्यश्चाज्ञादित्यावि
ध्यर्थस्यारद्रुवत्वावलविरोधानाश्रयणाद्विध्युद्देशेनार्थवादवाधानुपपत्तेर्विध्युद्देशस्यप्रतिगृहीतविषयत्वेसत्युप १२२
क्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपत्तौर्थत्वात्मानर्थक्यप्रसंगोत्थयेवंचतीत्यादावुपसंहारोनोपीत्येभाष्यावयवेव्याख्यातेपौर्वा
पर्येपूर्वदौर्वल्यनित्यत्वेनन्यायेनपश्चाज्ञाविधिव्यनुज्ञोभेनार्थवादव्याख्येयोमतोः संप्रतिपन्नार्थत्वादानर्थक्यपरि

हारमाशंक्यपौर्वापर्येवलीयस्त्वस्यायोमात्रथासतिविध्युद्देशस्यपश्चाज्ञावितयावलीयस्त्वात्यविरोधाप्राप्त
लेसत्यन्योन्यनिरपेक्षापत्तेरेकवाक्यत्वासंभवादप्धसंगादित्युक्तेःपृथग्वाक्यत्वेपनर्हास्मित्याशंक्यपृथक्त्वेविध्यर्थवार
योः नैवनविधित्वमाज्ञाकेनापरिपूर्णार्थत्वापत्तावुक्तायांप्ररोचनांतरकल्पनेनविध्यर्थत्वंविध्यंतरकल्पनेनवा
र्थवादार्थवत्वमाशंक्यपरम्परेत्युक्तं। मीमांसापूर्वसंहारस्योपक्रमानुरोधवृत्तिविरोधान्यर्थतस्मादित्यादिभाष्य
र्थवादार्थवत्वमाशंक्यपरम्परेत्युक्तं। मीमांसापूर्वसंहारस्योपक्रमानुरोधवृत्तिविरोधात्समनुपक्रमोनुगादयः किं
शेषंव्याख्यानुमवश्यंभावीत्याद्युक्तं। नकेवलमनुपसंजातविरोधावस्थापांश्रुतत्वादसमनुपक्रमोनुगादयःजसोस्त्वयोगमाशंक्य
नुपूर्व्यस्यादधीत्यभिधानार्थमापवेतिभाष्यंव्याचष्टे किंनेतिचतुर्थ्योनयत्यानेकासामंजस्योक्तपूर्वकुशब्दंभाष्यस्थमु
योगमांप्रत्यगृह्णादितीतिभाष्यस्थेनेतिकरणेनप्रकृत्यर्थेनदेवताशब्दस्याप्यसामंजस्योक्तंतामित्यभिधानार्थंप्रतिगृह्णातीतिभाष्यंव्या
पादयतिप्रजापतिरिति। उपसंहारेगृह्णातिमात्रसमंजसतत्वात्तस्मित्यभिधानार्थप्रतिगृह्णातीतिभाष्यं
चष्टेसमस्त्विति। उपसंहरत्प्रतस्याविरोधेस्वात्मकत्वेनदौर्वल्यमुपपादितमपिभाष्यस्थऽशक्तौतिशब्दात्पूर्वंकर्तेशंका
नुभाषणपूर्वंविरोधोपपादयत्विति तेनेविरोधेनच्छेदात्मकमुपपादयितुंसामान्यन्यायंतावदाहसर्वत्रेति त्रि
वैवदशमाधिकरणाभिरूढदृष्टांतमाहतयोरिति। सामान्यन्यायंप्रकृतेयोजयति। एवमितिकर्तव्यतास्यात्मिति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा. त. ४ द्विधिविषयस्यापि विधायकाद्व्यविच्छेकसमभिगम्यत्वात्तद्विधिमात्रप्रार्थनायोगशंकानिनामायार्थवादस्या
१२० पि विधिस्तुत्येकविषयत्वान्यथानुपपत्त्या विधिविषयबोधशक्तिस्तुल्या चेत्यनेनोक्ता लिखेये ष्टिविषयभूतस्यदा
तुरर्थवादावगतत्वाद्विधेयविषयोप्यर्थः प्रतिगृह्णातिसर्वधनर्थकः स्यादित्याशंक्याह तद्वृत्तिसर्वथा वाक्यात्मक
त्वेन विध्यविनाभावो भाष्यस्थेतरशक्नोतिना सूचितः तथैतवाक्यतोपगमनसामर्थ्यमुपसंहारेण सामर्थ्यस्य प्रमाणमपीति सूत्र
पितुमाहान्यथाहीति एककर्तृकस्याख्यानस्यपक्षकृत्या व्यत्वेन पुत्राकल्पाव्यत्वाभावात्तत्पूर्वकालमात्रक्रियाद्रया
पुत्राकलोक्ति॥ शक्नोतिसूचितिविनोधासामर्थ्यस्य सामर्थ्यस्य प्रमाणोपपादनमुपसंहरति तस्मादिति। अर्थवादैकवा
क्यतया प्रवृत्तिसामर्थ्यस्याक्षेपिके शब्देन पुनः पृष्टावाक्यानुनोदनेन गृह्णातिश्रुतिवा... गमाशंक्येतन्न यावाक्यमे
वनाजकल्प्येत तत्रानर्थकाएव गौरितिशब्दाभावे पुरितिवाक्याधिकरणगतवेदोवा प्रायदर्शनादिति सिद्धान्तसूत्रस्थ १२८
भाष्योक्तेनानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेनवाक्यात्सन्नतरत्वप्रसक्तौ श्रुतेरप्यसामर्थ्यस्य
कल्पनोचितेति सूचयितुमाह तदितिनुनो यात्रस्तुत्यसामर्थ्यमौ सूत्र नार्थस्तर्केण तत्सूत्रमप्यधिकरणे पन्यस्त। गता
र्थत्वात्रन्तर्वाणां भाष्यपत्तिरित्याशंक्यते ननु चेति गतार्थताभ्युपगम्य स्वार्त्विक्क तदेकपातिगृहकाविरित्वेन मोक्षार्लिंगशब्दस्यापा

नाप्रतिगृहीतविषये द्विमिद्धांत प्रतिपादकभा... तेन जनितम्पांतिनिवृत्यर्थत्वेनानंभमुपपादयति सत्यमि
ति रूमादिशब्दानां वेदेषु प्रयोगवत् दृष्टान्ते दाने क्वचित्प्रयोगादर्शनाद्गवादिवेदवत्त्वदानप्रतिग्रहयोरेकदेशेका
दृशित्वाभावेनतलक्षणायाः क्लिष्टत्वादिधिकाशंकोपपत्तेर्गोवायंतामिनात्यंतमसीतिसूत्रनार्थप्रायोक्तिः स्व
त्रकृतो भाष्यांतर्गतोपन्यासमार्थोपायो मान्याध्यकृतः असूत्रव्याख्यार्थमेवानेभोमपत्तेर्ध्रांत्युपन्यासार्थत्वायोग
माशंक्यभ्रांत्युपन्यासार्थत्वाभावेस्य सूत्रद्वयं स्यपूर्वाधिकरणं तन्नित्वेनापि ख्यापयितुं शक्यत्वाद्गतार्थत्वया
याशंक्य किं तु शक्येत्याह नत्वेवहीति कथं ज्ञानमित्याशंक्य सूत्रद्वयमपि पूर्वाधिकरणसिद्धान्तोपसमाधानार्थ
त्वेन व्याख्येयोमानेनिवेदिकत्वयागत्वसामान्यपौबुद्धिस्थत्वात्पादनार्थत्वेन सन्निधानात्स्यस्थानरूपतयावि
ध्युद्देशवाक्यवाधकत्वायोगादपनितोदृणयावतोश्चाद्विभियुक्तः तेन यथादित्वेवं विहिताश्वदानोपलक्षणत्वे
न लिंगोवैदिकदानलिंगत्वे मिहितेविहितस्यदानस्यनिमित्तत्वेश्वत्वे कांति कत्वेन हेतुत्वार्थत्वापादकत्वादविहित
स्य कल्पनुपष्ठापकत्वेन विधेयभावेनोपस्थापितपुरुषाः न्वापादकत्वाद्धिरूपायः पत्तेदानमात्रस्यनिमित्वायोगेन
निमित्ताद्देस्य स्यापि दानस्याशेषणका लक्षणामृष्यामहे हविषामविशेषणमिति निर्विहितत्वस्य दानविशेषण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ मिद्धेव विहितत्वस्य दानविशेषणासंभवेपि निमित्तत्वोपयुक्तस्य लिङ्गविशेषकत्वायोगाल्लिंगत्वायोगमङ्गीकृत्याम
१२८ मिति च विहितत्वस्यदानविशेषणासंभवेपि निमित्तत्वोपयुक्तस्य लिङ्गविशेषकत्वायोगाल्लिंगत्वायोगमङ्गीकृत्य विनियोगात्मनानतयाचात्वेनोपस्थापितस्य विध्याख्यस्य प्रापकस्य विनोधिनि
स्यनिमित्तत्वायोगात्प्रापकं च विना प्राप्त्ययोगादात्मनाववाच्यत्वेनोपस्थापितस्य विध्याख्यस्य प्रापकस्य
त्वेधाभावात्संभवेऽनुपस्थापितरागादिप्रापकात्तेपायोगादात्मनावचाच्यत्वेनोपस्थापितस्य विध्याख्यस्य प्रापकस्य
विनोधिनिषेधाभावात्संभवेऽनुपस्थापितरागादिप्रापकात्तेपायोगाद्विधिप्रापितस्यैव निमित्तत्वबोधनान्निमित्तत्वोप
युक्तस्यापि विशेषकत्वोपपत्तिमपि शास्त्रसूचितां प्रकटयितुं वैदिकोदानाख्यं प्रतिग्रहो लिङ्गमिति विधेय विधातः ता
त्यसंबंधसंबंधेन लौकिकइत्युक्तं। अनेन वयादिकेवल वैदिकत्वेनैकरूपं दानेस्यान्ततोयाज्ञे दाने दृष्टिः स्याद्दानस्य
तु लौकिकवैदिकत्वरूपेणभेदाद्वैदिकमेव निमित्तमिति निर्णयाशङ्के दोषनिर्घातार्थं त्वाभावाल्लौकिके नेता
स्याप्यकर्मचोदितं तथायाज्ञेपि दानेन चोदितमिति च कारेण याज्ञेपीत्यभिधानादाक्षेपसूत्रार्थवर्णितेनिर्ण
यकारणाभावमुक्तं निरसितुं निर्णयकारणोक्त्यर्थत्वेन लिंगोक्तिर्यथात्वाता उत्सूत्रैतदाक्षेपनिरासार्थत्वेनचे १२७
कीकृत्य सूत्रद्वयेहेत्वर्थचशब्दमंगीकृत्य यस्माल्लौकिकं दानमचोदितं तस्माच्चोदितदानोपलक्षणार्थेनालिङ्गलौ
किकेनिमित्तत्वकुप्त्यजनादृत्विक्संप्रदायके याज्ञे दाने सेष्टि लिंगात्स्यादित्येवं सर्वसूत्रान्यथायोजनसर्वपुनरुक्तं

सर्वबोधनाविन्तुमाहात्म्यं वेति केचित्तु भेदमावार्याः कर्मणामेवमपचनइत्येतमत्राप्यनरुक्ते दानादिकर्मण्युक्ते दैश
कालादिमेदपिराकारादिवर्णवदभेदमंगीकृत्य लोकवेदयोर्दानाख्यस्य कर्मणोभेदाभावाद्वैदिकं निकेनिमित्तं लौ
किकमिति व्यवस्थानमुक्तं स्यात्तीकायांस्वरूपभेदाभावेपि चोदिताचोदितत्वाद्युपाधिकृतभेदसद्भावाद्रूपाभे
देपि हिंसादेर्भेदोंगानंगकानितइत्यनेनन्यायेन निमित्तत्वव्यवस्थायुक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन कर्मभेदादिति सूत्रावयवं
व्याचष्टे तन्नेति। अधर्मशब्दवत्रचोविरुद्धवाचित्वान्निषेधवाचिनमचोदितशब्दमंगीकृत्य यस्मान्निषिद्धं लौकिकं दानं
तस्मान्न स्वर्गेष्टेनामिहोतेनाभावान्निमित्तत्वानुपपत्तेः सेष्टिनसंदिग्धसद्भाववाधकाल्लिंगाख्याल्लिंगादार्त्विजे
स्यादित्येवमेपाकृत्येवसूत्रद्वयमुक्तत्वाक्षेपनिरासार्थत्वेनान्यथाव्याचष्टे प्रतिषिद्धत्वाचेति यावत्सूत्रस्यमसमी
वन्निमित्तत्वभावादेकस्याक्षेपः केमध्ये कांतायांवाक्यगम्यदानांगत्वत्यागदेत्वभावेन दानस्यैवेष्टिं प्रति अनिवा
वलतेलौकिकस्यवाचोदितत्वेननिश्चयोजनत्वानुपपत्तेः सेष्टिच्चोदितत्वेन प्रयोजनवत्त्वं बोधकाल्लिंगाख्याल्लि
ङ्गादार्त्विजे स्यादित्येवमन्यथाव्याख्यायासूत्र पितुमाहनवेति। आक्षिप्तेपि व्याख्या द्वये कर्मभेदादिति सूत्रावयवः
सर्वपुत्रकाणिरासार्थत्वेनैव व्याख्येयः अधिकरणांतरारंभस्याभाव्यांतरजनितभ्रांत्यपनयार्थत्वोपसंहारस्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेन प्रकरणेऽप्यधिकरणं तर्हि तत्र यावत्कर्त्रा याच्यते संभवत्यपि यद्यधिकरणांतरकरणं तत्राप्यंतरं [illegible]
ग.त.५ नेन प्रकरणे पूर्वाधिकरणं तर्हि तत्र यावत्कर्त्रा याच्यते संभवत्यपि [illegible] विकरणं तत्र तत्संप्रयोग एव मुनेः प्रश्नशब्दसूचितशंका विरो
त्पादनयनवशेनेत्याह नीतिगतार्थत्वात्प्रयोगेनाधिकरणं तत्राने संप्रोपपाद एवमुनेः [illegible] विषये [illegible] सौत्रे दोषवि
१३० घातिनामार्थत्वेनोपपादयितुमाह इत्याहेति वेदत्रयविदित्ययं विप्रशब्दप्रयोगात्त्रयीशब्दस्य च त्रसीत्रेदो वि
दुषोऽयं नृषि सामानीति समभिव्याहारादृग्यजुः सामविषयत्वावगतेऋग्यजुःसाम शब्दानां वेदेषु प्रयोगाग
गमाद्यभिप्रायतद्विविदिवर्ण्यत इत्यत्र च वेदेन सूत्र इति वक्तव्यतया इति शाद्यस्यस्य छंदे वेदे प्रयोगावगतेर्दृष्टाते
सुदानक्रियायां क्वचित्प्रयोगादर्शनाद्दानप्रतिग्रहयोश्च वेगादिवदेवदेवैकदेशित्वाभावेनात्यंतभेदात्तत्र ह
णानुपपत्तेः इत्याह [illegible] अभिष्टेः प्रतिग्रहीतत्वविषयत्वाश्रीति अर्वनरतां [illegible] न्यायेन तत्त्वत्स्य तदर्थ वाधिक
करणं तत्र करणमित्यर्थः। कीदृशी [illegible] त्यपेक्षायामाह प्रयोजकेति। व्याकर्या विदितिभाष्यानस्वरसस्वचितां ल
क्षणाहत्ति दर्शयितुं तो [illegible] त्यादिभाष्योक्तानुपपत्तिमुपपादयितुमाहा पवेति [illegible] कर्तुः प्रयोजकोऽहंतु संश
केऽपि कर्त्रे विप्रयोजनकव्यापारप्रतिसिद्धत्वात् [illegible] कर्तृत्व समभावात्तत्र च हेतुत्वविवक्षा याः प्रयोजकत्वेन [illegible] १३०
णत्वाद्धेतुत्वस्य प्रयोजकव्यापारालंबनत्वसमर्थनेन च तं विना प्रयोजकत्वायोगाद्धेतुमंतं तत्समर्थयन् [illegible]

कप्रयोजकव्यापारंवक्तुं हेतुवेतित्यत्र लिहितेति व प्रत्यय उत्पद्यते हेतुत्वान पेक्षात् तत्र लक्षणकर्तृत्वविवक्षा
प्रयोजकव्यापारंवक्तुं हेतुवेतित्यत्र लिहितेति व प्रत्यय उत्पद्यते हेतुत्वात्प्रयोजकव्यापारे ह्रातं ततः स्तत्
यांतु धोलनाघन भिद्यातेपि तदपेक्षया काष्ठादीनां पापेकर्तृत्वविवक्षोपपत्तेः प्रयोजकव्यापारे ह्रातं ततः प्रयोजककर्मणा प्र
तेति भट्टहानीतिशक्यो वक्तुमित्याशंक्य। अनेन नये नसंविधानाद्व्यातेत्समर्थ्यावरणहूलेन प्रयोजककर्मणा प्र
योज्यक्रियाप्रणाधानिलिस्य इतित प्रयोजककर्म यस्य आवनति श्राभिमुखेन वरति त्वातं श्रेणकनोति भ्रतस्याः प्र
योज्यक्रियायाः कर्त्रेतिशक्यो वक्तुमित्येवंभाष्यं व्याख्यातं प्रयोजकक्रियाविषयस्य ह्रातं प्रयोज्य प्रयोज्यक्रियया प्रयोज
णुपवाने दृष्टांतास्वयथ यथेति भाष्यमनुपानप्रयोजकक्रियाविषयस्य ह्रातं प्रयोज्य कर्तृत्वाभावात्तद्वाचिनो धातोः परतोणि प्रयो
कक्रियात्वेनोपपादयति यथेति प्रयोजकव्यापारे हेतुकर्तृत्वाभावात्तद्वाचिनो धातोः णि प्रयो
ज्यक्रियया प्रयोजकक्रियात्वेनोपपादयति प्रयोजकव्यापारेहेतु पार्ते त्वाभावात्तद्वाचिनोपपादनापात्तिमप्रयो
गायोगापत्तेः प्रयोजकव्यापारविषयस्य ह्रातत्वात् प्रयोज्यव्यापारे भाष्योक्तोपवाकोपपादनापात्तिमप्रयोजकस्य ह्रातिनासंविधा
जकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वेऽप्यर्थत्वेनेतास्य यस्य व्याख्ये यत्वात्प्रयोजकस्य ह्राभिनासंविधा
नारव्या व्यापारो स्यासीति व्याधिकरणवक्तुं श्रीहिं विरह स्यतत्रत प्रयोजकव्यापारं यति वितेलल परामर्शिनात
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ता.त.४ छद्देन कर्मधारयति गृह्णाति न्मिश्राज्जित प्रयोजकव्यापारे विलोलते रूपविर्जत्वेन तेत इत्येवं योऽन्यच्च द्वलो पादानां

२३१ सामर्थ्योपपादनार्थं नहीत्युक्तं प्रतिदानाख्यविधानस्य विलेखनसमर्थविलेखि त्वावरण।येन प्रयोजकव्या

पारस्यार्थं तत्समर्थमितिभाष्यानयं व्याचष्टे तेनेति प्रांतिकपोजनार्थमेवमिति भाष्यमित्याद्रितप्रयोजकव्या

पारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वोऽप्येवमुर्वेवदुपपादयतितद्भदितिप्रयोजकास्यदातृदीनाख्यव्यापारः प्रतिग्र

हसमर्थप्रतिग्रहीत्राद्यमाद्भूयोस्यास्तीतिव्यधिकरणबहुव्रीहिगर्भत्वात्तत्रप्रयोजकव्यापारश्चेतिकर्मधा

रयेणान्तितवानाख्यप्रयोजकव्यापारः प्रतिग्रहाख्यप्रयोज्यव्यापारवाचित्वेन गृह्णाते रूपकार्यदृष्टपादानशति

प्रयोज्यव्यापारमात्रे गृह्णातिरूहते नान्तितप्रयोजकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वाद्योगमाशंक्यान्तितप्रयोज्य

नप्रयोज्यादिव्यापारवाचित्वेन धातूनां विचित्रशक्तित्वात्स्य कदाचिदभिधायमानकर्मणोश्चाभिहितप्रयोज्य २३१

व्यापारे वेत्यादि भावार्थाधिकरणवार्त्तिके दर्शितत्वात्प्रयोज्यव्यापारमात्रवाचिनोऽपि प्रयोजकव्यापाराद्दे

पकत्वाविनोधमाहविविनेति।पवेर्विक्लेदनफलकाधिश्रयणादिप्रयोजकव्यापारवाचित्वप्रसिद्धेर्विक्ले

दनाख्यप्रयोज्यव्यापाराक्षेपकत्वेपक्वकौशलविवक्षया वर्कुला: शीघ्रं विक्लिद्यंतीति प्रयोगे प्रयोजकव्या

पाराक्षेपं विना पक्वकौशलविवक्षाशक्तेः।विक्लिदेः प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वं भावार्थाधिकरणोक्तं गृह्णाते स्तु दातृ

व्यापाराक्षेपकतानयुक्तेत्याशंक्य पक्लिद्यादीनां प्रयोजकव्यापार

व्यापारानपेक्षस्वयं ग्रहणेऽपि प्रयोगात्स्य योजकदातृव्यापाराक्षेपकतानुपपत्तिमिवदातृव्यापाराक्षेप

क्षेपकत्वेनाप्रसिद्धानामपि पक्वकौशलविवक्षादिसहकारिकारणसंनिधानाभदाक्षेपशक्तिमिवदातृव्यापाराक्षेप

कत्वेवाप्रसिद्धस्यापिगृह्णातेर्दातृविषयेश्चवधारणसहकारिसंनिधानाद्दातृव्यापाराक्षेपत्वशक्तिमिवमनुपपत्तेस्तदा

क्षेपतामुपपादयितुमाहतेषामितितत्तरिप्रतिग्रहीतृत्वोन्नुपपन्नुपसंहारार्थतस्मादितिभाष्यंदातृव्यापारस्य प्र

तिग्रहसमर्थप्रतिग्रहात्राक्रमणत्वेन लिंगार्थप्रयोजकव्यापारत्वान्नद्विषयेच्छातेऽन्यथाप्रतिग्रहविषयत्वेनाव

धार्यैतदभावत्कर्मभवतियद्युतदानंकुर्वन्ति गृह्णातीत्युच्यतइत्येवं व्याचष्टेतस्मादितिददातेदानस्यार्थस्वप्रसिद्धेप्स

ध्वंसात्स्यपोऽन्तनेप्रतिगृह्णातिशब्दः प्रयुक्तोनतुदातृव्यापारानपेक्षस्य प्रतिग्रहमात्र इत्यर्थः तस्मद्वेतिभिर्वतोप

संहारभाष्यंततश्चतस्यददतोवाफलीकृतिरित्येवं व्याचष्टे इनतीतिवारणस्वतश्चेतिमित्यर्थेवकाव्यार्थः आशंत

नेप्रतिग्रहीतृविषयत्वेनेवोपक्रमाभाष्यातनरूतेनव्यायुक्तेत्याशंकतेएवमितिवचनानालोचनयाधिकरणो

णपत्तिंपनमतेनाहतत्रेतिन्यायप्रत्युत्पादनस्यानुष्ठानार्थत्वान्नवचनविरोधिनश्चार्थस्यानुष्ठेयत्वादेतत्समाधाना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा. ८८.४ पत्तितोषेण वचनालोचनेप्यधिकरणोपपत्तिस्तथा तेनाहमस्त्विति श्लोकं व्याचष्टे यथेति अतिदेशार्थं यद्यपि हीनत्व
कंशास्त्रांतरच्छेदात्तद्विषयोपक्रमवाक्यवशात्कर्मांगत्वेनावगतायाद्दृष्टेः शास्त्रांतरेप्यभेदात्कर्मांगत्वावगतेस्तं
१३२ दृष्टेनोपक्रममानालोचनेपि दातृविषयत्वावयवस्य क्रयाय दिवाक्यांतरं प्रतिग्रहीतृविषयं स्यात्ततो दृष्टयोर्भेदिष्ट
तिननुवाक्यांतरमपि प्रतिग्रहीतृविषयं शास्त्रांतरावगतकर्मांगत्वेष्टिविषयतया स्यादृष्टं ह्यातं ज्येलकर्मांगत्वे
मनपेक्ष्य प्रतिग्रहीतृविषयतावधारणाशक्तेरित्येवं प्रतिग्रहीतृविषयत्वनिराकार्यत्वेन पादत्रयं वा स्ववार्यो
क्यर्थतया व्याख्याय प्रतिग्रहीतृविषयत्वाविरोधोक्तिशक्तिप्रदर्शनापाद्य इत्यनेनान्यथा व्याख्याता कृतावा
क्यांतरविरोधपरिहारेण दातृविषयत्वव्याख्यायाः सामान्यायप्रतिग्रहीतृविषयत्वव्याख्यां पूर्वाधिकरणविरो
धेनहि प्रतिग्रतिग्रहीत्रितिदातृविषयत्वव्याख्यायामार्थिकशब्देनार्थवमाशंक्य पूर्वाधिकरणसिद्धांत
सूत्रवस्त्वस्य याज्ञशब्दस्यानुपसंजातविरोधावस्थायां श्रुतत्वादन्यथा व्याख्याता नत्वाद्दनुरोधेनानार्ज १३२
वोनित्यं सूचयितुमाह यास्त्विति वचनालोचनेप्यधिकरणोपपत्तिमुपसंहरति तस्मादिति वाक्यांतरस्यापि प्राति
ग्रहीतृविषयावधारणाशक्तेर्न हि क्रिमाकार्थस्तावच्छेदः॥ ॥पानव्यापच्चनवत॥ ॥दमतस्याश्व प्रतिग्रहनत्वा

त्ताद्वैदिकत्वाभावाद्वत्रो किंवा वैदिकविषयत्वसाम्येन चिंतायां प्रासंगिकत्वायोगेनासंगतिमाशंक्य व्यानानम्यवादवि
वयन्वात्स्य संगोपपत्तिं सूचयितुमाह यमपीति अश्वप्रतिग्रहवाक्यस्याप्यनारभ्यवादत्वान्वयर्थोऽपिशब्दः सान्नाह
मनस्य वैदिकत्वाभावेपि वमनीयसोमधारा वैदिकत्वोपपत्तेर्लौकिकवैदिकविषयत्वेनापि प्रसंगोपपत्तिमुत्तराभि
करणस्यापि वार्तिकयाजमानतिमित्तविनाशत्वसाम्येन प्रसंगोपपत्तिं सूचयितुमाह तत्रेति किं यत इति वक्तुं प्रत्य
येश्रयोक्तश्चेतदनुग्रहायाधिकरणरूपत्वादनुवादरूपतोति यानपतिर्धातुः प्रयुक्तः। निमित्तविवेकसहितसंदेहो
तयर्थतत्रेत्याद्यासिध्यमाने विंत्यं तमाभ्यं व्याचष्टे किमिति भाष्यकारीयस्य लौकिकविषयत्वपूर्वपक्षमात्रातिदे
शार्थत्वेनमत्र व्याख्यानस्याफलत्वाणार्थत्वेपत्वाद्यं यं विधपूर्वपक्षातिदेशार्थत्वेन तावद्याचष्टे तत्रेति य्यव
हितातिदेशदोषपरिहारायाधिकरणद्वयातिदेशार्थत्वेन व्याचष्टे अथवेतिदोषात्वित्यधिकरणपूर्वपक्षसिद्धांत
योद्वयोरप्यस्मिन्नधिकरणेतिदेशासंभवेप्युत्तराधिकरणे वैदिकसर्ववमनतिमित्तत्वपूर्वपक्षकरणाद्दलिसा
त्रविषयावोदितं वेत्यधिकरणपूर्वपक्षातिदेशायोगात्सिद्धांतरूपेणत्युक्तं तल्लोदनवदिंद्रियमनुदरेपिअनंतरा
नुपलंभेन दोषादित्याद्याधिकरणपूर्वपक्षहेतुनिनामाह उवप्रतिग्रहेष्टिवच्चवमनेष्टेरपि कर्मांगत्वेनैवर्त्विकर्तृकत्वनिरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा.सू.४ सादृत्विक्कर्तृकवमननिमित्तकत्वनिरासेन सर्वकर्तृकवमननिमित्तत्वं द्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षविनाशमि
द्वेनाधिकरणद्वयपूर्वपक्षयोगमाशंक्याह केनचिदिति कोऽसौ विकासौ विशेषेत्ता यांप्रसुताधिकेन पूर्व
१३३ पक्षेतावद्वैगुण्याख्यदोषनिरासार्थत्वाभ्युपगमेन सिद्धांतिना दोषनिर्घातार्थत्वस्येष्टत्वाद्वैदिके वपानमात्रेण
द्रव्यप्रतिपत्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेन न तत्प्रतिसमाधानार्थताधानार्थतायापि ष्टिविध्यानर्थक्यप्रसंगाल्लौकिके
द्रव्यप्रतिपत्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेन तत्प्रतिसमाधानार्थेष्टिविध्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्विशेषमाहतत्रे
त्यत्र साधनवैगुण्ये नेंद्रियदीनत्वाख्यदोषसंभवात्तत्प्रतिसमाधानार्थेष्टिविध्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्विशेषमाहतत्रे
तिद्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षेप्यस्य प्रतिग्रहवद्वैदेवेतिवार्त्तिकेवक्ष्यमाणमृत्विक्कर्तृकवमनानिमित्तकत्वेयज्ञमान
कर्तृकत्वाविनोधार्थविशेषस्त्रवयितुंतावच्छब्दः। विशेषोक्त्येवमिदं पूर्वपक्षमुपसंहरतितस्मादिति॥ ॥दोषान्त
वैदिके स्यादर्थाद्धि लौकिकेन दोषः स्यात् ॰ अतिदेशाधिकरणत्वेन पूर्वोक्तानामेव वैदिकत्वे सामान्यफलकल्पना १३३
घवश्रुतदोषनिर्घातार्थत्वायोगानां सिद्धांतहेतूनां वाच्यत्वात्तानुपेक्ष्य दोषनिर्घातार्थत्वेनैव सिद्धांतोक्तमनो वित्यंश
कतेतरे वेति वैदिकस्योमासामान्ययोगात्फलकल्पनलाघवस्य चात्रापि भाष्यकृतोक्तत्वादिंद्रियवीर्यशब्दोपल
क्षितसोमयागफलस्वर्गादि इत्युपस्थिता क्येपात्वायावमनजन्यत्वसंभवेनेष्टस्वन्निघातिर्थत्वसंभवाद्दोषनिर्घा

तार्थत्वेन सिद्धांतोक्तयोवित्यमाहनीडीपानमात्रात्स्तिपत्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेनेंद्रियवीर्यशब्दोपलक्षितप्रधानफ
लथंस्वयगाद्वैदिकदोषायोगमाशंक्याह। तथाहीति सम्यग्जरणतायाः प्रतिपत्तेर्विधानाद्वमनेन सोमपानजन्य
प्रतिपत्तिव्यापत्तौ यथा सोमपानात्प्रवेप्रधानफलस्वर्गादिर्भवति तथा सोमपानेनापि नस्यादित्युक्तेतस्यजरण
स्याविधानात्वर्थंतत्वायोगमाशंक्यवान स्यात्त्वगतः सम्यग्जरणपर्यंतत्वात्तीत्तस्मात्सा ...सम्यग्जरणस्य
गविनष्टत्वात्प्रतिपत्त्यपेक्षोपपत्तेर्याज्ञिकानां वाक्योपप्रतिपाद्य पुरोडाशादिभक्षसाध्यावादर्शनेन नाशपर्यंतप्रति
पत्त्वगमात्सुमसिद्धिस्तुक्रामुरिति प्रदीप्याम्प्रथिकरणत्वनियमस्य दृष्टायत्नस्य सकलार्थत्वात्प्रतियत्त्यपेक्षालग
तेसत्त्वादनस्य वेदमूलत्वादि शोषितस्य सोमपानस्य हितमेगात्राह दिवंस्त्यादिमंत्रपाठात्सम्यग्जरणपर्यंततद्विध्यव
गमेनचायितुं सम्यग्जीर्यतेपचमानमनेनेति सम्यग्जरणं सम्यग्जीर्णिसाधनं रूपगुणसंगीयाः स्वभावोयस्यपानस्य
तदंतेतिसम्यग्जरणे नप्रतियाघद्रव्यस्वरूपतोनाशोपयाप्रतिपत्त्येतिवाविग्रहविवक्षया रूपोक्तिः प्रतिपत्तिनाशोपी
द्रियफलनाशो दर्शनात्यथा स्याद्वैंद्रियवीर्यशब्दाभ्यामनुक्तेर्वैदिकोदोषायोगमाशंक्य यथाश्रुतस्य लौकिके प्य
मावाल्कदाचित्रावेपिवैदिको पापानपेक्षत्वाद्दोषनिर्घातार्थनिष्पयोगापत्तेर्वैगुण्ये वीर्येन्द्रियव्यपवत्क्या विवक्षितश्च

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा.त.४ तन्नवैदिकेपितुल्यमितिपरिहारसूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे नचतावदिति अनेनचार्थाद्वीति सूत्रावयवेपुन
१३४ रिति भाष्यं चवैदिके दोषोपपादनार्थत्वेनव्याख्यातं वीर्येद्रियपयःश्रुतिरर्थवादमात्रत्वेनेष्टदोषनिर्घातत्वावगमा
त्वत्वयेन वैदिक क्रियोक्त्ययोगशंकार्थत्वेनाथापीति भाष्यं व्याचष्टे अथ त्विति दोषनिर्घातार्थत्वायोगशंकार्थ
सुग्राह्यः दोषनिर्घातार्थत्वाभावाभ्युपगमेनापि विषयत्वोक्ति प्रदर्शनेन परिहारार्थं तथापीति भाष्यं व्याचष्टे त
न्नइति वैदिकेपि वमनस्यानंगत्वेन कत्वचनुष्ठापकत्वात्फलपनापत्तिमाश्यमाशंक्यपानत्वोराक्त्रूपस्थापकता
माहवैदिके त्विति। तत्सर्वत्राविशेषात्। वैदिके विषयत्वे नैव कर्मांगत्वाद्यजमानकर्तृत्वेश किंत्वनियोर्थमतिप्तनिर्व
पेतिमानानाधिकरण्याचेतत्कर्तृकस्यैववमनस्य निमित्तत्वावगतेः पूर्वपक्षायोगेना। येकारणानांभमाक्यगत
स्यनिमित्ततयोद्देश्यत्वेनाविवक्षित समानाकर्तृकत्वविशेषणत्वात् पूर्वपक्षोपपत्तेर्दिशानोपपत्तिमाक्षेवेति सर्वत्रे
तिसूत्रावयवव्याख्यार्थं तदेतदिति भाष्यं व्याचष्टे किमितिअविशेषो किंव्याख्यार्थं नु पिदेशश्चेति भाष्यं प्रतिपत्तिनाश १३४
विषयत्वेनव्याचष्टे यथावेति हेत्वर्थं यावेतिवशः इष्टे देयि निर्घातात्वमिष्टस्यैव च प्रधानफलभोक्तृत्वयोग्य
त्वविघातलक्षणस्य दोषस्यानिर्घातत्वादि दोषशंकानिरासार्थत्वेन वैगुण्यमात्रस्य दोषत्वादित्यिगात स्यापि

पिवैवगुणस्य इव्यादिवैगुण्यवन्निर्घात्वादोषनिर्घातार्थत्वाक्षेपेन विशेषः इत्येवं भाष्यसूक्तकृच्छ्रपक्षाण स्यादिति
पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति वीर्यद्रियपयःश्रुतेरर्थवादमात्रत्वेन दोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणाभावादानुपका
रितेव पूर्वपक्षिणोभिमतेति सूत्रेणायाथातुक्तं सूक्तस्यार्थोथापिशब्दः॥ ॥स्वामिनोवातदर्शनात्॥ ॥आरादुपकारित्वाभ्यु
पगमेनापि सिद्धान्तोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थं सोत्र हेत्वेन नदेणप्रतिज्ञातावद्याचष्टे यद्यपि तावदिति पूर्वं मितिन्ननैमित्तिकयोः सा
मानाधिकरण्येनेककर्तृकत्वावगमादिति स्वयं हेतुमाहकुतइति तेनयाक्यशेषस्थेन यष्टद्वेन सह विपुद्देशस्य संबंधे विवि
पुद्देशेतच्छद्वाभावान्निमित्तनैमित्तिकयोरेककर्तृकत्वप्रीत्ययोगमाशंक्ययत्नदानीं त्यसंबंधाय च्छद्वेन तच्छद्वाक्षेपदर्शयि
तुमाहयाइति। तथापिसोमवामिनइति विपुर्द्देशस्था च ष्यकर्तृभेदप्रतीतेः दप्रतीतेः समुच्चयांगीकरणेन चाव्याध स्यात्ते
दर्शयितुमाहयइति तथापिसोमवामिनइति विपुद्देशामिति सनिर्वपेत्सोमवामिन श्वत्विजः संबंधीयो यजमानः सनिर्वपे
दित्यर्थावगतिमाशंक्येयस्मिवाक्ये त्वेककर्तृकस्यान्यकर्तृकस्यवमननिमित्तत्वोक्त्ययोगाद्वमनायादितयात्वैगुण्य
प्रतिसमाधानार्थत्वोक्त्या सोमवामिनआत्मनोयनिर्वपेदितिवादशाहीनस्येतिवताद्धर्ष्यषष्ठीसंभवे संबंधि च्यतिनेक
ज्ञनित षष्ठीकल्पनायोगात्कर्तृभेदाप्रतीतिस्तथापितेनत्रेतिवमनस्य निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वा समानकर्तृकत्वाविशेषण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.तृ.४ विवक्षामाशंक्य यच्छत्रं वध्यात् स्याद्भिन्नत्वाप्रतीतेस्तस्माद्रूपश्रास्त्रीयमानस्य निमित्तत्वस्य कर्त्रैकत्वविशिष्टस्यैव
प्रतीतेः कर्त्रैकत्वस्योभयत्ववदुद्देश्यान्तर्गतत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावाद्विवक्षोपपत्तिसूचनार्थत्वेन श्लोकं व्याख्यातुमा
१२५ ह नचेति भाष्यमप्यस्मिन्नर्थे यत्र ज्योतिष्टोमादौ कर्मणि सोमो विक्रीयते तत्र यजमानार्थं फलसिद्ध्यै कार्यं तया कर्मार्थ्यतोऽपेक्ष्यते तेन
न्यथो क्रयाकर्त्रैभिधानाद्यजमानकर्तृकं सोमक्रयिकर्म यजमानकर्तृकं ततश्च यो वमनि समनिर्वपेदिति सामानाधिकरण्याद्वमनक
र्तृकमपि स्यादिति नकर्तृकमेव न च सोमवामिन इति षष्ठ्येऽपि समनयोर्भिन्नकर्तृकतोच्यते षष्ठ्या हि सोमेन्द्रकर्मसोमवाम्युपका
रश्रूयते तेन वैवपुरुषार्थत्वापत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्मांतर्गतत्वान्न तत्समानकर्तृकत्वासिद्ध्या प्रदर्शनपरमानवनिमित्तकत्वासिद्धिः
तो वमनोपस्थापितज्योतिष्टोमादिकर्मानयेष्ट्योपकुर्यादिति कल्पनालाघवमहत्त्वतार्थापत्तिकल्पितज्योतिष्टोमाद्युपकारस्या
विपदाभ्यामसहितत्वाक्यावगतकर्मांगत्वानुवादित्वात्षष्ठ्या स तत्सोमेन्द्रं वा मज्ज्योतिष्टोमाद्यंगं स सोमवामिनः श्रुत्योपप
कात्तद्गतत्वश्चनत्विति सोमवामिनः श्रुत्योपकर्तृमित्येवंच्योस्या प्रामपदार्थोपसंहारत्वकप्रयोगवाक्यावगवाक्यावगतश्च भाने १२५
न समानकर्तृकत्वबाधेनेष्टेः प्रापकवाक्यावगततत्समानकर्तृकत्वावगतिर्भिन्नकर्तृकवमननिमित्तकत्वेऽप्यविरुद्धेत्याशंक्या
र्थमित्येति भाष्यमार्त्विग्यं तत्राह्नेयेऽस्यं तत्रार्त्विज्ये यच्छेदभावादप्युक्तमाशंक्यार्त्विग्येकर्मणि यजमानार्थप्रधानं दक्षिणयाति दे

ऽप्यासदक्षिणवाःधायोगात्त्वात्स्मनिवर्ततिनोदनविर्गतरात्नेयो न्याया यजमानानां वा यीनामृत्विक्त्वं वंध्याभावादस्यं तरात्रेयोक्तो
पपादयितुधायोगात्त्वात्तानि वर्तनिरोदृत्विगंतरात्नेयो न्यायजमानं वा यीनामृत्विक्त्वं वंध्याभावादस्यं तनात्रेयो न्यायपपादयि
तुमाह अथेति तथा मत्वादिभाष्यं वृद्धसोमकर्मांगवामिनेंद्रकर्मसोमवामृत्विगंगं वा वाच्यं न च तदयममृत्विगाग्निष्टुतदी
येऽस्त्विग्भिः क्रीयमाणसंभवति यत स्वत्रतेष्ठात्स्मये यग्निषु करणे देशभेदापत्तेः सांगं च प्रधानं प्रत्यध्वर्यादीनां गुणत्वात्तेऽस्
माम्युत्रनकालेकनेनकाभेदापत्तेरात्विग्भेदात्स्वकर्तृभेदापत्तेर्नाध्वर्यादयोऽपि सोमकर्मोपकारात्स्मेफलं प्राप्नुवन्तीति अथ पर्थ
वक्रीयमाणे केवलपुरुषार्थत्वात्ययोग्यापत्तेः निमित्तोपस्थापितकृत्स्नप्रकारस्य नावधारितयजमानोक्तानित्यत्वागजसंग
इत्येवं व्याख्यातुमाहतत्र श्वेति तदर्थमिति भाष्यावगतव्याख्यातायथालार्थं बुध्येवेत्या पुरुष क्रियमाणे चेति वकानस्व
चितानि स्थापत्वं तनव्याख्या सामदृश्या चेत्स्तुतैः इतीति सिद्धान्तोपसंहारं न भाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति गतसामुग्र्यार्थं न समानकर्तृ
कत्वावगतिर्भिन्नकर्तृकवमननिमित्तकत्वेऽप्यविरुद्धेति स्वयं शंकते अथ पत्विति सर्वथ छद्मस्थं भा दिति वार्तिक निषिध्य
निमित्तैमित्तकभिन्नकर्तृकत्वापत्यानिनाम्यानि तथा सतीति सोमवामिन इति षष्ठी श्रवणाद्भिन्नकर्तृकत्वस्समर्थनमाशं
क्योपत्रा मप्यश्रुतवदसर्यनमाशंक्योपक्रमावगतसमानकर्तृकत्वबाधेनोपसंहारावगतभिन्नकर्तृकत्वाभ्युपगमा यो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰ न॰ ४ गादुपसंहारानुरोधिनोपक्रमेप्यस्य षष्ठ्यर्थकल्पने तु स्वामावमामानाधिकरण्यबाधापत्तेस्तदभ्युपगमे च स्वामिनिमित्त
त्वापत्तेरुभयनिमित्ताश्रयणे वा वैरूप्यापत्तेः शाद सामंजस्यावगतासामानाधिकरण्यात्स्वामिवमनस्यैव निमित्ततामु
१३६ क्त्वाह तत्समर्थने चेति। वक्ष्यमाणानां सर्वेषां यजमानसंनिपत्योपकारित्वविषयत्वसूचनाय यानाउपकारित्वपक्षे स्वामिव
मननिमित्तत्वमुपपादितमुपसंहरति। एवं तावदिति स्वामिसंस्कारातिरिक्तानां सर्वेषां यजमानमननभिमततत्वेपि सर्वपक्षे
भूयदमननिमित्तत्वनिराशशाक्तिप्रदर्शनार्थं प्रतिपत्तिगतस्य प्यागजरणपर्यन्तत्वनियमभेषजनितफले क्रुङ्क्षिसमाधाना
र्थत्वमपन्नेतावदिष्टेः स्वामिकर्तृकत्वमंदेहात्सामानाधिकरण्यावगतमननकर्तृकत्वसिद्धेः स्वामिवमननिमित्तत्वावस्था
यमाह यजत्विति। वाक्यशेषोपनीतं च यद्यागशेषभक्षितप्रतिनियमभेषेषोपजनितवफलाभायोपजनितं वेपालाभायो
ग्यत्वं चेति विग्रहः। लाभायोग्यत्वं तदाशंकृतिते तुशब्देन परामृष्टं तत इयच्छब्देनेष्टिवमनयोरेककर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमा
नवमन एवेष्ट्या भवितव्यम् वसमानानुषंगेण पूरणीयं येनकेनचिद्रक्तेनेपि प्रतिपत्तिसिद्धेः प्रकृतैरेव सङ्गीदिभिर्गन्तिव्य १३६
मितिनियमस्य भक्षपितृगतप्रयोजनापेक्षायां भागेसु ब्राह्मणादीनामुपकारकेशक्याः केन विरूक्षिरोगद्दृष्टउपकारः क
र्तुं भक्षमाणोरित्यादिभाष्यालोचनया भक्षयापितृगतदृष्टसंस्कारार्थत्वावगतेद्रव्यप्रतिपत्त्यात्मकत्वस्यापि च द्रव्यसंस्काम

तत्त्वेन भक्षणेन स्वजननानपेक्षत्वात्तत्सम्यग्जरणापर्यन्तनियमस्यापि भक्षपितृसंस्कारापेक्षत्वेनतादर्थ्याव
स्यभक्षणकाल एव निर्दिष्टत्वेन भक्ष्यजरणानपेक्षत्वात्तत्स्यग्जरणपर्यन्तत्वमुपपन्नमिति वाक्यशेषवशात्त्वकल्पने प्रत्विक्तकर्मशेषसमापनसामर्थ्या
गते संस्कारान्तरेषेकर्तृवेनुएवंस्थायामनुपपन्नतामितिवाक्यशेषवशात्त्वकल्पने प्रत्विक्तकर्मशेषसमापनसामर्थ्या
त्यसंस्कारान्तरेषस्यापियजमानफलविघ्नप्रसंजकत्वेनेष्टत्वात्तु तयजमानफलविघ्नप्रसंगनिवृत्त्यर्थत्वावगमानकर्तृ
कत्वावमायाघच्छब्देन वेष्टिवमनयोः समानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्टिरित्याह यदिपीतिमस्कांगोपेत
प्रधानानुष्ठानविध्यन्यथानुपपत्त्या तत्रांगानामपि फलापूर्वोत्पादनेत्वशक्यत्वगमाऽऽदितिपक्षे विषयकृतसामवायि
कांगमात्रानुगृहीतप्रधानानन्तरमुत्पत्तेप्रधानोत्पत्त्यपूर्वेक्रियमाणायाःप्रात्यात्मिकप्रधानोत्पत्त्यपूर्वसहकारित्वात्तत्वग
मात्यास्यपूर्वेकत्वापालनंत्ववर्णवसम्यग्जरणपर्यन्तत्वावगतेर्यस्मिन्नोमयागास्यात्तेवमनात्मतिपत्तिर्भ्रष्टा तत्रोनित
स्यापूर्वस्य सहकार्यभावात्फलापूर्वोत्पादनाशक्त्यवगतेस्तस्य कपूर्वोत्पादनेवेष्टिवमनयोनेककर्तृत्वनिर्देशाद्यजमानवमन
ष्टेवेष्ट्या भवितव्यमित्यनेनन्यायेन व्याख्यानइत्याह। एतेनेतिसम्यग्जरणपर्यन्तत्वानभ्युपगमेनवमनेनात्यपितिविच्छिन्नेवनादि
ष्टिताकरणस्याप्यनापन्निमत्त्वेदोर्निर्घातार्थत्वानाश्रयणाभातिमित्तमंत्रोज्ञानवन्नैमित्तिकत्वेतुपुनरुक्तप्रधर्मत्वामु
पगमेपि स्वामिकर्तृकत्वाद्वमनस्य समानकर्तृकत्वाद्वस्वामिवमनमेव निमित्तमित्याह यदीपीति वमनेपस्थापितक्रतुविषयत्वा

रा.द.४ चकनणोक्तिः सिद्धांतमुपपादयत्याचक्षामित्यवमननेप्रतिपत्तिविनाशः तस्यार्त्विजेनापीति पूर्वपक्षवर्त्तिकोक्तं साम्यमनुभा
षणापूर्वनिरस्यविपलितिकर्तृनियमरूपप्रतिपत्त्यंशजन्यत्वात्संस्कारांशत्वेनोक्तः।।कथंसमाख्यार्थत्वेनेष्यविधानमित्यपेक्षा
१३२ यामाह सर्वेषामितिकृत्वार्थतानानुपकारित्वात्तद्धार्थत्वंकल्पनात्पुरुषसंस्कारत्वंद्रव्यप्रतिपत्तिनियमनेपभक्षयितृसंस्का
रभेदोदोषोक्ष्याविवक्षित्वाद्दोषनिर्घातार्थतापक्षेसोमयागाभ्यासापूर्वार्थत्वंवेतिपंचस्वपिपक्षेषुत्विग्वमननि
मित्तेष्टिविधेर्निरस्तत्वात् द्रव्यप्रतिपत्तिभेदःकर्तृसंस्कारनोशोवानेष्टिंगृह्णातीत्यर्थः।।समाख्यपक्षायामपिसमाख्या
र्थेष्टाग्रहणे कृत्वैगुण्यमपरिहृतंस्यादित्याशंक्याह श्रुतश्चेतिश्रुवःश्चाहेत्यामीध्रीयेहोतव्यमितिसामान्यविहितेष्व
तारनार्थः किंविशेषः प्रस्तुताधिकरणानुपयोगेन वर्त्विग्वमनस्य दुष्टादुष्टत्वविवेकवत्कल्पर्थत्वादिविवेकस्याप्यना
दरणीयत्वात्तत्वर्यविवेकानुसंधापालंबनीयात्वाहुतत्वेति तत्वान्नानार्थिनांप्रतिज्ञंजस्यमानशाव्दस्यवः श्रात्वप्रकृतु
तपवाक्विप्रापत्तःसप्रवयः सोमंवमतीतियच्छ्वस्यादितिजड्डीतव्यइत्याह। अथापीतिदोषनिर्घातार्थत्वानाश्रयणेन
जम्पमानपक्षस्योक्तत्वाद्दोषासुवैदिकेस्यादिति पूर्वाधिकरणसिद्धांतसूत्रेवदोषनिर्घातार्थत्वाभिधानात्त्वन्नाविरोध १३०
लिंङ्गि येणवीर्येणेत्यानियतानकदोषकीर्त्तनस्यप्रधानफलोपपत्तणार्थत्वावगतेर्वक्षणयद्दनुपपत्त्यानामास्सोमपीड

वृद्धिसंकीर्तनेनैवयोग्यानुपलब्धिविरोधस्यशंकितुमशक्यत्वाद्धिष्वमेगात्रेत्यादिमंत्रप्रकाशत्वान्यथानुपपत्त्याचसम्प
न्नरणस्यानुष्ठेयत्वावगतेर्वमनेमतिविहितस्यगन्नरणाकरणनिमित्तवमनस्यैवनापत्त्यारपक्षिहार्यत्वाद्दमनस्यादुष्टत्वा
वगतेदोषस्यवनिर्हरणापत्तेत्वाद्दोषःनिर्घातार्थत्वेनेष्टेरपेक्षितपुरुषसंस्कारार्थविधिसंभवेनपेक्षितसंस्कारान्तरार्थवि
ष्पायोगात्न्यायविरोधंवाशंक्यवाक्याशेषान्त्वाद्दोषनिर्घातार्थत्वेनवेष्टेरपेक्षितपुरुषसंस्काराभवेद्यामिसंस्कारार्थतैवतदर्थत्वो
क्त्यासूत्रकृतापुक्तेत्याहतथ्यदिति। अनंतरोक्तन्यायानुसारोपिवकारिणस्सूचितश्चास्मिश्चापत्तेनाभ्यंयथाश्रुतमेवयोऽस्पसोमि
ङस्यकर्मणःसोमवास्थित्विगुपकारार्थत्वेपिसोमवाम्युपकारार्थस्तुपपत्तेःकथंयजमानार्थत्वावगतिरित्याशंक्यश्रं
तदुक्तपुरुषसंस्कारत्वाद्यजमानाम्श्रुतत्वप्राधान्यादितिन्यायेनयजमानार्थत्वोपपादनार्थं तत्सोमेंद्रंकर्मवमनेपछापि
तेक्रमांगतामनुभवदेवसोमवमिनउपकरोतियजमानस्यैववतथोपकर्तृशंक्योतिनर्त्विजांतस्ययजमानार्थत्वेनसौमेंद्रस्य
कर्मणःशास्त्रफलप्रयोक्तृत्वनेनन्यायेनयजमानकर्तृकत्वात्तस्यैववमनसमानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानवमनएवसौमेंद्राकर्म
तिप्रकरणीयं।लिंगदर्शनाच्च।।लिंगत्वमुपपादयितुमाहन्देद्वाते इतिसोमभक्षनस्यदुनोडा ज्ञादिभक्षणवदत्विश्चविशिष्टकर्मानुष्ठान
सामर्थ्याधानाशंके स्वदेवेपुण्येपिवदयितुमाह णालाभास्यफलाविघातात्स्वामिश्चपानात्प्रधानफलभोक्तृत्वेशक्याधातात्व्यासमृद्धि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा॰न॰४ स्तद्देशु एवाव भोत्कृत्वा शक्तिनाशा व्याहृद्धिरित्यर्थः तस्मात्तस्यैव वमनमिति स्थितिरिति सिद्धांतमुपसंहरतितिहतीति ॥ ॥ सर्वप्रदानं हविषस्त
१३८ दर्थत्वात् ॥ ॥ वैदिकस्य यजमानस्य सोमवमनस्य निमित्तत्वेभिहितोदेवतोद्देशेन ग्रहपात्रे चमसपात्रे वा गृहीतस्य सोमस्य सर्वस्यैवाग्नौ त्यागा
च्छेषाभावेन पानानुपपत्तेस्तु वमनस्य निमित्तता न युक्तेति पूर्वपक्षेधिकरणसिद्धांतात्तु पेण प्रत्यक्षात् तत्तत्त्यायपुरोडाशस्विष्टकृदादिनं
तरं संगतिं च वदान्वाक्यस्याग्नेयादितद्धितश्रुत्याल्पन्दतोती त्यस्यैवं द्रव्य यका दितद्धितश्रुत्या महविरोधविचाराकृतत्वस्य पुरो
डाशस्य सोमस्य वा प्रक्षेपोल्पवदानमात्रस्य सोमावयवमात्रस्य चेतिशेषविराधिरोधाविधप्रकरणशेषलक्षणसंगतिर्वोदाहरण
संदेहभाष्ये व स्पष्टत्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रं व्याख्यार्थं किं प्राप्तमिति भाष्यं सर्वत्यागस्य सिद्धांतत्वेन पूर्वपक्षयितुमशक्य
त्वात्सर्वप्रक्षेपार्थत्वेन व्याचष्टे अष्टाकपालादिति । अग्नेयादितद्धितैर्देवतार्थत्वोक्तावष्टाकपालादिशब्दैर्विषयसमर्पणा
दयागमितिते कामसमस्तस्यदेवतार्थत्वेपि प्रक्षेपास्य वदानमात्रस्य भविष्यतीष्यतीत्याशंक्यमानस्य त्यागस्यहस्तादिनोपादाय
देशांतरे प्रक्षेपं विनानभिव्यक्तेपंविनानभिव्यक्तेर्यथावेदे वदत्तायेनमेतिसुत्वनिवृत्तिपनस्त्वत्यापादान संकल्पेमानसं
दानं एवं विधशाद्वोव्वारणवाचिकदेवदत्तहस्ते प्रक्षेपः कियित्रिविधदानपर्यवसानं तविनानदेवदत्तीयस्वत्वसिद्धिः तथा त्या १३८
गस्यापि लोके त्रैविध्यप्रसिद्धेः त्रिविधत्यागानंतरमेव स्वदेवताहृजादोदेवतास्वामिकत्वप्रसिद्धेः प्रक्षेपस्यापि त्यागेनो

गतोपुरस्का र्थत्यागस्याप्यदोषात्वमाह । ईशीविधमानसंयोगेन शेषकार्यानंदपांतरोत्पादनप्रयोजकादेशद्रव्यं चेत
मदधिकरणशंकासूत्रेतस्यविधमानस्यैकदेशिनः समस्तप्रधानदेवतायैनिर्देशाच्छेषकार्यार्थमन्यद्रव्यमयपक्षोदुत्पाद्यमि
त्यनेकानोविवक्षाप्रतीत्याद्यर्थेति । शेषकार्यपविद्रतर्भावात्तेच्छ्याधीतिनवप्रयोजनतानमनसा वैधिवलोके प्रयोजनाभावाद्वि
वानानर्थक्यशंकापरिहर्तुमारभतेत्र्याधीतिनत्वप्रयोजनेनविवाप्तप्रक्षेपभावात्किं त्वन्यदेवप्रक्षेपमात्रे प्रकेसमवतात्वाहना
वश्यकमिति । इदमान्यपनामशंकितादित्यपक्षेति विना शेषयोजनात्यादितिषासूत्रवर्द्धप्रयोजनेनमाहयदीति । इदमान्यपनामशंकिं
तादित्यपक्षेतेस्पुपनामे शेषकार्यांगत्वेनशेषविनियोगस्याप्युपगमनीयत्वाद्युत्तनार्थादिचोदनाविनिर्युक्तेकदेशानुवादि
त्वेनस्वशेषशाद्द्रस्यविनियोजकत्वायोगाद्युत्तनार्थादिशब्दस्यैव पुरोडाशकपालेशाहृनदन्त्यासंवाचित्वाभावेन समस्तस्याप्यु
रोडाशस्य प्रधानांगत्वेन दे के देशस्यान्यत्रविनियोगायोगात्यथानादेकदेशमात्रविधिश्रिष्टकृदादौ विनियोगापत्तेः पुरो
डाशस्य नपचशेमेनेककर्मसाधनत्वप्रसंगेनानेकप्रयुक्तत्वप्रसंगात्स्थानार्थावदाननादिष्विष्टकृदाद्यर्थाव
दानेनाशादिष्वपि हविंतरोत्पादनापत्तिः प्रधानचोदनाचशेनैवतुरीयच्छापनेशेषकार्याणांतत्स्वित्यर्थत्वे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.त.४ प्रयोजकत्वापत्ते पूरर्थावेदाननाशादिषु पस्यत्तवीत्ति हवीषिनःत्रये पुर्वोडुष्ये पुर्वोडुपहरेकुर्वो ज्येनेताः मनिसं
१४० व्यापयजेति निवृत्तनात्विष्टकृद्यागस्याज्येनकनणेदृशदिकायामुक्तेपिशेषकार्दो तराणंघ्रकेवद्यमाणंति रूपवंतो
त्वाशानाः एतदेवोपसंहरन्ति तस्मादिति॥ ॥गिनवदानान्तशेषः स्यात॥ ॥ क्षिप्रांतसूत्रं व्याख्यार्थस्कृत्याभाष्यं विनता
दानवावदेत्यादि नखंडनसंस्कृतस्यद्रव्यस्यच तनेव तका ॥ हितामानत्वेह क्रियी कलेन्यवसंस्कारस्यपुरोडाशादिह
विषिद्यत्वेनादि तदिकाद्रास्यहविषोदिस्यखंडितस्यहोमोपपत्तेः सर्वहोमाति नासादपुरुकमाद्वाकरणपरमपीत्यपि
शाद्नावद्यावस्यविधायितत्यरिमाणविधापिवयाकत्र पुपन्यस्यमितिसूत्रपतदृच्यावहेपदीतादिरवखंडनसंस्कार
स्यहविषंतरविषयत्वशंकानिरस्येत स्मादित्युक्तं एवमादिशाहोनोपस्तरणभावेपिवतुरवत्तनिष्पत्तेः रूपहरणाभिघारणा १४०
नर्थक्यावनिसूत्रनवनाद्यवदानानाहविलिंगहतेवतुरवत्तं तुहोतीतिहोमविधापिवाक्यगृहीतं॥ ॥उपायोवातदर्शता
त॥ ॥वाशब्दोक्तष्यवदानमात्रहोमसिद्धांतनिरासहेतुत्वेन स्कारावाचितयोपायोक्ति क्या व्याख्यंयम उद्होतीत्यादिभाष्यंय
दष्टाकपालादिहविनदिनयखंडनसंस्कारेणहोतंत्राव्याहन्यमिति व्याप्यत्वाव्यकर्मत्वबाधिनः संस्कर्तव्यमितितथ्यत्र

त्वेनहोत्वहवि र्कास्यमिधानाद्यदः दिवाक्यानामनेयदिवाक्यानुसारितोक्ताहोतव्यइतिभाष्याव यवेनवदेत
व्यइतिभाष्याव यवेनपरोतक्वेद्रव्यसंस्कारनाशेऽपीयतेनतद्विनवखंडितस्यैतावताहोतव्यं विधीयते नतुनोडाशस्यशी
द्रिवस्वरेयपदःकल्पनात्कृत्स्नहोमाभावः स्यादित्युक्तमितीवं व्याख्यानुमाहयदीतिपुरुचाहननत्वे स्यातात्कात्स्येयवि
धायितोक्तासंस्कारवाक्योक्त्याप्रदेपवाक्यत्वनिश्चयाभाष्याद्यवयव्याख्यार्थनविरोधेनैवचेतिवार्त्तिकायायुक्तनुपपाद
यितुशक्यतेहीत्युक्तं ।अतोयत्कात्स्नेहविर्नहोतितद्विनपदायावदायेत्येवमुपायमितिद्यवदानशास्त्रार्थः सर्वस्येत्या
युत्पत्तिवाक्यवशेनकृत्स्नस्यद्रविणोहोमार्थत्वावगमात्कृत्स्नस्याज्यस्य होमतानत्वेषपिहोतव्यमिति सिद्धांत
क्रशाद्वार्थत्वेनसंतत्वेनसौत्रेवाशब्दव्याख्यार्थनादिनववखंडितस्येति भाष्यंयावाद्दे तस्मादितिआवदानाशब्दस्याप्र
तक्रियाप्याप्तिगमनार्थस्तुअत्ययकल्पनापत्तेर्द्विखदायावदायेत्येवमर्थायोगाद्वयोरवदानयोः समाहान
स्यद्यवदानशास्त्रार्थत्वावगतेरेकवचनाद्वैकस्यैवद्यवदानस्यहोतव्यत्वप्रतीतेरेकवचनानादादेनेतुतदानेप्रसक्
तविवत्तापत्तेः पौर्वदिनवदानाभ्यासेवदानवकृत्वा पत्यादिवत्वप्रसंगेनाद्यवदानस्यहोमप्रसंगात्कात्स्नेहविर्षे
षपः सन्होमोयथाश्रुतेकद्यवदानेतिकर्तव्यताकत्वात्प्रदानस्यसर्वप्रदानेवेतिकर्त्तव्यताप्राप्तपत्ते द्यवदानाति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द.सू.४ निर्ह्रां शेष लीय मिति यत्तिरूं तत् सूत्रेणोक्तं तस्यकः पनिहान हत्या शंकाः निनासार्थ त्वेनोपामिकयेनाभ्यासेन होमस्य
१४९ कृतत्वस्य द्रव्यस्यायोगमतमाहवनीय प्राप्तिनिमित्तमुपायोक्तिर्व्याख्यार्थतयाक्तत्वेनेत्येतदेव भाष्यकृतत्वेयस्माद्धोमार्थत
स्मादेवमुपायो भ्यासे न प्रक्षेपो न द्युत्पद्यतामध्यासाभावे कृतत्वे हेतं शंक्यमित्यन्यथा व्याख्या तच्छंकते यत्विति व्याचष्टे ऽस्योति
ह्यामवादि होमाभ्यासो प्रपादनार्थत्वेन तदर्थता दिति सूत्रावयवं व्याख्याय तदेव नरर्थ त्वादिति तच्छेदे नाद्य सूत्र सुष्ठ व्याख्यान
शंशेषकृत्यापितदेवतापनानशीमत्वाधाव्याख्या प्रदानपनामशीमत्वाद्वितीयाक्तत्वस्यापिह विशेषायागार्थत्वे गुणभूत
द्रव्यकाकर्म्यानुरोधेन प्रधानभूतयागाहत्ययोगमाशंक्य कृतत्वस्य हविषो देवतान्वयान्यथानुपपत्त्याभ्यासेवमतेऽसो
तिहोमद्रव्यस्य तस्येव गास्यकलाहृत्वे साधनतास्याधानेनतु सकृत्तत स्याच्येन प्रधानावृत्तिरापद्येतेति परिहार सूचना
र्थः तच्छ्रेन प्रदानोपस्थापिताहूर्व पराम र्शमत्वात्ततीयाक्तत्वस्यायामार्थत्वेप्येकदेशाम नहोमोपनेहोमाभ्यास
होगमाशंक्य प्रशानेकदेशमाग्नेति आग्नेयादिवाक्यस्य होमपर्यवसायित्वान्नस्य चोत्पत्तिवाक्यत्वेन वलीयस्त्वात् द १४९
र्थसंपत्तो होमाभ्यासेपुक्त इत्याशयः अवदानाभ्यासो पपादनार्थत्वेनाप्येतमेवावयवं तच्छेदेनाद्य सूत्रनिर्दिष्ट हविः
पनान शंनिनवदानस्य वानेन तन सूत्रेणोक्तस्यकस्यापेक्षा पूरकत्वेऽयत्याख्या चष्टे अथवेति। कृतत्वात् कर्मणा सकृत्स्या

द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्॥ ॥ सकृदवदानेनकार्यकृतः कार्यस्यापावृत्तेतस्य नक्रदेव प्रदानेस्यान्न च द्रव्यानुरोधे
प्रदानावृत्तिर्युक्ता द्रव्यस्य गुणभूतत्वादित्येवं होममात्राभ्यास निनासार्थत्वेन सूत्रोपपादनार्थतया भातमाशुत्यतद
त्यादि भाष्यं अवदानाभ्यासस्यादि भाष्य वदानाभ्यासस्यापि शंकित तस्याभिनासात्वेनि संवाविनास्य च विना तु वदान
निनासासिद्धेन युक्तमशंक्य होमाभ्यासनिनासवान्ता अवदानाभ्यासस्यापि सूत्र निनस्स तासकृदवदानेनेतिभा
ष्यावयवेनोक्ताद्वितीयंहनविशिष्टमित्यनेनाद्य विदानशब्दो होमे द्रव्य विध्यर्थो नतु द्रव्य संस्कारविध्यर्थ इत्यभिधानाद्
पपादितेतिसूचनायो भयाभ्यासनिनासार्थत्वेन तच्छा इंव्याचष्टे नैतदिति हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन सूत्रशेष व्याचिख्यासुर्यवदान
शब्दस्य संस्कारविध्यर्थत्वाभावेपि हविहितस्य संस्कारस्य गुणभूतत्वादभ्यासोपपत्तेर्होमाभ्यासनिनासे विनाभ्यासनिनासा
येगात सिद्धासवानाव्यवदानाभ्यासनिनासो विनासूत्र वयन्व्याचष्टे। अत इति श्लोकं व्याचष्टे द्विविति चेत्यंताभाष्यावयवोक्ती
मपिहोमप्रधान्योपपत्तिं तानि वैधाधिकरण सूत्रोक्तत्वायेनिति सूत्रोपन्यासेन प्राप्याभूतमव्यसतु अन्तर्णाख्योपपत्तिः
प छा घ पूर्वतन सूत्र वस्य मानत्वात् द्व्याणमितिसूत्रोपन्यासेनापश्चाद्व्याख्यातात् होमस्य प्राधान्येपि अवदानाभ्यासे तत्पूर्व
दानस्य प्रदानोपक्रमत्वात्प्रदानाभ्यासावश्यकत्वापत्तिस्तदनभ्यासेपि वा अवदानमात्राभ्यासे पि सकृत्त्वा वत्त होमापत्ते होम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा.स.४ भ्यामभिनामन्त्रणानावदानाभ्यामभिनानामात्रेण प्रोत्रमकृच्छ्रेकृते नमकृच्छ्रावदानेनेति नाभ्यावयवश्चिते छिन्नवखंडने
विशिष्टमितिभाष्यावयवोपपादितमपि द्विर्हविषोवद्यतीति कृत्स्नेद्रविणदेशेन संस्कारविधानात्तत्राद्यवदानेनेव कृत्स्न
१४२ स्य हविषः संस्कर्तुमशक्यत्वादनुपपादितमत्वाद्वयमुपपादयामि तस्मिंश्चेति द्व्यवदानाभ्यामस्मादिभाष्योक्तत्वेसूत्रवाना
पोभवाभ्यामभिनामेमदिहीत्यादिभाष्यं द्व्यवदानं व्यावर्त्ययेदित्यध्याहारेणयोजयितुमाद्यतिदो विहोमानांष्ट्रानामिक्रय
मानद्रव्यानुनोवेनछिरवखंडनविधानात्कृत्स्नस्याग्नेयादिवाक्याद्वोतव्यत्वादंगुष्ठपर्वमात्रावदानद्वयनवानोत्पन्नेनाग्र
ज्ञाकमात्रस्य पुरोडाशस्य कृत्स्नस्य व्यासज्ञाकेखवखंडनाशक्तिर्भविष्यतीतिय त्तुहोतितद्विखवखंडनेन संस्कर्तव्यमित्युपाय
सूत्रस्याव्याख्यार्थभाष्योक्ताशंकामतः पूर्ववाक्यखण्डनेतिवा त्रिक विरतां दूषयतिन चेतिलाकाराद्व्यापतीतावपि मध्यद्वाद्य
प्रतीतिर्भविष्यतीत्याशंक्याहयोपिति सोपुपेक्षणीयइत्यनेन पनमार्थालोचनकृतत्वाभावाद्व्यवस्यम स्योपेक्षणीयतामु
पपादयितुं दाढ्र्य [illegible] स्यावैदिकतामामुक्तायामवैदिकस्य व्याख्यायानुपारणं किमर्थमित्याशंक्यानुवादत्वप्रदर्शना १४२
येत्युक्तं कस्मेत्यपेक्षायां जुहोत्यनुवादत्वोक्त्येकि पाविशेषणतोक्ताग्नेयादिवचनात्कृत्स्नस्य होमार्थत्वावगतेरभ्या
सेन सर्वप्रदानमिति कृत्स्नं चेतिभाष्योक्तद्वितीयोपायसूत्रार्थानुभाषणार्थं यत्विति भाष्यं व्याचष्टे यत्विति द्रव्यस्य द्रवणीय

स्य हतो चस्केन्नष्टतया [illegible] वदानमात्रस्य द्व्यवदानमात्रस्य प्रदानप्रतिगुणत्वं तेभावं तत्यतत्तावद्व्या
वहेतन्दिति शेषस्य देवतयायागेनापूर्वेण वा सम्बन्धोऽहार्थ इति हेतो मन्त्रपाणावर्तकत्वं स्यान्नदेवं अष्टाकपाला
दो द्व्यवदानत्वादग्नाकथं च नोपसंस्कारत्वेन प्रदेव प्रकृतित्यागारकत्वे सत्ता कृत्स्नप्रदेयत्वापवादादाच्यादान्तु
मातिका बलीयस्त्वोक्तेरूपसंहारकत्वं प्रदेयप्रकृतित्वा [illegible] कत्वात्त्वप्रकारद्वय साधारण्येपि प्रदेयप्रकृ
तिस्वरूपत्वस्य [illegible] हाद्विनीयत्वावगतेनोपसंहारपक्षस्याप्यत्वान्न नैतेन उपसंहारेस्यार्थसामान्यं स्वरूपी
तिभाष्यं स्वयवमहितं तंत्रेतिभाष्यावयवं वेष्टे आग्नेयेति अनुभाषणभाष्यस्थवचनशब्देनाग्नेनाग्नेयोदना
यानिदिष्टत्वात्पत्नेनपसामर्थ्यापत्तिः पुरोडाशाय छिन्ने छिरवखंडले बनाशाखुरोडाशास्त्वयविकारिनोप्राक
पालशस्त्रस्यावयववलक्षणार्थत्वावगतेराग्नेयशब्दाः पुरोडाशाग्नेयशब्दाष्टाकपालशब्दाः सर्वे पुरोडाशावयववा
चकाः द्व्यवदानशब्दस्तु मध्यपूर्वार्धावलक्षणार्थत्वावगतेराग्नेयशब्दापवादिशेषवाचीतिभाष्यार्थः प्रयाजा
त्तेमानिकस्याप्याद्यावदानहोमान्तस्य एकदेशसमर्पणार्थैकदेशोपिपवेणा [illegible] दानहोमान्त्यमनप्रस्त्वेणाप्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

...योगात्मकोऽवमात्रं वैधम्यों ...प्रयोजनमवशिष्टं नेत्याह तेनेति यथा नानभ्याधीतं
रा॰ त॰ ४ वेदस्ति ते तथा त्वं ततः॥ योगात्मकोऽवमात्रं वैधम्र्यो ... कल्प्यादिप्रकरणाधीतैः समीदर्शपूर्णमासादिविषयमेवोपसंहृियत
१४३ सामिधेनी - प्रदर्शपूर्णमासमित्रविंदाद्यनकल्प्यादिप्रकरणाधीतैः ... हविषो देवतार्थत्वादि
इति दर्शमेवस्य तदशितिदर्शीतार्थः उपसंहारं विहरणोतितत्र्वेति अस्मिंश्वपत्ते ष्टासमहविषो देवतार्थत्वादि
त्वमितिवो हेतुमित्याह अत इति पुरोडाशस्यपदेयघवदाने प्रकृतित्वोऽन्यर्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे किंवे
तिश्लोकं व्याचष्टे तद्वितेति अस्मिन्पक्षे मिवोपदिष्टेतन्नैकत्र प्रदानसाधनायाल्पमित्याह तेनेति ...
त्वाद्देवतोद्देशेनत्यागेऽपि घवदानमात्रहोमः कस्मान्नभवतीत्याशंक्याह ग्नेप्रक्षेपं विनादेवताच्यातिद्विमधि
करणेऽपक्रमवार्तिकोक्तमन तिनिधायप्रकारांतरनायोगेस्त्ववृषित्तमाद्वावेव चेति तस्मादिति मितांतोपसं
हारेभाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति॥ ॥ शेषदर्शनाच्च॥ ॥ अनेकार्थत्वस्यान्याप्यत्वा ... कप्रयोजनसमु
दायैकदेशानुपपत्त्या दिनदेकदेशांतरे ... र्थः इतनमात्रे ... वमाशय त्वे
नद्यावष्टेएवमिति वकारनस्मर्थमाह उत्तरार्थादितिभाष्यक्रमामूर्चे वोदनायां ... मपिडह्
अपि ... पसंहारनयसंतावद्रूपादितमुपक्रमते। अवेति ... पादयति कथमितिः ...

पिमान्यविषयविधिर्यथा पुरोडाशेवर्जकनेतितीयोवाम ... ननु ... दिति सामिधेनीवत्कर्मवि
पिसामान्यविषयविधिर्यथा पुरोडाशं वर्जकत्तोतितीयो ... कस्मिंश्चिदुपसंक्रियते आम्येयवि स्पष्ट
शेषयोप्यनाधीनत्वेन कर्मान्वयस्यास्फुटत्वादस्पष्टः विशेषविध्ये ... क्रियाविषयत्वेन ... वाच्यं तदयितु
कपालाख्यावयवविशिष्टक्रियाविषयत्वेन सामान्यविषयत्वाच्छीयोग्यादनुमिवक्रियाविषयत्वेना ... सामान्य
क्रियानुमानं विना ... क्रियानुमानस्याव ... कलादप्युक्तं तत्र ... विधिर्वोपसंहारः संभव
क्रियानुमानं विनावाक्यांतरान्वयायोगेन क्रियानुमानस्याव ... र्तव्योपसंहारोनसंभवतीति स्पष्टया यात्रेति वक
तीत्यर्थः अनेनैवन्यायेनैंद्रवायवादिविधेरप्यस्पष्टहोतीति विध्यंतरलोपसंहारोनसंभवतीति ... क्रियागर्भत्वात्रत्रिनपेक्षस्य विध्य
वचनंश्लोकं व्याचष्टे मा प्रदर्शनं हीति द्व्यादेवतान्वयस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मक ... नेन देवतान्वयोपा
शक्तेः क्रियान्वयास्पष्टत्वं सिद्धेदेवतान्वयस्यास्पष्टतावाक्येत्यादा ... त्वान्न त्वन्निशिष्टतया ... कपालस्योप
दृश्यात्याह समहीतिवाक्यप्रकारविशेषत्वाद्वोपसंहारनस्यिदुर्बलस्यव ... तेन ... दितिययाश्रुतन्याये
संहारोपुक्त इत्याह उत्पत्तीतिभाष्यं ... सर्वापयित्तुमनुभाषते तत्रेति। अनिष्टापादनेनदूषयतिनैत दितियथाश्रुत ...
गमात्रस्योपसंहारसिद्धेकल्पनासंभवे। ... विवक्षितत्वान्ना निष्टान्नानिष्टापत्तिरित्याशंक्याष्टाकपालस्योत्पत्तिशिष्ट
त्वेवलीयात्मेनानुपसंहारापत्तेरनिष्टापत्तिपरिहारपदिदीति। ... होविवक्षयेवोत्पादकत्वगर्भाकूवीणप्रत्या
त्वेवलीयात्मेनानुपसंहारापत्तेरनिष्टापत्तिपरिहारपदिदीति। ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्नेपदवाक्यस्थानेक गुणविधायित्वापत्तेः। पौर्णमास्यधिकरणसूत्रोक्ताक्तवाक्यभेदापत्तिमाहतत्रेति नतावदन्यक्रिया
योगेवाक्यमेतत्समाप्तंतोन्वयार्थी समाप्तवाक्यांतरमपेक्षतइति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिकेचाग्नेयादिवाक्यानां वाक्यां
तरान्वयायोग्यत्वोक्त्वा न्नवाक्यांतरेणोत्पन्नेकर्मणि गुणविधायिता युक्तेत्याहतवेत्यस्पष्टत्वेनोपसंहारानायोगमुपपादित
मुपसंहरतितत्रैवेति। सामान्यं खल्वपीति भाष्योक्तसामान्यविषयत्वमुपसंहारोक्तानां पुरोडाशादिच्छेदेपरशोरिवद्वि
त्वखंडनेपि पुरोडाशावयविनः प्रत्यभिज्ञायमानस्य नाशायोगाद्वायोजनविनाकल्पमाहनचेति। पुरोडाशावयवानाशेपि
अष्टाकपालशब्दस्य पुरोडाशशब्दवज्जातिवाचित्वात्सामान्यविषयत्वं भविष्यतीत्याशंक्य यौगिकत्वात् द्रव्यवाचित्वं
सूचयितुमाह अष्टाकपाले इति सामान्यत्ववाचिना प्रत्यक्षशब्देन सूचितं द्रव्यवाचिताद्यचक्षनशब्ददृष्टं तेनयौगि
कत्वंसाधयितुमवयवदानेनोक्तेविविखंडनेन पुरोडाशविनाशः पुरोडाशावाविनाष्टाकपालशब्देनावयवेलक्ष १४५
णाद्यवदानेव्यतिरिक्तावयवप्राप्तिः सर्वपुरोडाशावयवसाधारत्वेनदुर्वलेतिकृत्वोपसंहर्तुंशक्येतिभाष्यकारोयंश
कतेनच्चितिकतिपयावयवनाशेप्यवयविनः प्रत्यभिज्ञानेननाशाद्वयवजलक्षणायोगाशयेननिनाकल्पमाहउच्यतइति
अष्टाकपालशब्देनावयवविधिनाश्रयोजनेनपुरोडाशोऽसामान्यवृत्तित्वंस्यात्साक्षात्त्वयववजलक्षणानपेक्षापुरोडा

शावयवविविधानान्नाष्टाकपालशब्दः साधारणवृत्तिरित्यर्थः व्यक्तानपेक्षायाजातेः साधनत्वायोगाज्जातिशास्त्राणांच्यक्ति
लक्षणार्थत्ववदवयविनोप्यवयवानपेक्षस्यसाधनत्वायोगादवयवविलक्षिवाचिनोप्यष्टाकपालशब्दस्यावयवलक्ष
णार्थत्वमाशंक्यामूर्त्तत्वेनव्यक्त्यनपेक्षायाजातेः साधनत्वायोगाज्जातिशास्त्राणांव्यक्तिलक्षणार्थत्वंयुक्तंअ
वयविनस्तुमूर्त्तत्वेनसाधनत्वसंभवान्नावयववाचिनोवयवलक्षणार्थतायुक्तेत्याशयेनपरिहर्तुमाहकृतीतिसाक्षात्सा
धनत्वायोगात्केवललक्षणाकल्पनंविनाप्यवयवशून्यस्यावयविनोसत्वेनासाधनत्वावयविशब्दस्यापिद्यवदानावयव
लक्षणार्थत्वादौर्बल्यापत्तिरितिसामर्थ्यापादनेनपरिहरतितेतइतिवस्तुतस्तुद्यवदानवदष्टाकपालस्यापिसाधनत्वाद्वि
धानादेवप्राप्तिरित्याहतस्मादिति। अष्टाकपालावयवानांदेवतोद्देशेनात्यागेवत्तुर्भीकृता पुरोडाशावयवानाप्यतार्थ
त्वाभावाद्यजमानेभक्ष्यत्वंतत्रैवस्यमाणंविरुध्येतेत्याशंक्याष्टाकपालस्यदेवतान्वयप्राप्त्यभावादौलीढागामवय
वानामप्यवर्जनीयतयादेवतान्वयप्राप्तेः सामर्थ्योक्तिर्नविरुध्यतेनतानतावत्तुर्धीकृतापुरोडाशावयवानांस्वार्थे
णदेवताचप्राप्त्यापत्तिर्येनाष्टाकपालवेदनावयवप्राप्तावाल्पनीयेतिसूचयितुमाहवतत्सामर्थ्याचेति। अवयवा
अनुपकल्पंतइतिवायेनपवानुषंगोक्तेश्चतुर्धाकृतपुरोडाशावयवानांयजमानप्रत्यक्षत्वेभाविनाधार्थत्वस्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वत्वासं तत्र शप्त ग्रमे दविवत्समाप्य वयविशदृस्यावम यार्थत्वा भ्युपगमो ग्वदाना प्यपुरोडाशावयवदवयवां

ता.त.५ वत्वासां तत्र शप्त ग्रमे दविवत्समाप्य वयविशदृत्वा पत्तिहारो यसंहारो दपपन्नितित्या हनवेति। अवदान विधिनाष्टाष्टा

तनाप्यपिसाह्यादेनग्राप्तानि मे ता तुल्यवलत्वा परिहारो यसंहारो दपपन्नि। अवदाननारहोम: सेत्स्यतीत्याशंक्य परिसंख्यायाष्टि दोष

१४५ कपालविध्यनुपसंहारेप्यवयवांतनपरिसंख्येयाप्यवदानमात्रहोम: पुरोडाशावयवविधियत्वा

त्वेना पोगात्वोदनाप्रयार्थमनुवयाभ्युपगमेष्टाकपाल वोदनापाप्यवदाना। किंतिपुरोडाशावयवविधियत्वा

पन्ने र्वुएवमर्थोत्यवहोमेखंडनानर्थवपापरो: प्रदानोपक्रमत्वात्प्रयदानस्यावदान होमेनव्यवधानोवित्वावगते

घ्यवदाने ज्ञात्वावर्शिष्टहोमश्रुते वमनुष्टानं प्राप्नोति शेषहोमे ष्टाकपाल विध्यर्थानित्यत्वेनौसमुच्चय पोगात

स्नहोमध्यवदानहोमयोर्विकल्पो। ष्टाकपालवलीयस्त्वेनाध्यवदानस्यतद मकत्वापोगाते नयसहविकल्पायो

गात्का स्यनाशकात्वेनचसमुच्चयोगात्कर्मागकल्पकात्वेनाष्टाकपालास्य भावाद्रव्यांतराद्वौकिकाद्रुपादानेक्ष १४५

यां त्वराद्रुपादानेवासमुच्चयेनाप्यविरोधात्सर्वकर्मान्वयस्याप्युपपत्ते द्रव्यांतराद्रुपादानसंभवेच पुरोडाशेप्यादना

दोषापादकस्य पुरोडाशाद्रुपादानस्यानौचित्यात्पुरोडाशाद्रुतत्वस्यावदानस्याष्टाकपालेनव हविषा। विक

त्यानुपपत्ते द्रव्यांतराद्रुत्वात्वस्य विकल्पसमुच्चयोविर्हविनाघतीति श्रुतेर्वापुरोडाशाद्ध्यवदानग्रहणाबधा

नणद्रव्यांतराद्रुपादानानुपपत्ते: का स्यनाशापत्ते श्चध्यवदानाष्टाकपालसमुच्चयायोगादाग्नेयचोदनाप्राप्ते

वहोमे ध्यवदानचोदनायाद्विदलखंडनसंस्कृतद्रव्यान्वया प्यगुणपरत्वात्कर्मान्तरविधिपरत्वाक्षद्विदलखंडनसं

स्कृताष्टाकपालान्वयाप्यगुणविषयत्वावगमाघावत्तसंस्कार्यं च संस्काराद्भृतौचित्याद्विशेषावदायावदायकृ

त्स्नहोमपक्षएवप्राप्नोतीत्याहतस्मेति ध्यवदानवाक्यस्योपसंहारकत्वोयोगाद्विवदानहोमप्रमाणाभावेऽपि

तस्येववाक्यात्यपनिसंख्यार्थत्वेनप्रामाण्यमाशंक्य नैविदानोत्तुङ्गं द्विर्हविषोवघतीत्यवखंडनविध्यर्थत्वात्

न्यथानुपपत्त्या पुरोडाशावयवहोमे नगतेकिंतु हुतौ ध्यवदानाख्योवयोहात्तदन्य: कृत्स्नोवेतिनियमाद्वा

याध्यवदानवाक्येनियमविधिर्लिनवदानहोमे प्रमाणं भविष्यतीत्याशंक्य कृत्स्नहोमेप्युपायविधायि ध्यवदान

गावयापेदितावखंडनौत्पत्तिविकार्थवत्वोपपत्तेराग्नेयवाक्यविहितकृत्स्नहोमविरुद्धावयवहोमकल्पनायो

गान्नियमविधिर्निराकर्तुमाहनहीतिपरिसंख्यापा: कथमत्वंतदुष्टतेत्यपेक्षायावयवांतरनिवृत्तिपरत्वाद

क्यांतरार्थग्रहणस्ववाक्यार्थध्यवदानहोमाविधानार्थस्वार्थहानमाये यवाक्यप्राप्तकृत्स्नहोमबाधप्रसङ्गा

अष्टेति त्रयमाहनित्यवदितिममनन्यप्रयोजनानां तस्यपत्रवाभिधानीमावत्तरयादिवत्फलत: परिसंख्यानेया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५१
२८६९

रा.त.४
२८६

शामविज्ञानस्यैवका कार्यत्वाद्दोषत्रयानापत्तिः॥ नन्वसर्वोपयवस्यापेक्षा ... ष्टाकपालशास्त्रस्याप्रमत्वेना
प्राप्तविध्ययोगाद्दोषत्रयमापत्तिरेवमाहतत्रेहीतिप्रमाणाभावामुपसंहरति तस्मादिति अवदानावशिष्टानां
वाचयवानां यजमानं प्रत्यप्रत्यस्य प्रत्येतमत्वादिति सूत्रेतद्यार्थेऽवभवत्याहिशकंसदात्तेनाग्र भवते ति भाष्येपु
पुरोडाशस्याग्नेयेसंकल्पितत्वात्तस्य नेष्टयजमानत इति चतुर्थाधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणस्य विरोधापत्तेन्नथाग्नेय
त्वस्य अवदानविषयतयोपसंहारेण पुरुषस्याह यदि चेति दैवतान्वयोपसंहारेऽपि त्यागानुपसंहारादविरोध इत्यतः का
नितासमसूचनायार्थातेगम्यत आक्षिप्यत इति कर्मयुत्यस्यार्थशब्दमोदोपवाचिनमंगीकृत्यपागोर्थ आग्नेयोस्मे
तिवक्रव्रीहिनिरूढत्यागार्थोत्क्याग्नेयत्वस्य देवतोद्देशपूर्वकेंद्रत्यागाख्ययागाक्षेपकतोक्ता आग्नेयत्वस्यैव त्यागा
क्षेपकत्वात्तदुपसंहारेत्यापवसंहोनापत्तिरित्याशयः समतो न्यायकथं शेषावयवानां यजमानं प्रत्यस्वता भवती
त्याशंकानिरासार्थमत्विभिः साम्याघजमानस्येत्येवं समन्वयो निर्व्याख्यातं देवतान्वयोपसंहारेपि निर्वापकालीके
भ्यो व्रीहिभ्योऽवदानेनिःपद्यन्तेके भ्यो नेतिनिर्दोषाज्ञानाद्यागादन्यत्रैतान्नविनियोगस्यामी॥ यथेष्टविनियोगा १४
र्हत्वलक्षणस्यत्यापनयनरूपस्य त्यागस्याकृतिपयव्रीहिविषयतयोपसंहारानावस्तीः समस्तयत्तदुष्टिपातिमिति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts